

1700-TAL

*NORDIC JOURNAL FOR
EIGHTEENTH-CENTURY STUDIES*

2020
VOLUME 17

1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies

An international multidisciplinary peer reviewed open access scholarly journal

Published by

Svenska sällskapet för 1700-talsstudier

in cooperation with

Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier

Norsk selskap for 1700-tallsstudier

Dansk selskab for 1700-talsstudier

Félag um átjándu aldar fræði, Ísland

Editor-in-chief: PhD My Hellsing, Stockholm University, Sweden

Co-editors: Associate Professor Johanna Ilmakunnas, Åbo Akademi, Finland;
PhD Per Pippin Aspaas, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway;
Lecturer Søren Peter Hansen, Technical University of Denmark, Ballerup,
Denmark; PhD Hrefna Róbertsdóttir, University of Iceland, Reykjavík, Iceland

Review editors: PhD Alfred Sjödin, University of Karlstad, Sweden; Professor
Charlotta Wolff, University of Turku, Finland; PhD Inga Henriette Undheim,
Western Norway University of applied Sciences, Norway; PhD Simona Zetterberg
Gjerlevsen, Aarhus University, Denmark; Research Professor Margrét Eggertsdóttir,
The Árni Magnússon Institute for Icelandic studies, Reykjavík, Iceland

Open Access adviser: Jan Erik Frantsvåg, UiT The Arctic University of Norway

Editorial board: Professor Anna Agnarsdóttir, University of Iceland, Reykjavík,
Iceland; Professor Marie-Theres Federhofer, UiT The Arctic University of Norway,
Tromsø, Norway; Professor Pasi Ihalainen, University of Jyväskylä, Finland; PhD
Piret Lotman, National Library of Estonia, Tallinn, Estonia; Professor Anne-Marie
Mai, University of Southern Denmark, Odense, Denmark; Professor Jonas Nordin,
Lund University, Stockholm, Sweden

International Advisory Board: Professor Pierre-Yves Beaurepaire, University Nice
Sophia Antipolis, France; Associate Professor Jacqueline Van Gent, University of
Western Australia, Australia; Professor Knud Haakonssen, University of Erfurt,
Germany; Professor Karin Hoff, Göttingen University, Germany; Professor László
Kontler, Central European University, Hungary/Austria; Professor Thomas Munck,
University of Glasgow, UK; Associate Professor Kristoffer Neville, University
of California, USA; Professor Michael North, Greifswald University, Germany;
Associate Professor Karen D. Oslund, Towson University, USA; Professor Éric
Schnakenbourg, University Nantes, France; Associate Professor Thomas Wallnig,
Vienna University, Austria; Professor Helen Watanabe-O'Kelly, Oxford University,
UK; Associate Professor Michael Yonan, University of Missouri, USA

© 1700-tal & the authors 2020

Typesetting: Henri Terho

Cover design: Martina Andersson and Beatrice Bohman

Printing: Commissioned by Publit, Sweden 2020

ISSN 1652-4772 (printed version)

ISSN 2001-9866 (electronic version)

Cover: Map of Iceland, published by the Homann heirs in Nuremberg in 1761.

It is believed to have been made by Norwegian army surveyor Thomas Hans
Henrik Knoff in the 1730s, but was shelved due to a dispute with the Danish royal
authorities until it was published at the request of Otto Manderup Rantzau, then
prefect of Iceland. Public Domain.

1700-tal « 2020

Redaktörernas förord « 5

Articles

JOHANNA WIDENBERG, *Cattle Plague and Society: Rinderpest, anthrax and epizootic control in the eighteenth century Kingdom of Sweden* « 8

VILHELM VILHELMSSON, *Tactics of Evasion: The survival strategies of vagrants and day labourers in eighteenth and nineteenth century rural Iceland* « 34

MARIUS WARHOLM HAUGEN, « *Voyageons avec lui* » : *la métaphore viatique dans la critique périodique française des relations de voyage (1775–1815)* « 57

ANNABELLA SKAGEN, *The Singspiels of Hans Iver Horn: Nuances of Dano-Norwegian patriotism during the Napoleonic Wars* « 77

KRISTINE DYRMANN, *Salondiplomati og politisk selskabelighed: Charlotte Schimmelmann i dansk historieskrivning fra Louis Bobé til New Diplomatic History* « 99

Short Essays

LARS LINDH, *Anders Julin: En ny visdiktare i den sena stormaktstidens Sverige* « 125

Dissertations

CAROLINA UPPENBERG, *I husbondens bröd och arbete: kön, makt och kontrakt i det svenska tjänstefolkssystemet 1730–1860*, review by Lars Edgren « 150

AVIGAIL ROTBAIN, *Könets krona. Representationer av svenska drottningar från stormaktensvälde till medborgarsamhälle*, review by Alexander Engström « 154

EMIL NICKLAS JOHNSEN, *I Kljos foygård. Forfatterroller, offentlighed og politisk evaluering i Niels Ditlev Riegels' (1755–1802) historieskrivning*, review by Karen Skovgaard-Petersen « 161

CHRISTOFFER ÅHILMAN, *Mötet med det skrivna ordet. Kvinnors läsande och skrivande under 1700-talet*, review by Tilda Maria Forselius « 165

Literature

- TINE REEH (red.), *Religiøs oplysning: Studier over kirke og kristendom i 1700-tallets Danmark-Norge*, review by Rolv Nøtvik Jakobsen « 171
- BENJAMIN ASMUSSEN, *Kinafarerne: Mellem kejserens Kina og kongens København*, review by Leos Müller « 175
- CARINA BURMAN, *Bellman. Biografen*, review by Stefan Ekman « 178
- GINA DAHL, *Biskop Pontoppidans brevbok 1751–1753*, review by Per Pippin Aspaas « 182
- FINN-EINAR ELIASSEN, *Peter Dahl. Et globalt liv i opplysningstiden*, review by Trond Bjerkås « 184
- LOVE FORSSBERG MALM, *Philosophing Women. A Dissertation Under Johan Esberg*, review by Synnøve des Bouvrie « 187
- SØREN PETER HANSEN & STEFANIE STOCKHORST (hrsg.), *Deutsch-dänische Kulturbeziehungen im 18. Jahrhundert. German-Danish Cultural Relations in the 18th Century*, review by Anna Sandberg « 190
- RAGNHILD HUTCHISON, *En kort introduksjon til Norges økonomiske historie på 1700-tallet*, review by Finn-Einar Eliassen « 194
- PHILIP LAVENDER, *Long Lives of Short Sagas: The Irrepressibility of Narrative and the Case of Illuga saga Gríðarfóstra*, review by Aðalheiður Guðmundsdóttir « 197
- DANIEL MÖLLER, *Rolldikningens poetik. Olof von Dalins experimentella tilfællesdiktning*; INGEMAR CARLSSON, JAMES MASSENGALE, GUN CARLSSON & BARBRO STÄHLE SJÖNELL (red.), *Samlade skrifter av Olof von Dalin. Första delen: 2. Poesi & Andra delen: 2. Kommentar*, review by Jennie Nell « 204
- INGRID MARKUSSEN, 'Sagens sande Beskaffenhed'. *Ludvig Reventlows skolereform på Brathetrolleberg 1783–1801, set i lyset af en forældreklage*, review by Mette Vårdal « 212
- MARGRÉT EGGERTSDÓTTIR & MATTHEW JAMES DRISCOLL, *Mirrors of virtue. Manuscript and print in late pre-modern Iceland*, review by Regina Jucknies « 215
- Lidt om synet på Holberg i anledning af en engelsksproget bog om ham*. [KNUD HAAKONSSSEN & SEBASTIAN OLDEN-JØRGENSEN (red.): *Ludvig Holberg (1684–1754): Learning and Literature in the Nordic Enlightenment*, review by Ole Thomsen] « 218

Debates

- KNUD HAAKONSSSEN, SEBASTIAN OLDEN-JØRGENSEN, *Svar til Ole Thomsen. [Replik til 'Lidt om synet på Holberg i anledning af en engelsksproget bog om ham']* « 225
- TYGE KROGH, *Commentary on an article by Tine Reeh and Ralf Hemmingsen in Sjuttonhundretal 2018* « 229

Redaktörernas förord

Historisk tid, brytningstid, kristid... Begrepp som dessa är för mig, liksom för många historiker, välkända. De är abstrakta men praktiska slagord att ordna empiriska data kring i ett klassiskt förändringsperspektiv. I min forskning har det handlat om situationen före respektive efter franska revolutionen. Våren 2020 ställdes mycket på ända i coronakrisen och jag fick en ny och djupare förståelse av dessa historiska begrepp. I min akademiska och skyddade bubbla har jag bättre kunnat leva mig in i förhållandena hos den kosmopolitiska elit som jag har ägnat mycket forskningsmöda. De aristokrater som under 1700-talet hade byggt upp sin egen tillvaro kring vissa spelregler, och som under ett snabbt revolutionsförlopp såg sin tillvaro raseras. Maktstrukturer som de hade förhållit sig till, ekonomisk trygghet, sociala spel, värderingar och förväntan på framtiden. Jag har tidigare förvånats över att mina egna empiriska resultat inte stämde med det som ofta stipuleras kring franska revolutionen. Nämligen att personer i samhällets översta skikt - de vars privilegier revolutionen riktade sig mot - i själva verket klarade sig mycket bättre än den övriga befolkningen. Mina källor tyder på att det var mycket som ett regimbyte inte tog ifrån denna aristokrati. Deras nätverk, erfarenheter och kompetenser tycks ha tjänat dem väl oavsett om det var fred, krig, inbördeskrig, republik eller monarki. Förmodligen var arrogans också en stor tillgång för dem, oavsett statsskick.

Årets upplaga av *1700-tal* samlar ett spännande utsnitt av den nordiska forskningsfronten med dess mångfald av perspektiv. Vi öppnar numret med en artikel som behandlar farsoter bland nötkreatur på 1700-talet. Johanna Widenberg kombinerar i sin studie om boskapspest och mjältbrand i Sverige både veterinärhistoria och kulturhistoriska perspektiv. Hon hävdar att forskare inte endast bör tolka djurs ohälsa utifrån 1700-talets kunskapsläge, utan även utifrån dagens medicinska kunskapsläge. Artikeln redovisar sjukdomarnas förekomst och spridning i

DOI: <https://doi.org/10.7557/4.5651>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

olika regioner, 1700-talets inställning till farsoterna och åtgärder för att bekämpa dem, såväl nationellt som i lokalsamhället. Genom europeiska utblickar resonerar Widenberg även kring en fråga som känns märkligt aktuell: vad utmärkte den svenska sjukdomsbekämpningen?

Vilhelm Vilhelmssons artikel *Tactics of evasion* tar sig an det isländska bondesamhället på ett nyskapande sätt. Han visar hur luffare och dagsverkare kunde kringgå juridiskt, sociala och kulturellt givna system och lagar som, om de hade efterföljts, hade omöjliggjort deras överlevnad. Mot lagens stränga påbud stod dessa individers betydelse för lokalsamhället, något som gav dem ett användbart socialt kapital. Luffare som Árni Sveinsson, vars öden skildras i Vilhelmssons artikel, erbjöds beskydd och hjälp eftersom hans medicinska kunskaper var nödvändiga i de avlägsna byar där han vistades. I denna mikrohistoriska studie, som utgår från individens erfarenheter och sociala praktiker, får vi en värdefull alternativ inblick i levnadsvillkoren för dem som levde på marginalerna i det isländska samhället kring sekelskiftet 1800.

Att göra en resa tillbaka i tiden är en metafor som alla historieentusiaster kan känna igen sig i. God historieförmedling innebär att ta med sig läsaren på en tidsresa, till exempel till 1700-talet. Mindre vanligt är att tala om att ta med sig publiken till en annan geografiskt belägen plats. Marius Warholm Haugen visar i sin artikel hur utbredd det i franskspråkiga sammanhang har varit att använda sig av metaforen ”resa samman” om 1700-talets paradgenre; reselitteraturen. När en bokrecensent omtalade en ny reseskildring var det ett vanligt retoriskt grepp att inleda den med orden *voyageons avec lui*, ”låt oss resa tillsammans med honom [eller henne]”. Warholm Haugens artikel är en fascinerande resa (!) i en föga uppmärksammas gren av den litteraturhistoriska forskningen, nämligen litteraturen om reselitteraturen.

Kulturhistoriker har sedan länge studerat övergången från patriotism till nationalism. I skandinaviska sammanhang känner vi till detta som en ryckvis och mångfacetterad rörelse från en folklig identitet grundad i territorialstaten mot en identitet knuten till nationalstaten. Annabella Skagen ser närmare på hur denna process gestaltades i det tidiga 1800-talets Norge. Läkaren och teaterdilettanten Hans Iver Horn utnyttjade den traditionsbundna genren sångspel för att uttrycka djärva tankar om frigörelse och nyordning. Vi vet inte säkert hur publiken reagerade, men invävt i gester, hjältedåd och tonsättning bör de ha uppfattat hur den nya tiden tog plats på scenen. Skagens tolkning av Horns två bevarade sångspel är både ett bidrag till skandinavisk teater och en fallstudie i en föga bekant dimension av nationalismens kulturhistoria.

Kristine Dyrmanns artikel *Salondiplomati og politisk selskabelighed* handlar om adliga kvinnor som politiska aktörer med utgångspunkt i salongsbegreppet och

Charlotte Schimmelmann och hennes krets. Undersökningen visar att hustrur till inflytelserika män fungerade som tongivande aktörer i ett sällskapsliv där politik, konst och kultur dryftades och formades. Dyrmann gör en historiografisk läsning av den källutgåva som först gjorde Schimmelmann berömd, nämligen Louis Bobés *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familekreds* bd. I–X (1895–1931) och visar hur detta urval formades av hans samtids uppfattning om salongsvärdinnans roll men samtidigt cementerade bilden av denna som primärt kulturell och estetisk, något som nyare forskning alltså tillbakavisar.

Detta nummer av *1700-tal* innehåller även en längre essä om den tidiga 1700-talsdiktaren Anders Julin, vars verk är nästintill okända och ännu opublicerade. Lars Lindh presenterar här resultaten av sina biografiska efterforskningar, och argumenterar för att vissa tidigare anonyma dikter bör attribueras Julin, samt gör en retorisk och språkvetenskaplig analys av hans verk. Lindh gör även en intressant jämförelse mellan Julin och några andra samtida poeter.

Slutligen är det som alltid en rad recensioner av båda doktorsavhandlingar och annan litteratur i detta nummer. En av recensionerna har med sin diskuterande stil gett anledning till ett svar från redaktörerna av boken som recenserats, i en för tidskriften ny sektion, *Debate*. I samma sektion finns även en kommentar till en tidigare artikel som publicerats i vår tidskrift år 2018. Det ska bli spännande att följa om *1700-tal* även i framtiden blir en arena för facklig debatt i hybridgenren mellan essä och polemik.

Med detta nummer avslutar jag mitt uppdrag som huvudredaktör för *1700-tal*. Jag vill tacka redaktionen, skribenterna, prenumeranter och läsare för ert förtroende och goda samarbete under dessa fem år. Det har känts hedersamt att få verka i detta givande nordiska sammanhang! Jag vill särskilt tacka den norska redaktören Per Pippin Aspaas och tillträdande huvudredaktören Johannes Ljungbergs för deras betydelsefulla insatser vid detta nummers tillkomst.

My Hellsing,

tillsammans med

Per Pippin Aspaas, Kristín Bragadóttir & Søren Peter Hansen

Cattle Plague and Society: Rinderpest, anthrax and epizootic control in the eighteenth century Kingdom of Sweden

Johanna Widenberg, Uppsala University

Abstract: This article presents the findings of a study showing that rinderpest and anthrax were rife among cattle in eighteenth century Sweden and Finland. These diseases, which caused a widespread loss of animals, were the scourge of owners, medical practitioners and the authorities alike. The study also shows that the epizootic legislation and disease control that evolved at government level was influenced by the particular characteristics of rinderpest and anthrax. Previous research has identified the endemic nature of rinderpest and its far-reaching consequences for society. Yet major outbreaks of anthrax, and the degree to which the disease influenced the development of State epizootic control, were previously unknown. The study uses the perspectives of cultural history and the history of veterinary medicine, a wide range of historical sources, and a method of text analysis for making retrospective diagnoses.

In this article the findings are compared with the results of studies of eighteenth century cattle disease and epizootic control in other European countries. Similarities and differences in theoretical perspectives and research methods are identified. Here the use of retrospective diagnosis in the history of veterinary medicine is discussed in particular.

Keywords: rinderpest; anthrax; cattle plague; epizootic control; retrospective diagnoses; history of veterinary medicine.

Recommended citation: Widenberg, Johanna, 'Cattle Plague and Society: Rinderpest, Anthrax and Epizootic Control in the Eighteenth Century Kingdom of Sweden', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020). 8–33. <https://doi.org/10.7557/4.5541>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Cattle disease and epizootic control – an area of centuries-old research

Cattle played an indispensable role in the agrarian economy on which early modern society depended. They provided traction, manure, meat, butter, hide and tallow – and many other raw materials besides. They were essential to farming and, by extension, other activities that depended on the products of farming: trade, handicrafts, collection systems and the military.

Scholars have long been aware that infectious, deadly diseases were rife among cattle in eighteenth century Europe, which resulted in State-led epizootic control in many countries. European research here stretches back more than a century. Traditionally rinderpest was thought to be the culprit behind the worst outbreaks of disease, and for the emergence of epizootic control by governments. Today rinderpest has been eradicated, but in the past outbreaks were severe.¹ The disease caused the deaths of vast numbers of cattle – a total of two hundred million animals in Europe in the eighteenth and nineteenth centuries.² Over the years, numerous studies have highlighted the economic, social and political significance of the disease. International research on the subject has taken place mainly within the history of veterinary medicine.³ More recently, studies from the perspective of agricultural and environmental history have also appeared.⁴ Diagnoses in previous

¹ Peter L. Roeder, 'Rinderpest: The End of Cattle Plague', *Preventive Veterinary Medicine*, 102 (2011), 98–106. [Crossref](#); Jeremy Youde, 'Cattle Scourge no more', *Politics and the Life Sciences*, 32 (2013), 43–57. [Crossref](#)

² Reinhard Stähle, 'Verlauf und Verbreitung der Rinderpest im Herzogtum Bremen und Verden von 1715 bis 1781' (doctoral thesis, Tierärztliche Hochschule Hannover, 1981), p. 1; Clive A. Spinage, *Cattle Plague: A History* (New York, 2003), pp. 103–150. [Crossref](#)

³ For example Lise Wilkinson, 'Rinderpest and the Mainstream Infectious Disease Concepts in the Eighteenth Century', *Medical History*, 28 (1984), 129–150. [Crossref](#); Dénes Karasszon, *A Concise History of Veterinary Medicine* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), pp. 291–300; Lise Wilkinson, *Animals and Disease: An Introduction to the History of Comparative Medicine* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), pp. 51–64; Robert H. Dunlop and David J. Williams, *Veterinary Medicine: An Illustrated History* (St. Louis: Mosby, 1995), pp. 277–281; C. Huygelen, 'The Immunization of Cattle against Rinderpest in Eighteenth-Century Europe', *Medical History*, 41 (1997), 182 – 196 (pp. 182–183). [Crossref](#); Joanna Swabe, *Animals, Disease and Human Society: Human-Animal Relations and the Rise of Veterinary Medicine* (London: Routledge, 1999), pp. 78–117. [Crossref](#); Jean Blancou, *History of the Surveillance and Control of Transmissible Animal Disease* (Paris: Office international des épizooties, 2003), pp. 161–192; John Fisher, 'To Kill or not to Kill: The Eradication of Contagious Bovine Pleuro-Pneumonia in Western Europe', *Medical History*, 47 (2003), 314–331 (pp. 314–317). [Crossref](#); Spinage, pp. 3, 324–326.

⁴ For example François Vallat, *Les Bœufs Malades de la Peste: La Peste Bovine en France et en Europe XVIIIe–XIXe siècle* (Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2009), pp. 51–95. [Crossref](#); Karl Appuhn, 'Ecologies of Beef: Eighteenth-Century Epizootics and the Environmental History of Early Modern Europe', *Environmental History*, 15 (2010), 268–287. [Crossref](#); Do-

research are often unclear. Diagnoses such as rinderpest and anthrax did not exist in the eighteenth century. Instead cattle diseases went by a variety of names and classifications. Scholars have therefore experienced some difficulty when identifying and separating rinderpest from other diseases.⁵

Most previous Swedish research into eighteenth century cattle disease and epizootic control was carried out in the first half of the twentieth century.⁶ Earlier Swedish scholars identified rinderpest as the disease that presented the greatest danger to cattle in the Kingdom of Sweden, and exerted the greatest influence on the development of State disease control, just as elsewhere in Europe. Some scholars did suggest that anthrax may have lain behind certain epizootics. Yet no significant empirical studies of the scale of these diseases, or their methods of control, ever featured in earlier research.⁷

Given the importance of cattle in early-modern Western society, historians of various disciplines should be interested in the results of a major new study into the ravages of eighteenth century cattle disease. Empirically the study focuses exclusively on Sweden and Finland. Yet in terms of theory and methodology it ties in with similar international studies, thus contributing to current debate in the field of the history of veterinary medicine.

Research questions, source materials and theoretical perspectives

The article is based on research carried out within the framework of a wider historical research project. The empirical findings of this project have been presented earlier, as a monograph.⁸ The purpose of this article is to discuss the findings

minik Hünninger, *Die Viehseuche von 1744–52: Deutungen und Herrschaftspraxis in Krisenzeiten* (Neumünster: Wachholtz, 2011).

⁵ Karen Brown and Daniel Gilfoyle, 'Appendix: Livestock Diseases', in *Healing the Herds: Disease, Livestock Economies, and the Globalization of Veterinary Medicine*, ed. by Karen Brown and Daniel Gilfoyle (Athens, OH: Ohio University Press, 2010), pp. 275–280 (p. 279).

⁶ One exception is Elisabeth Reuterswärd, 'Boskapspest och upproriska bönder: En studie i boskapspestens härjningar 1767 i Bodarps och Häslövs socknar i Skytts härad, Malmöhus län', *Ale* (1994), no. 3, pp. 19–30.

⁷ For example Otto E. A. Hjelt, *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812*, 3 vols (Helsingfors: Helsingfors central-tryckeri, 1891–1893), II (1892), pp. 543–550; Ernst Schoug, *Öfversigt af svenska veterinärväsendets historia* (Lund: Gleerup, 1899), pp. 14–28; Carl Gustaf Weibull, *Skånska jordbrukets historia: Intill 1800-talets början*, Skrifter utgivna av de skånska hushållningssällskapen, 1 (Lund: Gleerup, 1923), pp. 199–218; Gabriel Nikander, 'Boskapspesten i Österbotten på 1700-talet', *Budkavlen*, 16 (Åbo, 1937), 1–12 (pp. 1–4); Gustaf Utterström, *Jordbrukets arbetare: Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet*, 2 vols (Stockholm: Tiden, 1957), II, pp. 128–131.

⁸ The research project was funded by the Swedish Research Council. The monograph in Swedish: Johanna Widenberg, *Den stora kreatursdöden. Kampen mot boskapspest och mjällbrand i*

more closely by comparing them with the results of studies of eighteenth century cattle disease and epizootic control in other European countries.

The boundaries of the project have been defined by two principal groups of questions, along with subgroups of questions. The first group of questions deals with the panorama of disease. Which infectious, deadly cattle diseases were prevalent in the Kingdom of Sweden in the eighteenth century? Was rinderpest predominant? Was anthrax prevalent too? If so, what were the geographic and chronological distributions of these diseases? The second group of questions concerns disease control. How did central government, the authorities, medical practitioners, livestock owners and other rural groups act in the face of cattle disease? How did State disease control develop throughout the century?

The two groups of questions have been approached differently, each group of conclusions presented in a separate sub report. Yet the source material is principally the same. Both studies are mainly based on disease reports made by county governors and medical practitioners in counties of the Swedish realm that were ravaged by some form of cattle disease in the period 1710–1780. This timeframe was chosen given that rinderpest, according to previous research, culminated at this time, a period that was therefore deemed important in the evolution of State disease control. The source material in question comprises hand-written archive documents originally held by the central bodies to which county governors and medical practitioners reported: Kunglig Majestäts kansli (the Royal Chancery), Kommerskollegium (the Board of Trade), Collegium Medicum (the College of Medicine) and Sundhetskommisionen ('the Health Commission'). Cattle-disease related correspondence between these central bodies has been analysed too.⁹

1700-talets svenska rike (Stockholm: Carlssons, 2017). This monograph was awarded a prize by the Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities in 2018 and a prize by the Royal Gustavus Adolphus Academy for Swedish Folk Culture in 2019. Parts of the project have also appeared in Swedish articles and book chapters by the author of this study: 'Veterinärmedicinshistoria i omvandling', *Historisk Tidskrift*, [134,]4 (2014), 698–707; 'Retrospektiv diagnosticering inom veterinärmedicinshistoria – exemplet boskapspest', *Historisk Tidskrift*, [135,]1 (2015), 35–62; 'Kampen mot boskapsjukan i 1700-talets svenska rike', in *Reformer og ressourcer: Rapporter til det 29. Nordiske Historikermøde, Aalborg, 15–18. August 2017*, ed. by Martin Dackling, Poul Duedahl and Bo Poulsen (Aalborg: Aalborg universitetsforlag, 2017), II, pp. 11–42. The results of the project have never before been published in English.

⁹ The most relevant records are held by the Swedish National Archives (Riksarkivet, RA) in Stockholm. These comprise reports by county governors to the Royal Chancery (Kungl. Maj:ts kansli, SE/RA/1134), and reports by county governors and medical practitioners to two medical institutions: College of Medicine (Collegium Medicum, SE/RA/420606) and the 'Health Commission' (Sundhetskommisionen, SE/RA/420607). In this context, reports by the Board of Trade (Kommerskollegium, SE/RA/1134) to the Royal Chancery are also of great interest. Some registers in the Home Office archives (Inrikescivilexpeditionens arkiv, SE/RA/11204) have also been used. References in brackets refer to NAD, the National Archives Database.

Moreover, royal decrees, medical literature, farming books and newspaper articles dealing with cattle disease have also been studied. The analysis is based on a fully comprehensive collection of historical sources, several thousand pages of text in all.¹⁰

Questions have been approached and answered from both a veterinary and a culture-historical perspective. This pair of perspectives provides two diametrically opposed ways to view and study disease. The veterinary perspective represents the modern viewpoint, scientific approach and external perspective. It highlights disease as a biological phenomenon. The culture-historical perspective represents the contemporaneous viewpoint, humanistic approach and internal perspective. Here human experience and the cultural framework of disease are placed centre stage. This perspective highlights disease as a social construction.¹¹

The study uses both perspectives within the framework of the same research goal. This approach is quite controversial. Many previous researchers in the history of veterinary medicine have chosen either the one or the other perspective.

Although the two perspectives have been used parallel to each other in this study, the degree of focus upon them has shifted according to the nature of each particular part of the study. For example, the veterinary perspective has set the tone when studying the panorama of disease. Using a specific method for retrospective diagnosis – described in detail below – veterinary diagnoses have been given to the cattle diseases that ravaged the Swedish realm in the eighteenth century. These diagnoses are important to determine what cattle actually died of, and to define the nature of outbreaks of disease and their course among herds. In contrast, the culture-historical perspective has characterized the study of disease control, thus focusing on concepts and attitudes to cattle disease on the part of livestock owners, medical practitioners and officials. The culture-historical method of approach highlights underlying motives for how people reacted. This perspective is important to understand how people in the eighteenth century chose to plan and organize disease control, both small-scale measures and epizootic control as a whole.¹²

¹⁰ For a full account of the empirical bases for all parts of the study, see Widenberg, *Den stora kreatursdöden*. The current article presents only examples of empirical support for some of the more significant results.

¹¹ On disease as a biological and social phenomenon, see for example, Charles E. Rosenberg, 'Introduction', in *Framing Disease: Studies in cultural history*, ed. by Charles E. Rosenberg and Janet Goldman (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1992), pp. xiii–xxvi; Jon Arrizabalaga, 'Problematising Retrospective Diagnosis in the History of Disease', *Asclepio*, LIV (2002), 51–70.

¹² For a full account of the theoretical perspectives, see Widenberg, *Den stora kreatursdöden*, pp. 61–84.

Veterinary and cultural-historical perspectives on disease and diagnosis

While I believe modern diagnoses are valuable analytical tools in the study of historical cattle diseases, it is important that the modern diagnoses are based on a retrospective diagnostic procedure applied to the epidemics mentioned in the historical sources. This is primarily a matter of validity – ensuring that researchers are really studying the diseases they say they are studying. It is then important to get to the bottom of things when it comes to the identity of the historical diseases. This also involves safeguarding the ability to outline larger historical contexts. When modern diagnoses are assigned to historical epidemics, it may become apparent that historical disease outbreaks that have been described under several different names, in various regions and at various times, were actually caused by a single causative agent. The connection between the transmission of various contagions can thus become more apparent. Finally, this is a matter of enhancing the capacity to understand the people of the past and to make their reactions comprehensible by seeking, as far as possible, to reconstruct the medical course of events they witnessed and the medical challenges they confronted. Modern diagnoses can constitute an important knowledge base here; they can quite simply contribute to creating a holistic perspective on the disease situation. This argument is taken from environmental history. The American researcher Andrew C. Isenberg wrote in *The Oxford Handbook of Environmental History* (2014): ‘environmental history understands the environment in a historical context, while at the same time understanding human history in an environmental context.’¹³ The main task in environmental history is thus not only to describe how people in ancient times perceived the environment and how they acted in relation to their perceptions. The main task is also to explore important phenomena and events in the historical environment itself – for examples climate changes, earthquakes, crop failures and diseases – in order to better understand the human actions and reactions. The last statement is of great importance here. It points out that it is an urgent task to clarify the identities and characteristics of the cattle diseases in the eighteenth century Sweden and Finland.

Accordingly, I believe there are three main reasons for using retrospective diagnosis: validity, context and holistic perspective.

Not all of the scholars who have purported to write the history of rinderpest have, however, used any retrospective diagnostic method. Many have proceeded only from the disease name found in the historical sources – ‘cattle plague’ and

¹³ Andrew C. Isenberg, ‘Introduction: A New Environmental History’, in *The Oxford Handbook of Environmental History*, ed. by Andrew C. Isenberg (New York: Oxford University Press, 2014), pp. 1–20 (p. 6).

the corresponding terms in the various European languages – and have assumed that these designations referred to the disease that we would today diagnose as rinderpest.

However, historians of veterinary medicine have long been aware that the use of historical terms like cattle plague as defining elements in the study of rinderpest is problematical. For example, Karen Brown and Daniel Gilfoyle, editors of the anthology *Healing the Herds* (2010), wrote: ‘European accounts often referred to rinderpest as cattle plague, although, historically, a lack of diagnostic tools has meant that other diseases might have come under that same name.’¹⁴ The researchers who use ‘cattle plague’ as the compass of their research on rinderpest are thus at risk of being led astray. One simply cannot rely on the historical names of diseases because, just as Brown and Gilfoyle write, there were no consistent diagnoses of cattle diseases in the distant past. ‘Cattle plague’ therefore may not necessarily refer only to rinderpest. The term was often used, as it is now, as a collective term for many different contagious and lethal cattle diseases. Even though this is not a new insight, many scholars have for a long time chosen to rely on the concept of cattle plague in their research on the history of rinderpest. There are several reasons for this.

To a certain extent, the approach has been a matter of convenience on the part of researchers. This applies particularly to local historical studies and general works with limited scope for diagnostic studies. By assuming that the historical term ‘cattle plague’ was synonymous with the modern diagnosis of rinderpest or by relying on earlier research that made this assumption, the researchers have avoided becoming entangled in complex medical arguments.¹⁵

Sometimes, however, this has involved explicit scepticism about retrospective diagnosis, of the very phenomenon of assigning modern diagnoses to historical diseases.¹⁶ Here, research in the history of veterinary medicine has been influenced by the debate within the sister discipline of the history of human medicine. Historians of human medicine have long discussed the question of whether or not it is theoretically possible to establish modern diagnoses of historical diseases.

¹⁴ Brown and Gilfoyle, p. 279. See also Peter Koolmees, ‘Epizootic Diseases in the Netherlands 1713–2002. Veterinary Science, Agricultural Policy, and Public Response’, in *Healing the Herds*, ed. by Brown and Gilfoyle, pp. 19–41 (p. 37).

¹⁵ For example Wilkinson, *Animals and Disease*, pp. 35–37; Dominik Hünninger, ‘Policing Epizootics: Legislation and Administration during Outbreaks of Cattle Plague in Eighteenth-Century Northern Germany as Continuous Crisis Management’, in *Healing the Herds*, ed. by Brown and Gilfoyle, pp. 76–91; Louise Hill Curth, *The Care of Brute Beasts: A Social and Cultural Study of Veterinary Medicine in Early Modern England* (Leiden: Brill, 2010), pp. 142–143; Hünninger, *Die Viehseuche*, p. 9.

¹⁶ For example Hünninger, ‘Policing Epizootics’, pp. 76–77.

Were not the historical diseases actually completely different to the modern diseases? Can the historical diseases really be diagnosed analogously with modern diseases, based on modern medical science? The disease known by the name the ‘English sweat’ (Latin, *sudor anglicus*) in the fifteenth and sixteenth centuries has often been used as an example in this debate. Researchers have been unable to identify any completely fitting modern equivalent to this disease. It has thus not been possible to assign any reliable modern diagnosis to the disease, even though the symptoms are relatively well documented. The discussion concerning the nature of the ‘English sweat’ has been intense and consequently, doubt has been cast on whether retrospective diagnosis of historical diseases is possible in general.¹⁷

There has also been a debate within the history of human medicine, inspired by anthropology, as to whether it is scientifically defensible to slap modern labels on scourges that did their work under completely different names and in utterly different belief worlds during historical times. This has involved the seeking of an inside-out perspective and respect for historically settled concepts. In this debate, retrospective diagnosis has often been painted as the height of anachronism.¹⁸ The fundamental issue of the debate has been the *reasons* for assigning modern diagnoses to historical diseases. The British researcher Andrew Cunningham generally questioned the scientific aim of studying history based on modern diagnoses: ‘Most important of all, do they [the modern diagnoses, my note] tell us anything at all about *the past*, or are they simply projections backwards of present-day issues and concerns?’¹⁹

Many medical historians have, however, defended the use of modern diagnoses in studies of historical diseases and have emphasised the scientific value of the approach. They have also developed retrospective diagnostic methods and have successfully used them in their research – the human plague research seems to be a particularly good example here.²⁰

¹⁷ Alan Dyer, ‘The English Sweating Sickness of 1551: An Epidemic Anatomized’, *Medical History*, 41 (1997), 362–384. [Crossref](#); Arrizabalaga, ‘Problematizing Retrospective Diagnosis’; Andrew Cunningham, ‘Identifying Disease in the Past: Cutting the Gordian Knot’, *Asclepio*, LIV (2002), 13–34; John Christiansen, ‘The English Sweat in Lübeck and North Germany, 1529’, *Medical History*, 53 (2009), 415–424. [Crossref](#)

¹⁸ Cunningham, ‘Identifying Disease’; A. Karenberg, ‘Retrospective Diagnosis: Use and Abuse in Medical Historiography’, *Prague Medical Report*, 110 (2009), 140–145.

¹⁹ Cunningham, ‘Identifying Disease’, p. 13.

²⁰ Bodil E. B. Persson, *Pestens gåta: Farsoter i det tidiga 1700-talets Skåne* (Lund: Nordic Academic Press, 2001), pp. 35–42, 62–69; Piers D. Mitchell, ‘Retrospective Diagnosis and the Use of Historical Texts for Investigating Disease in the Past’, *International Journal of Paleopathology*, 1 (2011), 81–88. [Crossref](#)

Retrospective diagnosis of rinderpest and anthrax

Diagnostic methods have been discussed within veterinary medical history too, but there has not been especially copious research in this particular area.²¹ A few historians of veterinary medicine have presented methods for the retrospective diagnosis of rinderpest. They have, more specifically, developed diagnostic tools that make it possible to identify rinderpest in the accounts of ‘cattle plague’ (and equivalent historical terms in other European languages) in the historical sources and to differentiate the disease from the other diseases that may have been included in these terms in the past. Their methodological contributions have not received much attention in the research but I believe they are certainly deserving of consideration. The German veterinarian Reinhard Stähle has used a method based mainly on comparisons of mortality statistics between different outbreaks of cattle diseases. The French historian and veterinarian François Vallat has used a method based on comparisons of information about transmission, symptoms of disease, post-mortem observations and mortality for various outbreaks of cattle diseases. Both Stähle and Vallat have based their methods on the differential diagnosis technique used in medical science. They have thus sought to highlight the distinguishing characteristics of rinderpest in relation to other possible historical diseases with many similar symptoms – the ‘differential diagnoses’ of the diseases.²²

The retrospective diagnostic method used in this study is also based on differential diagnostics, but the method includes additional diagnoses and also considers additional differentiating disease characteristics. The historical and source-critical arguments also form a more prominent aspect of the analysis. Simply put, the approach described constitutes a further development of the methods of Stähle and Vallat in veterinary medical and historical research.²³

The retrospective diagnostic procedure used in this study is based on an abductive process whereby preliminary assumptions – hypotheses – are tested against analyses of empirical data. The hypotheses relate to the incidence of rinderpest and anthrax among cattle in the eighteenth century Kingdom of Sweden. The

²¹ For example Stähle, ‘Verlauf und Verbreitung der Rinderpest’, pp. 5–20; Wilkinson, ‘Rinderpest and the Mainstream’; Spinage, pp. 3–19; Vallat, pp. 13–50; Timothy P. Newfield, ‘A Cattle Panzootic in Early Fourteenth-Century Europe’, *Agricultural History Review*, 57 (2009), 155–190 (pp. 180–190).

²² Stähle, ‘Verlauf und Verbreitung der Rinderpest’, pp. 5–20; Vallat, pp. 48–50; Norman F. Cheville, *Introduction to Veterinary Pathology*, 3rd edn (Ames: Blackwell, 2006), p. 2.

²³ For a full account of the method, see Widenberg, *Den stora kreatursdöden*. For a discussion of the retrospective diagnosis in the history of veterinary medicine, see Widenberg, ‘Retrospektiv diagnosticering’.

method of analysis is text based, more specifically it analyses the nature of outbreaks as detailed in government reports, journals and books.

Disease outbreaks have been the focus of the analysis, for two reasons. First, the main body of source material – reports of disease, articles in journals, and books – relate specifically to outbreaks of disease, in other words the collective course of an outbreak among groups of cattle in villages, parishes, hundreds or counties. Analysing the details of outbreaks in the written sources thus supports an empirical way of working. Second, outbreaks of disease as phenomena have clearly defined dimensions in time and space. Studying outbreaks as they were reported and discussed at the time thus not only makes a solid diagnosis possible, it also allows us to comprehensively chart the chronological and geographic distribution of various diseases in the Swedish realm. Only significant outbreaks have been selected for the study, in other words those that in medical reports, journals and books were said to have claimed the lives of more than thirty head of cattle. This is because the study aims to take in major outbreaks of disease, those with a significant impact on agrarian society. An estimated 69 major outbreaks took place in the period 1710–1780. Their geographic distribution spanned the entire Swedish realm, in other words both Sweden and Finland, with a certain concentration in southern Sweden.²⁴

The retrospective diagnostic procedure used in the study is based on differential diagnosis. On the basis of the modern diagnosis of rinderpest and its major symptoms, a veterinary description of rinderpest has been produced in relation to the most important differential diagnoses of the disease. These are malignant catarrhal fever, bluetongue disease, foot-and-mouth disease and mucosal disease, which is a form of bovine virus diarrhoea.²⁵ Historians have also noted malignant pulmonary disease and anthrax as historically possible differential diagnoses.²⁶ By systematically comparing the differential diagnoses, the most important differentiating characteristics of rinderpest are revealed. These are that the disease primarily affected cattle; it gave rise to a virulent spread of infection and high mortality; the incubation period was three to fifteen days; the disease itself lasted between six and twelve days; it caused copious ocular, nasal and oral discharges, diarrhoea containing various amounts of blood, and severe gastrointestinal injury. The disease also generated immunity in the animals that survived. In addition to

²⁴ For a detailed account of these outbreaks, see Widenberg, *Den stora kreatursdöden*, pp. 103–106.

²⁵ Blancou, p. 185; Otto Radostits, Clive C. Gay, Kenneth W. Hinchcliff and Peter D. Constable, *Veterinary Medicine: A Textbook of the Diseases of Cattle, Horses, Sheep, Pigs, and Goats*, 10th edn (Edinburgh: Saunders, 2007), pp. 1240, 1265–1266.

²⁶ Wilkinson, 'Rinderpest and the Mainstream', p. 129; Wilkinson, *Animals and Disease*, p. 37; Stähle, 'Verlauf und Verbreitung der Rinderpest', p. 19; Vallat, pp. 45–50; Spinage, p. 133.

general disease symptoms such as pyrexia, anorexia, reduction of rumination, reduced milk production, depression and poor general condition, the typical characteristics of the disease described above have been used to identify and differentiate rinderpest in the historical sources that describe cattle plague.²⁷

Similarly, a veterinary description of anthrax in cattle has been produced both in relation to rinderpest, counted here as a historically possible differential diagnosis, and in relation to the most important differential diagnoses according to modern veterinary medicine: blackleg, malignant oedema, bacillary haemoglobinuria and hypomagnesaemic tetany. By systematically comparing the differential diagnoses, the most important differentiating characteristics of anthrax are revealed. These are that outbreaks of the disease usually occurred in the summer; it could affect animal species other than cattle; it was easily transmitted; infection spread not only between animals but also via soil bacteria; the course of the disease was very swift; it usually caused swellings in the head, throat and abdomen; ocular, oral and nasal discharges sometimes occurred; it profoundly affected the consistency of the spleen; it did not cause rigor mortis; it sometimes caused a discharge of blood from the mouth and anus shortly after death; and finally that the disease was a zoonosis, in other words it could be transmitted to humans. People who were infected developed blue-black swellings (primarily on the arms and face) or a fever, along with a marked deterioration in their general condition. In addition to general disease symptoms in cattle, such as pyrexia, anorexia, reduced rumination, reduced milk production, depression and poor general condition, the typical characteristics of the disease described above have been used to identify and differentiate anthrax.²⁸

Rinderpest distribution in the Kingdom of Sweden

The study shows that in the eighteenth century Swedish realm, many outbreaks described as ‘cattle plague’ (Swedish: *boskapsjuka*, *kreatursjuka*, *fäsjuka* and similar concepts) were caused by rinderpest. The disease lay behind 33 out of 69 outbreaks in all. It has been possible to connect these 33 outbreaks with information about high infection rates; acute mortality; ocular, nasal and oral discharges; severe diarrhoea and many other characteristic symptoms of rinderpest.

Through detailed information about various outbreaks provided by county governors and medical practitioners, it has been possible to reconstruct the ravages of rinderpest among cattle in the eighteenth century Kingdom of Sweden.

²⁷ Radostits and others, pp. 1240, 1265–1266.

²⁸ Radostits and others, pp. 815–818.

More specifically, the 33 outbreaks of rinderpest could be grouped into eight major events – epizootics. It has also been possible to calculate the total numbers of cattle lost in these epizootics. Many county governors submitted lists of animal deaths to their superiors. Reports of this kind were often made regularly, but the lists for certain periods are not extant. Where reporting is incomplete, the submitted figures were fleshed out by estimating the number of animal deaths based on descriptions of the virulence and the geographic and chronological distribution of the disease.

The reconstruction shows that rinderpest struck the eighteenth century Swedish realm in eight major waves, in which over 350,000 cattle were infected and died of the disease. The number of deaths has been calculated to roughly 25,000 in 1721–1724; 91,000 in 1745–1748; 103,000 in 1749–1752; 200 in 1756; 63,500 in 1762–1765; 60 in 1766–1767; 66,800 in 1767–1769; and 3000 in 1769–1771. Rinderpest affected only areas in southern and central Sweden in the eighteenth century. It never reached any further north than Stockholm. Finland, in other words, was spared the disease, as was northern Sweden. Yet the counties of Malmöhus, Kristianstad, Halland and Blekinge were struck by almost every wave of the disease, and here cattle losses were severe. About 345,700 cattle died in these counties, that is, about 98 percent of the total number.²⁹

Malmöhus and Kristianstad counties were struck especially hard. The Swedish historian Carl Gustaf Weibull has, for example, estimated that the livestock in Kristianstad county decreased by half between 1749 and 1751. About 38,000 cattle died in the county during these years and according to Weibull there were only about 36,000 left in 1751. Weibull has also estimated that the number of cattle decreased by half in Malmöhus county between 1767 and 1771. About 43,000 animals died in rinderpest in the county during these years and the total number of cattle amounted, according to Weibull, to about 86,000 at the beginning of 1767.³⁰

Although boundary areas between the counties of Kronoberg, Jönköping and Älvsborg were afflicted many times, losses here were fewer. Östergötland, Södermanland and Stockholm counties were affected only between 1749 and 1752, and then only on a small scale.³¹

²⁹ The reconstruction is based on a complete analysis of the reports by county governors to the Royal Chancery; reports by county governors and medical practitioners to the College of Medicine and Health Commission; and reports by the Board of Trade to the Royal Chancery. Descriptions of disease found in journals and farming literature have been used too. For detailed references and a further discussion about the cattle losses, see Widenberg, *Den stora kreatursdöden*, pp. 102–193.

³⁰ Weibull, pp. 204–208; Widenberg, *Den stora kreatursdöden*, pp. 166–168, 183–191.

³¹ For detailed references, see Widenberg, *Den stora kreatursdöden*, pp. 102–193.

Anthrax distribution in the Kingdom of Sweden

Examination of the source material shows, with one exception, that all outbreaks of disease in the Kingdom of Sweden between 1710 and 1780 – if not caused by rinderpest – were caused by anthrax. Thus anthrax was responsible for 35 of a total of 69 major outbreaks of cattle plague.³²

Finland was struck especially hard. Three of Finland's four counties (Åbo & Björneborg, Nyland & Tavastehus and Österbotten) were repeatedly afflicted in every decade from the 1730s to the 1770s. Several outbreaks extended over a number of years. One in Österbotten county lasted as long as 15 years, from 1733 to 1747. Other particularly severe, persistent outbreaks occurred in the early 1760s in the counties of Nyland & Tavastehus, Österbotten and Åbo & Björneborg. It would appear that only Kymmenegård & Nyslott county avoided anthrax in the eighteenth century; at any rate, no serious outbreaks are mentioned in official correspondence, journals or medical literature. Outbreaks of anthrax in the Swedish half of the realm were concentrated to Götaland, eastern Svealand and north-eastern Norrland. Generally Swedish outbreaks were less frequent and widespread than those in Finland. Yet outbreaks of anthrax did occur every summer in the early 1760s in parts of the Swedish counties of Östergötland, Gävleborg, Västmanland, Uppsala, Stockholm, Kopparberg and Västerbotten, just as in much of Finland. The worst anthrax years in the Swedish realm were thus the first half of the 1760s, but 1734–1735, 1744–1748, 1750–1759 and 1774–1776 were also bad years in Finland and Sweden alike.³³

Cattle losses from anthrax were not compiled and reported as regularly as those for rinderpest, so to calculate, or even estimate, the total number of animal deaths is impossible. Yet sporadic figures do show that in parts of the country, individual outbreaks killed thousands of animals, not just cattle but horses, sheep, goats and pigs too.³⁴

³² A single outbreak (in northern Halland county in 1745–1746) has not been diagnosed due to a lack of adequate data. See Widenberg, *Den stora kreatursdöden*, pp. 232–233.

³³ This overview is based on a complete analysis of the reports by county governors to the Royal Chancery; reports by county governors and medical practitioners to the College of Medicine and Health Commission; and reports by the Board of Trade to the Royal Chancery. Descriptions of disease found in journals and farming literature have been used too. For a full account of the outbreaks of anthrax, and more detailed references, see Widenberg, *Den stora kreatursdöden*, pp. 195–231.

³⁴ See, for example, reports from the Österbotten county governor to the Royal Chancery, vol. 14, 12 June 1745, RA; and from the Åbo & Björneborg county governor to the Royal Chancery, vol. 21, 5 January 1775, RA.

Contemporaneous attitudes to cattle plague

The study shows that an interest in cattle diseases and veterinary medicine increased in the early eighteenth century Kingdom of Sweden, in response to the sickness and death of cattle from various infections. Major cattle losses were a scourge on agriculture. They also posed problems for the cattle trade, handicraft industries and the military.³⁵ Thus cattle plague soon became a question that affected the whole of society. Swedish authorities and medical practitioners tried to get a grip on the situation by drawing on current medical debate elsewhere in Europe. This debate centred on the teachings of classical antiquity relating to disease, infection and diagnosis. Two doctors were constant references. These were Bernardo Ramazzini (1635–1714) and Giovanni Maria Lancisi (1654–1720). They had published their theses in the wake of the ravages of rinderpest in Italy at the beginning of the century.³⁶

In the first half of the eighteenth century, authorities and medical practitioners drew no real distinction between the cattle diseases that ravaged the Kingdom of Sweden. All epizootics often simply went by the same name: cattle plague (Swedish: *boskapssjuka*, etc). The same was true for many cattle owners, who often witnessed only a single infectious cattle plague, namely the one that ravaged their own settlement or parish.³⁷

However, by the mid-eighteenth century, authorities and medical practitioners were beginning to realize that cattle plague was not a uniform phenomenon across the kingdom. Articles in journals and books, along with reports to the Royal Chancery and medical institutions, showed that outbreaks of disease varied with some regularity in different parts of the country. Thus authorities and medical practitioners increasingly referred to cattle plague in terms of regional variants. This was wholly in line with the topographic mindset and classification systems that characterized eighteenth-century medical convention. Three main domestic variants emerged in general discussion. The disease type that ravaged the Scania

³⁵ For example reports by the Kristianstad county governor to the Royal Chancery, vol. 3, 19 December 1721, RA.

³⁶ For example reports to the College of Medicine, E2, vol. 23, p. 352, 13 November 1768, RA. See also Karasszon, pp. 292–294; Wilkinson, *Animals and Disease*, p. 40–44; Spinage, pp. 8, 107–111.

³⁷ The term *boskapssjuka* is used synonymously with various similar terms such as *fäsjuka*, *kreaturssjuka*, *kreaturspest*, *boskapspest* and *oxpest*. See, for example, 'Kongl. Maj:ts Nådige Förordning, Huru förhållas bör, til förekommade af den på åtskille Orter i Riket upkomne Boskaps-sjukan Och Fänads-Pesten', 3 January 1722, and 'Kort och nödig underrättelse, huru then i nästgränsande orter och Länder gångbara Boskaps Siukan förekommas, samt therest then sig insmyga skulle, botas må', 30 December 1745, Swedish official publications (Stockholm).

region and its vicinity was referred to as ‘Scanian cattle plague’. It was considered identical to ‘European cattle plague’, in other words the disease referred to by Ramazzini and Lancisi, among others. The disease that caused severe outbreaks in eastern central Sweden in the 1760s was called ‘Svealand cattle plague’. The variant that plagued Norrland and Finland was deemed a further type. It was termed ‘Norrland or Finland cattle plague’. Attitudes to these disease variants differed between medical practitioners. Some considered cattle plague in the kingdom to vary in nature, taking different forms in various parts of the country. The different types, these practitioners maintained, were simply regional variants of one and the same cattle plague. Others thought the situation varied across the kingdom, and that regional variants were in fact separate diseases.³⁸

Whatever the case, authorities, medical practitioners and livestock owners noticed that the spread of disease varied across the country. Cattle plague in Scania and its environs, as elsewhere in Europe, was thought to spread via physical contact, in other words directly between animals or indirectly between animals and contaminated objects. The means of infection, interpreted according to classical teachings, was referred to as *contagion* (Latin for touch). Cattle plague in Norrland, Finland and the Svealand region was also thought to spread via physical contact. Yet in these self-same areas it was also believed to occur spontaneously – within cattle themselves – in certain environments, before spreading to other animals. This means of infection was also described according to the teachings of classical antiquity. The medical term used was *miasma* (unclean air in Greek). Vaporous marshy wetlands, given their perceived ability to produce unclean air, were thus thought to pose an acute risk of infection.³⁹

Combining the culture-historical analyses and the retrospective diagnoses shows that all outbreaks of disease attributed to ‘Scanian cattle plague’ in the eighteenth century were caused by rinderpest. This explains the similarities that authorities and medical practitioners saw between the disease that ravaged Scania and that on the Continent. It also explains the references to contagion, which was of course the main way in which rinderpest spread. Officials and medical practitioners sometimes experienced difficulties in identifying Scanian cattle plague, in

³⁸ Haartman, Johan, ‘Bref ifrån Åbo dat. den 9 juli’, *Inrikes Tidningar*, no. 66, 3 August 1761; *Afhandling om någre Farsoter Ibland Hästar och Boskaps Kreatur, som De sist förflutne åren, uti åtskillige Rikets Provincer varit gångbare* (Stockholm, 1766).

³⁹ For information on contagion and miasma, see Karasszon, pp. 66–7, 325; Bodil E. B. Persson, *Gud verkar med naturliga medel: Pestens härjningar i Skåne 1710–1713* (Lund: Nordic Academic Press, 2006), pp. 24–25, 51; J. N. Hays, *The Burdens of Disease: Epidemics and Human Response in Western history*, 2nd edn (New Brunswick: Rutgers University Press, 2009), p. 109.

the case of particular current outbreaks, yet on a wider theoretical level – aided by international discussion on the subject – they identified it as a specific disease.

Combining the culture-historical and veterinary perspectives also shows that all outbreaks of disease attributed to Norrland and Finland cattle plague, and Svealand cattle plague too, were caused by anthrax. The fact that anthrax lay behind these outbreaks would explain the use of the classical term *miasma* to characterize the spread of the disease, along with that of *contagion*. Authorities, medical practitioners and livestock owners noted how symptoms would appear suddenly among cattle that had grazed in certain pastures, often water meadows, before the disease spread to other animals. We know of course that this is the way anthrax usually spreads: grazing cattle first ingest spores from pasture earth, where bacteria may have lain dormant for decades, before the disease passes to other animals. Later, bacteria sometimes return to the ground, in the contaminated blood and other bodily fluids of animal carcasses.⁴⁰

Disease control: aims and development

How then did people in the eighteenth century Sweden and Finland chose to plan and organize the disease control? The study shows that State disease control was organized at various governmental levels. Central government controlled and directed efforts by drawing up general regulations, in among other ways. Provincial doctors, barber surgeons and other medical practitioners reported the national situation to both the government and the medical authorities College of Medicine and the Health Commission. Supervised by county governors, disease control was carried out by public officials in counties, settlements and farms. Livestock owners, breeders, dealers and butchers – and other groups whose interests lay in livestock – would usually follow official regulations, frequently working alongside public officials. Yet these groups often took additional, personal measures to protect their livestock and the economic value therein.

The Crown issued two decrees relating to cattle plague, the first in 1722 and the second in 1750, with various amendments. Both decrees strictly regulated trade in times of plague, stipulating cordons between farms and settlements, decontamination of cattle sheds and equipment, and the careful disposal of carcasses. These measures were thus the central features of State disease control throughout the century.

The study shows that the deciding factor for the design and development of State disease control in the eighteenth century Kingdom of Sweden was twofold:

⁴⁰ For a detailed account, see Widenberg, *Den stora kreatursdöden*, pp. 239–267.

partly negotiation between central authorities and local groups affected by disease-control work; and partly the nature of the diseases facing central authorities and other affected parties. Here we must note a significant development. Initially the Swedish government designed disease control mainly according to foreign example. But as the century wore on, disease reports flooding in to the central authorities from all corners of the kingdom began to exert an ever-greater influence. At the same time, increasing consideration was given to the wishes and ideas of public servants, medical practitioners and cattle owners in terms of the development of disease control in various parts of the country. And rural populations and local businesses were treated with ever-more respect regarding the economic consequences of disease control in their areas. This meant the nature of government disease control became increasingly diversified. First, the State *modified regulations* to meet the wishes and complaints of various parties. Second, it initiated and approved many *control methods outside the regulations*, methods aimed at certain disease variants or otherwise requested by local parties. Third, central government, county governors and Crown representatives continually *adapted the practical application of regulations* according to the nature of specific diseases that ravaged particular areas, and according to the demands of influential groups in rural society. This may be illustrated by analysing the form of certain key regulations and activities within State disease control:

Trade ban and the health certificate: The decree of 1722 banned all trade between infected and uninfected counties, including live animals and animal products alike. But this rigid trade law led to a lack of raw materials and foodstuffs, including meat, in towns. Vocal protests by cattle dealers, butchers and tradesmen led to the introduction of a health certificate in the decree of 1750. This new regulation allowed trade with infected counties providing each animal was accompanied by a bill of health, and came from an uninfected area of an otherwise infected county. This, then, was a compromise between conflicting interests – the desire for trade and an effort to reduce the spread of infection.⁴¹

Disposal of carcasses and the right to obtain meat: The decrees of 1722 and 1750 included detailed instructions for dealing with diseased animal carcasses. Both decrees demanded the immediate burial of all animals that had died or had been destroyed. All forms of obtaining meat were thus forbidden. This rule, requiring the burial of the entire animal, was based on the centuries-old fear that

⁴¹ 'Kongl. Maj:ts Nådige Förordning, Huru förhållas bör', 13 January 1722, and 'Kungl. Maj:ts Förnyade Nådiga Förordning Angående Boskaps siuka och Fänads Päst', 23 March 1750, Swedish official publications, (Stockholm), paragraph 7. For meat requirements see, for example, the report from the Board of Trade to the Royal Chancery, 23 November 1748, RA.

eating meat from sick animals was unhealthy. In summer 1750, though, central government issued an exception from this rule in the form of a royal letter. This gave butchers in Stockholm the right to cut up and sell meat that showed only slight signs of disease. The following year saw the exemption extended to all parts of the kingdom afflicted by cattle plague.⁴² One reason for this government exemption was an acute lack of meat in southern Sweden in the late 1740s and early 1750s, largely caused by the ravages of rinderpest in Scania and Småland. Cattle dealers, butchers and consumers complained vehemently, especially in Stockholm. In the ensuing debate on the edibility of meat, many claimed that meat from diseased animals was often of good quality. This domestic debate had influenced the government. In other words the State had felt the impact of the discussions on rinderpest. However, in the mid-1760s the exemption was revoked. This time, though, reports of anthrax were influential. The fact is that anthrax was rife in the Swedish realm in the early 1760s. Although the kingdom had experienced outbreaks of anthrax before, their intensity was particularly acute this time. Anthrax is a zoonosis, meaning it can be transmitted from animals to humans, a frequent occurrence on eighteenth century farms and settlements. Livestock owners and butchers often became infected when skinning and butchering infected carcasses. Reports to this effect flooded in from all corners of the kingdom in the early 1760s. Once again, the risks associated with eating meat from diseased animals became a subject of discussion. The debate influenced the government, which thus decided to revert to the rules of the Crown decrees, which demanded the burial of the entire carcass.⁴³

Quarantine, cordons and land use: The quarantine of infected livestock, a provision of both decrees, was a widely practised eighteenth century method of control. The measure was, though, particularly common in southern Sweden. In this part of the country, cordons sanitaires were established around infected farms, and the authorities would often call in the army to keep order. One such cordon, for example, which the Malmöhus county governor set up around some villages outside Malmö in 1767, was patrolled for several months by six hundred soldiers.⁴⁴ Given that Scanian cattle plague – rinderpest – was known to spread by direct contact alone, isolating cattle was considered an acceptable method of control. In areas afflicted by anthrax, the authorities and medical practitioners instead encouraged livestock owners to

⁴² Register in Home Office archives, B1A, 21 August 1750, 724–725 and 5 February 1751, 146–148, RA.

⁴³ See, for example, Johan Haartman, 'Fortsättning af Assessoren Hartmans berättelse om Boskapssiukan i Finland', *Inrikes Tidningar*, no. 86, 12 October 1761. For a detailed account, see Widenberg, *Den stora kreatursdöden*, pp. 343–349, 376–381.

⁴⁴ Several reports by the Malmöhus county governor to the Royal Chancery, vol. 29, July and August 1767, RA.

keep their animals away from certain types of land, or at least alter its use. It was well known that cattle plague in Finland, and certain parts of Sweden, would sometimes occur spontaneously in animals on certain types of land. Allowing animals to graze in waterlogged areas, inhaling the vapours of marshes and bogs, was regarded as hazardous. The same was true of allowing livestock to drink from stagnant water on grazing land. To control cattle plague in these areas, the authorities and medical practitioners therefore recommended that animals be kept in enclosures. Some took their argument further, recommending land improvement, in other words ditching and draining particularly infectious wetlands.⁴⁵ Many of these measures, though, were never implemented.⁴⁶

Slaughter: The royal decrees for controlling cattle plague included regulations for how livestock owners and authorities should dispose of animal carcasses – the rules did not say, though, that sick animals should be put down. Yet slaughter, in various forms, did happen throughout the eighteenth century. Initially livestock owners were sceptical when the authorities suggested destroying sick animals, but the offer of economic compensation soon won them round.⁴⁷ It is worth noting that slaughter as a method of control was only discussed and implemented in the case of Scanian cattle plague – rinderpest – and not in relation to Finland and Norrland cattle plague or Svealand cattle plague – anthrax. The authorities and medical practitioners were well aware that the cattle plague in Svealand, Norrland and Finland was spread not only by direct physical contact, but also via contaminated soil, and that these disease variants, in consequence, could not be tackled by the slaughter of animals alone.⁴⁸

Inoculation: Inoculation was used to combat rinderpest in many eighteenth century European countries.⁴⁹ Yet inoculation was never adopted in the Kingdom of Sweden. This was due to various reasons. One was that many medical practitioners doubted the existence of immunity from cattle plague. This was because their ideas about immunity were based on observations of many different outbreaks of disease in the kingdom. Their observations, in other words, were based not only on outbreaks diagnosed by the present study as rinderpest, but also outbreaks attributable to anthrax – which would explain the medical practitioners' doubts. The few attempts at inoculation in the eighteenth century Swedish realm very probably included anthrax-infected animals too: here I have in mind the unsuc-

⁴⁵ See, for example, the report by the Österbotten county governor to the Royal Chancery, vol. 15, 17 September 1747, RA.

⁴⁶ For a detailed account, see Widenberg, *Den stora kreatursdöden*, pp. 321–341, 415–421.

⁴⁷ See, for example, several reports by the Malmöhus county governor to the Royal Chancery, vol. 29, in April, May, June and July 1767, RA.

⁴⁸ For a detailed account, see Widenberg, *Den stora kreatursdöden*, pp. 350–369.

⁴⁹ Huygelen, pp. 182–196; Wilkinson, *Animals and Disease*, pp. 36–37.

cessful experiment by the provincial doctor R.B. Hast in Österbotten county in 1761.⁵⁰ Lifelong immunity awaited any animal that recovered from rinderpest and, accordingly, any animal that was successfully inoculated and survived. But anthrax provided no immunity in the same way as rinderpest, and inoculation was thus impossible at this time.⁵¹

Conclusions: the panorama of disease in relation to previous research

The study provides a comprehensive image of the distribution of rinderpest in the Kingdom of Sweden. It also gives a broad picture of the recurrent incidence of anthrax among cattle in the kingdom in the eighteenth century. This study, in contrast to previous Swedish research, is based on a systematic, retrospective diagnostic procedure, which thereby provides greater validity than previous Swedish regional and local studies. The account of the ravages of rinderpest in the kingdom thus concerns rinderpest alone, not infectious, deadly cattle diseases in general. The same is true for the account of the distribution of anthrax.

However, the study does support numerous findings of previous Swedish research. For example, many of the local history studies of rinderpest in Malmöhus and Kristianstad counties by the historian Carl Gustaf Weibull have been confirmed. The same is true for some of very general claims for the distribution of rinderpest in the kingdom by the veterinary surgeon Ernst Schoug.⁵²

But the study refutes many earlier – frequently cited – claims about the incidence of rinderpest and anthrax in the Swedish realm. For example, the claim by the doctor and researcher Otto Hjelt that anthrax broke out in 1745 in Scania, spreading north in 1750 through Östergötland towards Stockholm, could not be supported. Neither could Schoug's claim that rinderpest was rife in the Helsinki area of Finland in the 1740s, and in Västergötland in Sweden in the 1750s. Last but not least, the claim by historian Gustaf Utterström that rinderpest ravaged the Swedish county of Halland in the 1770s was completely disproven.⁵³

The results of the study have thus revised much previous Swedish research on eighteenth century cattle diseases. Yet the project has also resolved the question of the uncertain claims about the prevalence of rinderpest and anthrax in the

⁵⁰ Report to the Health Commission, E3, vol. 2, 26 August 1761, 468–469, RA.

⁵¹ Some examples of regulations and methods have been discussed here, to shed light on general characteristics and paths of development. Yet disease control in the kingdom in the eighteenth century involved many other regulations and methods – generating involvement, protest, compromise and debate – than those described here. For a detailed account, see Widenberg, *Den stora kreatursdöden*, pp. 278–432.

⁵² Weibull, pp. 199–208; Schoug, pp. 14–24.

⁵³ Hjelt, pp. 543–550; Schoug, pp. 14–15, 21; Utterström, vol. II, pp. 130, 264.

Swedish realm that have appeared in international research over the years, most recently in *Cattle Plague: A History* by Clive A. Spinage (2003). Spinage claims, for instance, that many accounts of infectious cattle diseases in the eighteenth century Kingdom of Sweden *probably* describe anthrax. He also expresses *doubt* if the kingdom was ever afflicted by rinderpest in the eighteenth century at all.⁵⁴

How, then, do the Swedish outbreaks of rinderpest and anthrax differ from the epizootics elsewhere in Europe? International research on the history of anthrax is by nature quite general, especially where eighteenth century Europe is concerned. Current research does suggest, though, that anthrax affected Europe on a small scale from the days of antiquity onwards,⁵⁵ only in the early eighteenth century becoming increasingly infectious, causing ever greater outbreaks as a result. According to the American scholar David M. Morens, the largest epizootic outbreaks of anthrax in Europe occurred in 1712 and, in outbreaks Morens describes as panzootics, in 1757–1763, 1774–1780 and 1786–1793.⁵⁶ In this context the periods 1757–1763 and 1774–1780 are particularly interesting, as they show that many of the virulent outbreaks of anthrax that afflicted Sweden and Finland were parts of major European anthrax panzootics.

The accounts of the ravages of rinderpest on the European cattle population tally quite well with one another, at least in terms of chronology. The majority of previous scholars maintained that the first major wave of rinderpest outbreaks in Europe occurred in 1710–1722. The 1730s saw only sporadic outbreaks. In 1744 rinderpest returned with full strength. In the mid-1740s the majority of European countries experienced the worst waves of the disease; livestock losses peaked at this time. In the 1750s, 1760s and 1770s further major outbreaks occurred in Europe. Thereafter only minor outbreaks took place. However, in the 1860s and 1870s rinderpest returned with full force in some European countries.⁵⁷

⁵⁴ Spinage, pp. 86, 133, 160.

⁵⁵ Blancou, pp. 79–82; George Sternbach, 'The History of Anthrax', *The Journal of Emergency Medicine*, 24, (2002), 463–467. [Crossref](#); Maxime Schwartz, 'Dr. Jekyll and Mr. Hyde: A short history of anthrax', *Molecular Aspects of Medicine*, 30 (2009), 347–355. [Crossref](#)

⁵⁶ David M. Morens, 'Characterizing a "New" Disease: Epizootic and Epidemic Anthrax, 1769–1780', *American Journal of Public Health*, 93 (2003), 886–893. [Crossref](#)

⁵⁷ Hans Kilian, 'Die Bekämpfung der Rinderpest in Mecklenburg-Strelitz (1769–1780)' (doctoral thesis, Tierärztliche Hochschule Berlin, 1934), pp. 1–57; Reinhold A. Dorwart, 'Cattle Disease (Rinderpest?): Prevention and Cure in Brandenburg, 1665–1732', *Agricultural History*, 33 (1959), 79–85; Stähle, 'Verlauf und Verbreitung der Rinderpest', pp. 5–13, 133–138; John Broad, 'Cattle Plague in Eighteenth-Century England', *Agricultural History Review*, 31 (1983), 104–115; Lotte Dombernowsky, 'Ca 1720–1810', in *Det danske landbrugs historie*, ed. by Claus Bjørn and others, 4 vols (Odense: Landbohistorisk Selskab, 1988), II, pp. 211–394 (pp. 234–235); Dunlop and Williams, pp. 277–280; Blancou, pp. 161–191; Spinage, pp. 103–216; Vallat, pp. 51–95; Appuhn, pp. 268–287; Koolmees, p. 22–24, 37;

Various scholars studying the history of rinderpest have used retrospective diagnosis, among them Reinhardt Stähle and François Vallat,⁵⁸ but the majority have not analysed the original diagnoses in any detail. They have taken for granted that many names of diseases in historical sources are more or less synonymous with the modern diagnosis of rinderpest, using this as a starting point in their research. However, this approach, in my view, is highly problematic, an opinion I share with many researchers.⁵⁹ The present study shows that many of the names of diseases found in historical sources cannot simply be translated as the modern term 'rinderpest'. In the eighteenth century Kingdom of Sweden, outbreaks of disease described in terms of 'cattle plague' (Swedish: *boskapssjuka*, *skapssjuka*, *fäsjuka* and similar concepts), were not only rinderpest, but anthrax too.⁶⁰

Conclusions: disease control in relation to previous research

Previous research into the history of veterinary medicine has traditionally viewed the types of disease control that were developed in eighteenth century European states against a background of the ravages of rinderpest. This field of research has regularly described rinderpest as the disease that led to the earliest epizootic legislation, the first centrally organized methods of control, and the earliest government veterinary services in Europe.

Moreover, scholars often maintain that all control methods developed in eighteenth century European countries blighted by rinderpest, took the form of nationally adapted variants of the anti-rinderpest measures drawn up by the Italian doctor Giovanni Maria Lancisi.⁶¹ Over the years, the nature and form of control programmes in various countries have been analysed from this perspective, for example those in France, England, Holland, and the duchies of Schleswig-Holstein, Mecklenburg-Strelitz and Prussia. These national studies confirm that the methods of control, in the spirit of Lancisi, included such measures as trade bans, cordons, the burial of whole carcasses, and various forms of slaughter.⁶²

Carsten Porskrog Rasmussen, *Det Sønderjyske Landbrugs Historie 1544–1830* (Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 2013), pp. 253–257.

⁵⁸ Stähle, 'Verlauf und Verbreitung der Rinderpest', pp. 5–20; Vallat, pp. 48–50.

⁵⁹ Brown and Gilfoyle, p. 279.

⁶⁰ For a full account of the results of the study, see Widenberg, *Den stora kreatursdöden*, pp. 247–267, 439–449.

⁶¹ Karasszon, p. 293; Adriano Mantovani and Riccardo Zanetti, 'Giovanni Maria Lancisi. De Bovilla Peste and Stamping Out', *Historia Medicinæ Veterinariæ*, 18 (1993), 97–110 (pp. 97, 101).

⁶² Kilian, pp. 1–56; Broad 1983, p. 104–115; Wilkinson, *Animals and Disease*, pp. 35–64; Spinage, pp. 219–446; Vallat, pp. 109–290; Hünninger, 'Policing Epizootics', pp. 76–91; Koolmees, pp. 19–41; Hünninger, *Die Viehseuche*, p. 119–210.

Yet the latest research in this field has found significant differences between the control methods that were developed in different eighteenth century European countries. The question of why control programmes took different forms in different states has been a subject of lively debate over the past few years.⁶³

Here some scholars argue that the answer lies in the differences in governmental structures and political and economic conditions between states. For example the Australian historian John Fisher draws an important distinction, in terms of the nature of eighteenth- and nineteenth-century control programmes, between European states characterized by authoritarian power, highly regulated bureaucracy, and a traditional agrarian economy, such as France and Prussia on the one hand, and states characterized by devolved central power, less bureaucracy and commercially orientated industry, such as Holland and Great Britain on the other hand. The first type of state, as a rule, developed strict control programmes including bans, restrictions and compulsory measures for livestock owners and merchants. The second type of state showed far less appetite for systematically interfering with private commerce, other activities and the nature of ownership, and as such generally avoided wide-ranging solutions.⁶⁴

Other scholars seek answers in the political culture that characterized the relationship between states and citizens, central power and local society. Here they point out that all European governments – both authoritarian and devolved – were forced to negotiate with citizens in order to implement their measures. The German environmental historian Dominik Hünninger, for example, emphasizes that control measures in the duchy of Schleswig Holstein regularly entailed compromise.⁶⁵

Many arguments from previous research on European disease control are important for our understanding of the present study. The example of Sweden tallies with previous European research in a number of ways. The form of veterinary disease control developed in the Swedish realm in the early 1720s was characterized, for example, by the ravages of rinderpest – as it was elsewhere in Europe. The royal decree of 1722 set the agenda for disease control in practice. It was drawn up at a critical time, when rinderpest had just spread from the Continent to Scania for the first time. European debate on rinderpest influenced the wording of the decree. The control of contagion stood centre stage. Many of the guidelines that Giovanni Maria Lancisi drew up – such as quarantine, trade bans, and the treatment of carcasses – feature in the decree of 1722.⁶⁶

⁶³ See for example Wilkinson, *Animals and Disease*, pp. 35–64; Spinage, pp. 103–160.

⁶⁴ Fisher, pp. 315–317.

⁶⁵ Hünninger, *Die Viehseuche*, pp. 9–18, 119–160, 213–215; Hünninger, 'Policing Epizootics', pp. 77–85.

⁶⁶ 'Kongl. Maj:ts Nådige Förordning, Huru förhållas bör', 13 January 1722.

In addition, the argument about various forms of government power can obviously help to explain why the type of disease control that developed in the Swedish realm had its own distinct nature. The Swedish State, as with France and Prussia, was characterized by strong central power, a developed administration and an agrarian economy. And Swedish disease control, as one might expect, came to be characterized by highly regulated bureaucracy, numerous mandatory measures and far-reaching control.

One of the study's clearest findings, though, is that government disease control was also characterized by negotiation, more specifically by the many compromises between the Swedish State on the one hand, and livestock owners, businesses and other representatives from local society on the other. The compromises sometimes resulted in economic compensations for the latter. As mentioned above, Swedish central government would also alter regulations, and how they were implemented, according to the wishes and complaints of local society. In addition, the State was willing to take action outside the rule book. Thus the prevailing political culture at government level may also help to explain the direction and development of Swedish disease control throughout the century.⁶⁷

Yet the study also shows that eighteenth century government disease control in the Kingdom of Sweden was heavily influenced by the nature of epizootics. The significant influence of rinderpest was previously well known. But unknown until now was the great extent to which anthrax influenced the development of disease control throughout the century. Anthrax, in common with rinderpest, decimated cattle herds. In some areas it was as big a scourge on livestock owners, businesses, authorities and medical practitioners as rinderpest. The fact that cattle diseases could behave differently, infect differently, and progress differently was well known throughout the kingdom in the eighteenth century – even if the *diagnoses* rinderpest and anthrax did not yet exist. This study shows that Swedish authorities and medical practitioners used various contemporaneous terms to define the characteristics of the disease variants they faced, not least the terms 'contagion'

⁶⁷ In this aspect, the result of this study also tallies with previous Nordic research. Here I have in mind the research project 'Central Power and Local Society in the 18th Century' in the 1970s and 1980s. Several studies in this project highlighted the importance of negotiations and compromises in the relationship between the central power in and the local societies in the Nordic countries. See, for example, Birgitta Ericsson and Ann-Marie Petersson, 'Centralmakt och lokalsamhälle på 1700-talet. Presentation av ett internordiskt forskningsprojekt', *Historisk Tidskrift* [99,]1 (1979), 24–31; Kalle Bäck, 'Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden: Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor' (doctoral thesis, Stockholms universitet, 1984); Harald Gustafsson, *Mellan kung och allmog: Ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-talets Island*, Stockholm studies in history, 33 (Stockholm: Almqvist & Wiksell international, 1985). For a more detailed discussion, see Widenberg, *Den stora kreatursdöden*, pp. 450–463.

and 'miasma'. The study also shows that the State adapted the regulations, and how they were applied in practice, according to the nature of a current disease. Both chronological and geographic variations within State disease control may be attributed to the prevalence of various diseases within the Swedish realm.

At times and in places where rinderpest was at its height, disease control focused on preventing contagion between animals. Thus trade was closely monitored, cordons were erected between settlements, and slaughter was implemented to cull disease-bearing animals. The emergence of immunity in recovering livestock, which became a source of fascination, led to inoculation being promoted as a feasible method of control. By law, infected carcasses had to be disposed of, but at times when meat was scarce, some degree of collection from the carcasses of sick animals was allowed.

At times and in places where anthrax was at its height, disease control focused not only on preventing contagion between animals, but also on preventing outbreaks on particular types of land. Certain measures, such as slaughter, were regarded as meaningless because they did nothing about infected soil. In addition certain activities were regarded as hazardous, such as obtaining meat from diseased carcasses. Moreover, doubts about immunity contributed to inoculation generally being dismissed as a control method in the Kingdom of Sweden.

The actual panorama of disease in the Swedish realm thus goes a long way to explain the form and development of eighteenth century State disease control. But it also explains why it developed a certain national character, which contrasted with disease control in other countries. For example, slaughter was never prescribed by royal decree; nor was it generally practised in the Kingdom of Sweden, as it was elsewhere.⁶⁸ In addition, inoculation never became widespread in the kingdom, despite its popularity as a method of control in the rest of Europe.⁶⁹ Moreover, much of the medical debate in the Swedish realm focused on grazing routines, improving land and avoiding soil-based infection.⁷⁰

Implications for future study

In this study, veterinary perspectives and cultural-historical perspectives have been combined. This has yielded important results. The exceptionally common claim among historians of veterinary medicine throughout the twentieth century – that rinderpest was pivotal in shaping national epizootic legislation and disease

⁶⁸ Wilkinson, *Animals and Disease*, pp. 42, 52–53, 58–59; Spinage, pp. 109–114, 127–131; Fisher, pp. 314–316.

⁶⁹ Huygelen, pp. 182–196.

⁷⁰ For a more detailed discussion, see Widenberg, *Den stora kreatursdöden*, pp. 450–463.

control in eighteenth century Europe – should be revised in the case of Sweden.⁷¹ Here anthrax played a key role too. Both rinderpest and anthrax fell under the eighteenth century term ‘cattle plague’ (Swedish: *boskapssjuka* and similar concepts), and this was the disease that government control had in its sights.

A text analytical method of retrospective diagnosis was presented in this article, but as earlier research has shown historical diseases can be diagnosed in many ways. The most suitable method must be determined by the research question, the source material and the historical context. However, the importance of using some form of retrospective diagnosis cannot be emphasised strongly enough in this article. First and foremost, this involves strengthening the validity of research, ensuring that research that purports to examine a particular cattle disease is actually about that specific disease and not about contagious and lethal cattle diseases in general. But it is also a matter of reconstructing the medical situation and the agrarian challenges that the people in the past confronted. It is more precisely a matter of enabling the closer study of various cattle diseases in the past in order to gain deeper understanding of the animals’ suffering, the human reactions and the impact on agrarian society.

The results of the study have important theoretical and methodological implications for international research. In all probability, closer veterinary analyses of specific contexts in other European countries – including a wider use of retrospective diagnosis – will reveal that a greater number of infectious, deadly diseases than simply rinderpest severely ravaged cattle in the eighteenth century. And it is likely that culture-historical studies of human conceptions and reactions will show that more cattle diseases than just rinderpest helped to shape the nature of disease control in other European countries.

Acknowledgements

Thanks to Aidan Allen for translation and proofreading.

JOHANNA WIDENBERG (b. 1975) is associate professor in history at Uppsala University and municipality archivist in Östhammar, Sweden. Her research interests are animal husbandry during early modern times and veterinary medicine from socio-historical and cultural-historical perspectives. The postdoctoral project about the cattle plague in Sweden and Finland during the eighteenth century was conducted at the Division of Agrarian History at the Swedish University for Agricultural Sciences in Uppsala. The main publication from the project, financed by the Swedish Research Council, is the monograph Den stora kreatursdöden (2017). E-mail: widenbergjohanna@gmail.com

⁷¹ This claim appears, for example, in Wilkinson, *Animals and Disease*, 35–38, and Dunlop and Williams, 277–281.

Tactics of Evasion: The survival strategies of vagrants and day labourers in eighteenth and nineteenth century rural Iceland

Vilhelm Vilhelmsson, University of Iceland

Abstract: Legal restrictions on vagrancy and day labour in Iceland became increasingly strict in the seventeenth and eighteenth centuries, culminating with a decree in 1783 which prohibited any form of masterless labour and proscribed compulsory service on a yearly basis for most people over the age of eighteen. Despite strict regulations and the strenuous efforts of various state officials to uproot the problem, vagrancy and day labour remained relatively common and publicly acknowledged throughout the nineteenth century, thus highlighting the contrast between normative prescription (such as law) and everyday life and the ambiguity of power relations in rural Iceland, underscoring their contested nature. This article discusses how vagrants and illegal day labourers in Iceland in the early nineteenth century found ways to evade the authorities and make a living for themselves on the margins of society. It stresses the agency of the working poor and highlights some of the survival strategies employed, including passport fraud, the careful exploitation of cultural notions of hospitality and methods of earning social capital by providing useful services. The article builds on the case of a travelling healer and vagrant named Árni Sveinsson who was found guilty of vagrancy, forgery and quackery in 1821. His trial provides rare insights into the tactics employed by those on the margins of the law to get around undetected.

Keywords: Árni Sveinsson; vagrancy; compulsory service; labour coercion; mobility; social capital; passports; the labouring poor; microhistory; survival strategies.

Recommended citation: Vilhelmsson, Vilhelm, 'Tactics of evasion: The survival strategies of vagrants and day labourers in eighteenth and nineteenth century rural Iceland', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 34–56. <https://doi.org/10.7557/4.5547>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Introduction¹

In December 1820, a forty-nine year old travelling healer named Árni Sveinsson (1771–1839), nicknamed ‘doctor Árni’, was apprehended and brought before the local magistrate in the county of Húnavatnssýsla in northern Iceland to be tried for vagrancy, forgery and practicing medicine without a permit (or any medical education).² He had been practicing his trade in the area for several years, travelling between farms healing local peasants and their families with a variety of methods including enemas, cold baths and putting hooks made of lead in the back of peoples’ knees and necks, a medical practice called *setaceum* which was common in early modern times and until the late nineteenth century.³ His practices had raised the ire of local officials, in particular the appointed doctor in the district who was by law the only man in northern Iceland licensed to practice medicine and was thus ultimately responsible for all local health care.⁴ He had filed official complaints against Árni in 1819 and demanded that the local authorities would put a stop to Árni’s illegal practices.⁵ This proved difficult, however, since the local authorities had no knowledge of Árni’s whereabouts and may have had little inclination to hunt him down, for reasons which will be discussed later on. A year later however, in the autumn of 1820, a new magistrate took office in Húnavatnssýsla who took a hardline stance against vagrancy and illegal day labour.⁶ He managed to have Árni Sveinsson apprehended and brought to trial, where he was eventually

¹ A previous version of this paper was presented in the session ‘Nomadic livelihoods: Norms and practices of labour, peddling, and mobility in pre-industrial Nordic societies’ at the European Social Science History Conference, Belfast April 4–7 2018. I would like to thank all the participants in that session as well as the anonymous reviewers for their insightful comments.

² The case of Árni Sveinsson is discussed in detail, with full references, in Vilhelm Vilhelmsson, *Sjálfstætt fólk: Vistarband og íslenskt samfélag á 19. öld* (Reykjavík: Sögufélag, 2017), pp. 228–32.

³ The method involved creating an artificial ulcer under the skin which was kept irritated for a longer period of time and was intended to release pus from infected areas and to balance the humours. See: Robert Hooper, *A New Medical Dictionary* (Philadelphia: M. Carey and sons, 1817), p. 742. Little is known about the use of this method in Iceland, although it is said to have been common in the eighteenth century. See Jón Steffensen, ‘Alþýðulæknin-gar’, *Íslensk þjóðmenning* VII: *Alþýðuvísindi*, ed. by Frosti F. Jóhannsson (Reykjavík: Þjóðsaga, 1990), pp. 178–82.

⁴ Jón Ólafur Ísberg, *Líf og lækningar: Íslensk heilbrigðissaga* (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2005), p. 88.

⁵ Following Icelandic tradition, where people are referred to by their given name (first name) and not their patronym (as family surnames were – and are – not commonly in use in Iceland, and then only by elite families), I refer to Árni Sveinsson by his given name throughout the article.

⁶ Vilhelmsson, *Sjálfstætt fólk*, p. 187.

found guilty of a handful of laws which, when combined, formed the system of compulsory service which was the primary form of labour relations in Iceland in the eighteenth and early nineteenth centuries.

Although the case itself dates from the early nineteenth century, the trial of Árni Sveinsson shows the long lasting impact of early modern ideas on household discipline and social order established through the strict regulation of labour practices.⁷ In Iceland these ideas were implemented through legislation dating from the seventeenth and eighteenth centuries which introduced strict measures to regulate the labouring poor by putting limits on occupational choices and geographical mobility. These regulations bound (nearly all) labourers to households as servants and enforced carefully defined moral standards of conduct through a systematic surveillance of individual behaviour within households by parish priests, as well as the movement of people within parishes.⁸ This legislation remained more or less unchanged until the 1860s when legal reform, combined with demographic pressure and social and economic development, initiated a gradual shift towards modern ‘free wage labour’.⁹

⁷ On the connection between household discipline and the regulation of labour see Catharina Lis and Hugo Soly, *Worthy Efforts: Attitudes to Work and Workers in Pre-Industrial Europe* (Leiden: Brill, 2012), pp. 190–200; 440–51. [Crossref](#); Nina Javette Kofoed, ‘Authorities who care: The Lutheran doctrine of the three estates in Danish legal development from the Reformation to absolutism’, *Scandinavian Journal of History*, 44 (2019), 430–53 (pp. 440–44). [Crossref](#)

⁸ Vilhelmsson, *Sjálfsstætt fólk*, pp. 52–77. These regulations and their socio-cultural influence are discussed in detail in Loftur Guttormsson, *Childhood, Youth and Upbringing in the Age of Absolutism: An Exercise in Socio-Demographic Analysis* (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2017). This is an English translation of a pioneering work in Icelandic social history originally published in Icelandic in 1983. For a more recent overview in English see Hrefna Róbertsdóttir, *Wool and Society: Manufacturing Policy, Economic Thought and Local Production in 18th-Century Iceland* (Göteborg: Makadam, 2008).

⁹ Vilhelm Vilhelmsson, ‘Siðspillandi lögbrot. Páll Briem og leysing vistarbands’, in *Hugmyndageimur Páls Briem*, ed. by Ragnheiður Kristjánsdóttir and Sverrir Jakobsson (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2020), pp. 165–93. For a more general overview of the social and economic transformation of Iceland in the latter half of the nineteenth century see Gísli Ágúst Gunnlaugsson, ‘Family and Household in Iceland 1801–1930: Studies in the Relationship Between Demographic and Socio-Economic Development, Social Legislation and Family and Household Structures’ (doctoral thesis, Uppsala Universitet, 1988); Magnús S. Magnússon, *Iceland in Transition: Labour and Socio-Economic Change Before 1940* (Lund: Ekonomisk-historiska föreningen i Lund, 1985) and Sigurður Gylfi Magnússon, *Wasteland with Words: A Social History of Iceland* (London: Reaktion, 2010). The problematic concept of ‘free wage labour’ and its presumed association with ‘modernity’ has been the subject of much debate and criticism by labour historians in recent years. I use the concept here (in parentheses) simply to differentiate between the two labour regimes of compulsory service in the pre-industrial era and the wage-labour system which has been dominant since the

On the other hand the case also discloses to observant readers valuable insights into how vagrants, day labourers and others who operated illegally on the margins of the compulsory service system found ways to subsist within the interstices of Icelandic society in the eighteenth and nineteenth centuries, to evade the authorities and earn a living through networking skills and various survival tactics in spite of the law. It highlights not only the agency of the labouring poor but also their ambiguous social status, which depended as much on their contribution to local society and relationship with it (or lack thereof) as their legality or their portrayal in public discourse.¹⁰ As some historians have recently begun to emphasise, labour relations of varying degrees of coercion and individual social status within local communities, however precarious and temporary, were often based on pragmatism and flexibility despite the rigidity of labour and social legislation, creating a gap between law and practice which undermines the normativity of law codes as guides to social relations in the past. This gap can be methodologically exploited by shifting the analytical focus from social construction to social practices.¹¹ Several Nordic historians of labour, mobility and social marginality have fruitfully applied this approach in recent years.¹² This article adds to that growing body of literature.

early twentieth century. For further discussion, see Christian G. De Vito, Juliane Schiel and Matthias van Rossum, 'From bondage to precariousness? New perspectives on labor and social history', *Journal of Social History*, shz057 (2019), pp. 1–19. [Crossref](#)

¹⁰ German historian Otto Ulbricht has argued for viewing vagrant beggars in eighteenth century Germany in the same way. See: Otto Ulbricht, 'The world of a beggar around 1775: Johann Gottfried Kästner', *Central European History*, 27 (1994), 153–184 (pp. 171–73). [Crossref](#)

¹¹ Maria Ågren, 'Introduction', in *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*, ed. by Maria Ågren (New York: Oxford University Press, 2017), pp. 1–23 (p. 5). [Crossref](#); Jeannette Kamp and Matthias van Rossum, 'Introduction: Leaving work across the world', in *Desertion in the Early Modern World. A Comparative History*, ed. by Matthias van Rossum and Jeannette Kamp (London: Bloomsbury, 2016), pp. 3–14 (p. 11). [Crossref](#); Alice Rio, "'Half-free" categories in the early middle ages: Fine status distinctions before professional lawyers', in *Legalism: Rules and Categories*, ed. by Paul Dresch and Judith Scheele (Oxford: Oxford University Press, 2015), 129–52. [Crossref](#); Christian G. De Vito, 'Labour flexibility and labour precariousness as conceptual tools for the historical study of the interactions among labour relations', in *On the Road to Global Labour History: A Festschrift for Marcel van der Linden*, ed. by Karl Heinz Roth (Leiden: Brill, 2017), pp. 219–40. [Crossref](#)

¹² See for example Johan Heinsen, 'Straffefanger på fri fod i 1700-tallets Sjælland', *Siden Saxo*, 34 (2017), pp. 2–11; *Making a Living*, ed. by Ågren. [Crossref](#); Hanne Østhus, 'Servants in rural Norway c. 1650–1800', in *Servants in Rural Europe 1400–1900*, ed. by Jane Whittle (Woodbridge: Boydell Press, 2017), pp. 113–30; Johanna Wassholm and Anna Sundelin, 'Emotions, trading practices and communication in transnational itinerant trade: Encounters between "rucksack Russians" and their customers in the late nineteenth- and early

Borrowing from the analytical approach of microhistory,¹³ this article analyses these discrepancies between labour law and labour practice in rural Iceland through the lens of the case of Árni Sveinsson as it appears in court proceedings, using supplementary evidence from similar cases to bolster the analysis. While there are many cases of vagrancy and illegal casual labour to be found in Icelandic court archives, the case of Árni Sveinsson (which I came across while doing research for my doctoral dissertation) is unusual in terms of the details provided and the number of people interrogated during the proceedings. It thus provides an opportunity to go beneath the surface to reveal the ambiguities of social norms when analysed through everyday practices.¹⁴ Although the evidence which can be gleaned from court cases is fragmentary at best, information provided *en passant* or mentioned coincidentally, the case of Árni Sveinsson does provide glimpses into the ‘tactics’ employed by vagrants and day labourers while moving ‘within enemy territory’, to borrow Michel de Certeau’s metaphor.¹⁵ His concept of ‘tactics’ refers to the ways in which subaltern individuals manoeuvre themselves within and around dominant power relationships in order to seize opportunities to escape, evade, avoid, refute or subvert control mechanisms, such as labour and mobility legislation, whenever available, while being fully aware of the contingent nature of such ‘victories’. Or as de Certeau puts it, it is a form of making ‘use of the cracks that particular conjunctions open in the surveillance of the proprietary powers’.¹⁶

The accumulation of these fragmentary glimpses of tactics (which could also be termed, as Swedish historian Maria Ågren does, a ‘repertoire of practices’)¹⁷ can in turn be seen as part of the more general ‘survival strategies’ of the labouring poor in eighteenth and nineteenth century Iceland and in the Nordic region more generally.¹⁸ While the concept of ‘survival strategies’ is commonly used in historical

twentieth-century Finland’, *Scandinavian Economic History Review*, 66 (2018), pp. 132–52. [Crossref](#); Carolina Uppenberg, *I husbondens bröd och arbete: Kön, makt och kontrakt i det svenska tjänstefolkssystemet 1730–1860* (Göteborg: Göteborgs Universitet, 2018).

¹³ Sigurður Gylfi Magnússon and István M. Szijártó, *What is Microhistory? Theory and Practice* (London: Routledge, 2013). [Crossref](#)

¹⁴ Magnússon and Szijártó, p. 19.

¹⁵ Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley: University of California Press, 1984), pp. 37–8.

¹⁶ de Certeau, p. 37. A group of historians studying vagrant removal in London in the eighteenth century have also made use of de Certeau’s concept of ‘tactics’ in order to analyse the ways in which vagrants manipulated the law and its application by officials to their own advantage. See: Tim Hitchcock, Adam Crymble, and Louise Falcini, ‘Loose, idle and disorderly: Vagrant removal in late eighteenth-century Middlesex’, *Social History*, 39 (2014), pp. 509–27. [Crossref](#)

¹⁷ Ågren, p. 18.

¹⁸ Swedish historian Jonas Lindström defines the labouring poor as ‘people who neither had enough land nor were paupers, but depended on wage work for their survival’. See: Jonas

research on the daily life of the poor; it tends to be mostly used in economic terms when analysing the strategies employed by individuals or by families, households or other small social units in securing physical survival on a day to day basis.¹⁹ Many historians, for example, have interpreted vagrancy and part-time casual labour (day labour) as an essential part of the survival strategies (or ‘economy of makeshifts’) of the labouring poor.²⁰ Studies on survival strategies have thus shed light on what ‘people on the margin of subsistence actually did to survive’, as Laurence Fontaine and Jürgen Schlumbohm put it.²¹ Less attention has been paid to *how* they manoeuvred within and around the systems of control and surveillance which dictated the options available to them, the actual ‘tactics’ employed, and the social and cultural ambiguities that those practices reveal. That, however, is the subject of this article. It will discuss and analyse the variety of tactics employed by Árni Sveinsson and others among the Icelandic labouring poor, operating on the margins of legality in the early nineteenth century, in order to evade the authorities, to escape detection, or to gain the tacit consent of their illicit activities by local society and generally to survive on a day to day basis. In order to do so, the mechanisms of labour and mobility control and management must however first be delineated.

Lindström, ‘Labouring poor in early modern Sweden? Crofters and lodgers in Västmanland in the 17th century’, *Scandinavian Journal of History*, 44 (2019), 403–29 (p. 404). [Crossref](#)

- ¹⁹ Laurence Fontaine and Jürgen Schlumbohm, ‘Household strategies for survival: An introduction’, *International Review of Social History*, 45 (2000), pp. 1–17. [Crossref](#); Marian H. A. C. Weevers, Margo de Koster and Catrien C. J. H. Bijleveld, ‘Swept up from the streets or nowhere else to go? The journeys of Dutch female beggars and vagrants to the Oegstgeest state labor institution in the late nineteenth century’, *Journal of Social History*, 46 (2012), pp. 416–29. [Crossref](#); Ariadne Schmidt, ‘Survival strategies of widows and their families in early modern Holland, c. 1580–1750’, *History of the Family*, 12 (2007), pp. 268–81. [Crossref](#); Bruce Scates, ‘The case of Clarinna Stringer: Strategic options and the household economy in late nineteenth-century Australia’, in *Rebellious Families: Household Strategies and Collective Action in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, ed. by Jan Kok (New York: Berghahn, 2002), pp. 59–78. [Crossref](#)
- ²⁰ Olwen Hufton, *The Poor of Eighteenth Century France 1750–1789* (Oxford: Clarendon Press, 1974); Heather Shore, ‘Crime, criminal networks and the survival strategies of the poor in early eighteenth-century London’, in *The Poor in England 1700–1850: An Economy of Make-shifts*, ed. by Steven King and Alannah Tomkins (Manchester: Manchester University Press, 2004), pp. 137–65. [Crossref](#); Anne Winter, ‘“Vagrancy” as an adaptive strategy: The duchy of Brabant, 1767–1776’, *International Review of Social History*, 49 (2004), pp. 249–77. [Crossref](#)
- ²¹ Fontaine and Schlumbohm, p. 2.

Compulsory service, vagrancy and casual labour

As noted by Jane Whittle in her introduction to the recent volume, *Servants in Rural Europe 1400–1900*, compulsory service was the preferred form of labour relations in the Nordic countries in the early modern period where it was ‘technically illegal for young unmarried people to work casually for wages or be unemployed’.²² Iceland, subject to the Danish crown, followed this pattern with legislation closely mirroring the servant laws in Norway and Denmark which were, according to historian Hanne Østhus, ‘similar, at times even identical’.²³ As in the other Nordic countries (and Europe in general), servant laws in Iceland were entwined with regulations, some regional but others national in scope, on various other social issues, such as casual labour, settlement, poor relief, vagrancy and mobility.²⁴ In Iceland, legal restrictions on casual labour date back to the fourteenth century, when a threshold requiring property ownership was introduced. The law dictated that anyone who did not meet that requirement and did not have another legal profession should hire himself as a servant and thus in effect equalled a system of compulsory service.²⁵

While Icelandic vagrancy laws from the thirteenth century onwards were quite lenient towards the deserving poor, any able-bodied person found in violation of the laws on casual labour was subject to fines and corporal punishment.²⁶ Research is lacking however on the extent to which vagrancy laws were upheld in practice. Studies have either focused on exceptional circumstances such as periods of famine,²⁷ microhistorical analyses of vagrant life-stories²⁸ or ethnological analyses of

²² Jane Whittle, ‘Introduction: Servants in the economy and society of rural Europe’, in *Servants in Rural Europe*, ed. by Whittle, pp. 1–18 (p. 12).

²³ Hanne Østhus, ‘Contested Authority: Master and servant in Copenhagen and Christiania 1750–1850’ (doctoral thesis, European University Institute, 2013), p. 88; Vilhelmsson, *Sjálfstætt fólk*, p. 56.

²⁴ Theresa Johnsson, ‘Vårt fredliga samhälle: “Lösdriveri” och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet’ (doctoral thesis, Uppsala Universitet, 2016); Østhus, ‘Contested Authority’, pp. 88–89; Joanne Innes, Steven King and Anne Winter, ‘Introduction: Settlement and belonging in Europe, 1500–1930s: Structures, negotiations and experiences’, in *Migration, Settlement and Belonging in Europe, 1500–1930s: Comparative Perspectives*, ed. by Steven King and Anne Winter (Oxford: Berghahn, 2013), pp. 1–28 (p. 12). For the entwined legislation in Iceland, see Gunnlaugsson, *Family and Household*, pp. 92–97.

²⁵ Vilhelmsson, *Sjálfstætt fólk*, pp. 167–70. See also: Gísli Gunnarsson, *Monopoly Trade and Economic Stagnation: Studies in the Foreign Trade of Iceland, 1602–1787* (Lund: Ekonomisk-historiska föreningen i Lund, 1983), p. 21.

²⁶ Jón Jónsson, *Á mörkum mennskunnar: Viðhorf til fúrufélks í sögnum og samfélagi* (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2018).

²⁷ Sigríður Hjördís Jörundsdóttir, ‘Neyðarástand. Sýslumenn og sakamenn á harðindatímum 1755–1759’ (master’s thesis, University of Iceland, 2004).

²⁸ Yngvi Leifsson, *Með álfum: Ævisaga flökkukonunnar Ingiríðar Eiríksdóttur frá Haga í Þingeyjarsýslu 1777–1857* (Reykjavík: Sögufélag, 2015); Yngvi Leifsson, ‘Flökkufólk. Líf og fer-

the status of vagrants in Icelandic culture.²⁹ While these studies provide important insights into the history of vagrancy in Iceland, a broader analysis of the application of vagrancy legislation for extended periods is still missing.

Regulations on compulsory service became more elaborate in the seventeenth and eighteenth centuries, conforming to a similar pattern as in the other Nordic countries and corresponding to increasing intolerance towards the masterless working poor in Europe in this period.³⁰ A police ordinance from 1685 included detailed regulations on servant labour and proscribed harsh punishment for vagrancy and illegal casual labour, culminating in lifelong imprisonment in the stockyards in Copenhagen on the third offence.³¹ Revised but still very similar regulations were included in a decree on domestic discipline introduced in Iceland in 1746. Although meant to strengthen the educational value of service, the decree in a sense infantilized servants, as they were to be seen as part of the family household with a similar status to children and subject to the same form of discipline, including physical punishment for any act of insubordination.³²

In February 1783 a decree was enacted where any exceptions from compulsory service, for anyone over 18 years of age who did not head their own household, became prohibited without a written permission from the authorities. Those who did not comply were to be sentenced to serve in the workhouse, established in Reykjavík in 1762 in order to put able-bodied vagrants to work. Anyone who would assist them in evading the authorities was to be subjected to large fines and be placed in the stocks for an hour.³³ This harsh punishment proved difficult to enforce, particularly in the final decades of the eighteenth century, as a vol-

ðir flökkufólks á Norðurlandi 1783–1816’ (master’s thesis, University of Iceland, 2011); Sigríður Hjördis Jörundsdóttir and Halldóra Kristinsdóttir, *Utangarðs? Ferðalag til fortíðar* (Reykjavík: Uglu, 2015).

²⁹ Jónsson, *Á mörkum mennskunnar*.

³⁰ Vilhelmsson, *Sjálftætt fólk*, pp. 167–77; Østhus, ‘Contested Authority’, pp. 94–100; Jørn Øyrehagen Sunde, ‘“Lade og ørkesløse betlere”: Fattigforordninga for Bergens stift av 1755 i eit idéhistorisk perspektiv’, in *Fattigfolk i Bergens stift 1755–2005*, ed. by Yngve Nedrebø (Førde: Selja, 2005), pp. 15–33; Johnsson, p. 14; Lis and Soly, pp. 440–68; Robert Jütte, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

³¹ *Lovsamling for Island*, ed. by Oddgeir Stephensen and Jón Sigurðsson, 23 vols (København: Høst, 1853–1889). Here vol. I, pp. 428–37.

³² *Lovsamling* II, pp. 605–20. See also: Guttormsson, *Childhood, Youth, and Upbringing*; Hanna Östholm and Cristina Prytz, ‘Less than ideal? Making a living before and outside marriage’, in *Making a Living*, ed. by Ågren, pp. 103–26 (p. 108). [Crossref](#). For a nuanced discussion on the household status of servants in law and in practice, see Østhus, ‘Contested Authority’, pp. 179–89.

³³ *Lovsamling* IV, pp. 683–86. On the prison workhouse, see Róbertsdóttir, *Wool and Society*, p. 137.

canic eruption in the autumn of 1783 resulted in thousands of destitute peasants abandoning their ruined farms and roaming the countryside in search of work or alms.³⁴ In 1808 a new decree declared that violators of the laws on compulsory service were to be sentenced with a flogging of 10–20 lashes without the possibility of appeal. This led to a significant increase in court cases against illegal day labourers and vagrants.³⁵

Icelandic historians have provided several explanations for this strict legislation on compulsory service and casual labour, including the need to secure a steady, accessible and relatively cheap labour force,³⁶ the cultural importance of the patriarchal household based on Lutheran principles of obedience and Christian piety,³⁷ the role of service as a way of delaying marriage and childbirth among youths³⁸ and of compulsory service as a method to restrict urbanisation, which was seen by contemporary authorities in Iceland as a socially and economically disruptive process.³⁹ These explanations are generally portrayed as mutually reinforcing, and accurately so. Together they highlight the overall economic, cultural and social importance of the service institution in preindustrial Iceland, with servants being a higher percentage of the population in Iceland than in any other Nordic country in the nineteenth century.⁴⁰

This importance has commonly been explained by referring to the peculiarities of Icelandic society at the time.⁴¹ Indeed, in the eighteenth and nineteenth centuries Iceland was almost entirely a rural farming community. In 1860 some 97% of the population still lived in rural areas.⁴² The economy consisted primarily of pastoral farming at a low technological level, although seasonal fishing on small rowing boats and subsistence hunting of game remained important supplemental sources of income as a large proportion of the male working population would

³⁴ *Skaftáreldar 1783–1784: Ritgerðir og heimildir*, ed. by Gísli Ágúst Gunnlaugsson et al. (Reykjavík: Mál og menning, 1984). This collection of essays remains the primary point of reference for historical analysis of the effects of the eruption in Lakagígur in 1783. For an English-language overview, see: Alexandra Witze, *Island on Fire: The Extraordinary Story of Laki, the Volcano that Turned Eighteenth-Century Europe Dark* (London: Profile Books, 2014).

³⁵ Vilhelmsson, *Sjálfstætt fólk*, pp. 176–78; Leifsson, *Með álfum*, pp. 73–85.

³⁶ Gunnarsson, p. 22.

³⁷ Guttormsson, *Childhood, Youth and Upbringing*.

³⁸ Gunnlaugsson, *Family and Household*, p. 35.

³⁹ Guðmundur Jónsson, 'Institutional change in Icelandic agriculture, 1780–1940', *Scandinavian Economic History Review*, 41 (1993), pp. 101–28 (pp. 105–07). [Crossref](#)

⁴⁰ Hanne Østhus, 'Tvunget til tjeneste? Tjenesteplikten i Danmark-Norge på 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet', *Arbetshistoria*, 41 (2017), 26–31 (p. 28).

⁴¹ Gunnlaugsson, *Family and Household*, pp. 35–36; Jónsson, 'Institutional change', pp. 103–07; Magnússon, *Wasteland with Words*, pp. 18–24; Loftur Guttormsson, 'Il servizio come istituzione sociale in Islandia e nei paesi nordici', *Quaderni storici*, 68 (1988), pp. 355–79.

⁴² Gunnlaugsson, *Family and Household*, p. 37.

migrate to fishing stations in the winter season.⁴³ The population was less than 50,000 people in 1800, and settlement was sparse and scattered with a near complete lack of societal infrastructure such as roads and bridges creating considerable obstacles for travellers in the sub-arctic climate. Cheap and accessible labour (i.e. servants) was essential to this near-subsistence economy, as the peasants themselves repeatedly emphasised when writing to the authorities.⁴⁴

One should however be careful not to overstate these peculiarities. Despite being more economically diverse, the other Nordic countries were also primarily rural and agricultural with compulsory service also being the preferred form of labour relations and of great importance to the socio-economic structure (significant regional variation notwithstanding) throughout the eighteenth and the first half of the nineteenth century.⁴⁵ Also, several large-scale experiments in economic diversification were introduced in Iceland in the eighteenth century, including proto-industrial wool manufacturing and export orientated fishing on large decked vessels, which, as historian Hrefna Róbertsdóttir argues, ‘opened new possibilities for people to make a living outside of the traditional farmsteads’.⁴⁶ These experiments were meant to increase specialisation, productivity and product value without disrupting the ‘social equilibrium’ of a social structure based on rural pastoral farming and thus conformed to similar policies adopted by the Danish state in other regions within its domain.⁴⁷

For the purposes of this paper, however, it is primarily the importance of legislation on compulsory service and prohibition of casual labour in terms of social control and labour management that needs to be stressed. These elements sum up the cultural and social influence of these laws and thus their impact on the daily life of the labouring poor who were subject to the provisions of the law in their everyday lives. According to one contemporary author and high ranking official, the essential purpose of compulsory service was to prepare youths in service for

⁴³ Jónsson, ‘Institutional change’, pp. 101–07.

⁴⁴ See, for example, *Landsnefndin fyrri 1770–1771 I: Bréf frá almenningi / Den islandske landkommission I: Breve fra almuen*, ed. by Hrefna Róbertsdóttir and Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir (Reykjavík: Þjóðskjalasafn Íslands, 2016), pp. 374–75, 390–91.

⁴⁵ Østhus, ‘Contested Authority’, pp. 39–44; Carolina Uppenberg, ‘The servant institution during the Swedish agrarian revolution: The political economy of subservience’, in *Servants in Rural Europe*, ed. by Whittle, pp. 167–82 (pp. 168–69); Christer Lundh, ‘The social mobility of servants in rural Sweden, 1740–1894’, *Continuity and Change*, 14 (1999), pp. 57–89. [Crossref](#); Beatrice Moring, ‘Nordic family patterns and the north-west European household system’, *Continuity and Change*, 18 (2003), pp. 77–109 (pp. 80–84).

⁴⁶ Hrefna Róbertsdóttir, ‘Manufacturing in the 18th century: Production, consumption and relative usefulness in Iceland’s Old Society’, *Scandinavian Journal of History*, 39 (2014), 49–77 (p. 60). See also Vilhelmsson, *Sjálfstætt fólk*, pp. 166, 174.

⁴⁷ Róbertsdóttir, ‘Manufacturing in the 18th century’.

becoming upstanding peasants and heads of households themselves.⁴⁸ No less important was the ideal of the moral significance of service, in particular the master-servant relationship, which was supposed to encourage social responsibility on behalf of both masters and servants.⁴⁹ Service was thus seen as a tool for socialization, for social and cultural reproduction, ensuring the continuation of the dominant economic and cultural system of yeoman pastoral farming.⁵⁰ Contemporaries in Iceland thus understood this system in the manner which historians have termed ‘life-cycle service’, where youths would leave their parents’ household and enter a period of service until they could themselves marry and form their own households, although in practice a significant percentage of Icelanders got ‘stuck’ in service for the duration of their working lives.⁵¹

The same contemporary authors also stressed the supposedly detrimental effect of casual labour (Icelandic: *lausamennska*) on both society and the individual. The irregularity and instability of working for daily wages, and more importantly the masterless status and geographical mobility of day labourers, was said to foster immorality and asocial behaviour.⁵² This corresponded with the early modern discourse on the labouring poor in Europe in general, whose archetype was the aimlessly wandering vagrant, able but unwilling to work due to his supposedly inherent laziness, wickedness and immoral lifestyle.⁵³ This was, as Swedish historian

⁴⁸ Magnús Stephensen, *Ræður Hjálmars á Bjarzi fyrir börnum sínum um fremd, kosti og anmarka alra stétta og um þeirra almennustu gjöld og tekjur* (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 1999 [1820]), p. 73.

⁴⁹ Vilhelmsson, *Sjálfstætt fólk*, pp. 82–84. For further discussion on the historical context see Carolyn Steedman, *Master and Servant: Love and Labour in the English Industrial Age* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010). [Crossref](#); Sarah C. Maza, *Servants and Masters in 18th-Century France: The Uses of Loyalty* (Princeton: Princeton University Press, 1983); Uppenberg, *I husbondens bröd*, pp. 261–64. As the above studies show, this ideal was rarely, if ever, as harmonious in practice.

⁵⁰ Guðmundur Hálfðanarson, ‘Social distinctions and national unity: On politics of nationalism in nineteenth-century Iceland’, *History of European Ideas*, 21 (1995), 763–79 (pp. 768–70). [Crossref](#)

⁵¹ Guttormsson, ‘Il servizio come istituzione sociale’. For a critical analysis and a historiographical overview of the subject of ‘life-cycle service’ see Rafaella Sarti, ‘Criados, servi, domestiques, gesinde, servants: For a comparative history of domestic service in Europe (16th to 19th centuries)’, *Obradoiro de Historia Moderna*, 16 (2007), 9–39. See also Whittle, pp. 3–8.

⁵² Sigurður Björnsson, ‘Um hússtjórnina á Íslandi’, *Búnaðarvit Suðuramtsins húss- og bússtjórnarfélags*, 1 (1839), 94–138 (pp. 95–96); Sigmundur Sigmundsson, ‘Til hvørs eru kóngsbréfin um betlara og lausamenn, okur og þráng?’, *Margvíslegt gaman og alvara*, 1 (1798), 53–69 (pp. 62–66). For further citations see Vilhelmsson, *Sjálfstætt fólk*, pp. 187–200.

⁵³ Lis and Soly, pp. 478–79; Jütte, pp. 143–53. See also Paul Griffiths, ‘Masterless young people in Norwich, 1560–1645’, in *The Experience of Authority in Early Modern England*, ed. by Paul Griffiths, Adam Fox, and Steve Hindle (London: Palgrave Macmillan, 1996), pp. 146–86. [Crossref](#)

Theresa Johnsson and many others have shown, an obfuscating discourse, reducing a complex and diverse group of people, whose shared characteristics were first and foremost not having a master or permanent residency in one place and generally survived off of an economy of makeshifts, to a single category, a social status which could be (and was) criminalized.⁵⁴

In Iceland day labourers were commonly associated with vagrancy and begging in public discourse as well as the law.⁵⁵ Indeed, the decree from 1783 which forbade casual labour should be regarded in conjunction with new legislation passed around the same time which was directly aimed at limiting vagrancy and controlling labour mobility.⁵⁶ In 1781 a decree reiterated and tightened pre-existing legislation stating that anyone travelling between regions should have a passport signed and stamped by county magistrates (and not just by local ministers and constables as had previously been the case) and required that household heads should report to the authorities anyone who arrived at their home without legal documentation. This decree was explicitly aimed at restricting vagrancy and casual labour.⁵⁷ Regulations for the workhouse in Reykjavík, dated from 1784, stated that anyone under 30 years of age that was arrested for vagrancy or begging should be sent 'without due process to the workhouse' for work rehabilitation for an unspecified period of time.⁵⁸ All three decrees were the result of efforts by the authorities to pass a new police ordinance in Iceland in the early 1770s, work that was never completed.⁵⁹ However, in the following years several officials wrote letters to the government in Copenhagen describing their plight in dealing with what they de-

⁵⁴ Johnsson, pp. 21–27; Winter, pp. 249–77; Patricia Fumerton, *Unsettled: The Culture of Mobility and the Working Poor in Early Modern England* (Chicago: University of Chicago Press, 2006).

⁵⁵ Vilhelmsson, *Sjálfstætt fólk*, pp. 187–201. Hanne Østhus also discusses the entanglement of service and vagrancy in eighteenth century legislation in Denmark and Norway. See Østhus, 'Contested Authority', pp. 98–99.

⁵⁶ Róbertsdóttir, *Wool and Society*, pp. 162–63; Vilhelmsson, *Sjálfstætt fólk*, pp. 171–75. Theresa Johnsson further discusses the control of mobility and use of passports as a means of controlling labourers and their wages and conditions. See Johnsson, pp. 101–02.

⁵⁷ *Lovsamling IV*, pp. 580–582. Similar legislation existed in many European countries in the early modern period, including Denmark, Norway and Sweden. See: Valentin Groebner, *Who Are You? Indentification, Deception and Surveillance in Early Modern Europe* (New York: Zone Books, 2007); Tyge Krogh, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500–1800* (Odense: Odense Universitetsforlag, 1987), p. 66–70; Anna-Brita Lövgren, *Staten och folk på väg: Pass i Sverige från Gustav Vasas tid till 1860* (Lund: Nordic Academic Press, 2018).

⁵⁸ *Lovsamling V*, pp. 15: 'paa en summarisk Maade skal dömmе ham i Tugthuset i nogen Tid'.

⁵⁹ Harald Gustafsson, *Mellan kung och allmoge: Ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-talets Island* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1985), pp. 142–61; Róbertsdóttir, *Wool and Society*, pp. 154–56.

scribed as widespread vagrancy and unruliness of servants in their localities. It was based on their complaints that the new legislation was passed, explicitly following the outline of the police ordinance which had been drafted in 1771 as well as the decree on compulsory service in Norway from 1754.⁶⁰

Survival strategies

It is in light of this legal framework that the combination of tactics (or ‘repertoire of practices’) which make up the survival strategies of vagrants and day labourers will be analysed and discussed in this article. Although, as historian Jeremy Boulton writes, ‘survival strategies’ (a phrase which he deliberately places in quotation marks) were more often than not a temporary solution making such efforts a ‘mixed blessing’ at best,⁶¹ the concept is useful nonetheless since it foregrounds the agency of the poor in their efforts to survive the tribulations of their everyday lives. Agency is, in this sense, not the equivalent of rational free choice, but rather what anthropologist Laura Ahearn describes as a ‘socioculturally mediated capacity to act’ within contexts which are fraught with historically shaped social relations, material limitations and power regimes which limit, constrict and guide the range of actions possible.⁶² That capacity is present nonetheless and, as anthropologist Sherry B. Ortner has argued, agency should be seen as an ‘interactively negotiated’ practice within webs of relations which are socially constructed, rather than a distinct quality which one either possesses or not.⁶³ This is evident in the case of Ární Sveinsson. Obviously many episodes which directly affected his life were beyond his control and his capacity to act was restricted by sociocultural constructions which limited the options available to him. His actions were nevertheless conducted in correspondence with his interpretation of his surroundings, the context in which he acted, and he developed a ‘repertoire of practices’ which he applied to negotiate his place within society and helped him navigate the social and cultural space in which he found himself.

⁶⁰ Vilhelmsson, *Sjálfstætt fólk*, pp. 170–76.

⁶¹ Jeremy Boulton, “‘It is extreme necessity that makes me do this’”: Some “survival strategies” of pauper households in London’s West End during the early eighteenth century’, *International Review of Social History*, 45 (2000), 47–69 (p. 60). [Crossref](#)

⁶² Laura Ahearn, ‘Language and agency’, *Annual Review of Anthropology*, 30 (2001), 109–37 (p. 112). [Crossref](#). For further discussion on this understanding of the concept of agency see Christian G. De Vito, ‘History without scale: The micro-spatial perspective’, *Past & Present*, 242 Supplement 14 (2019), pp. 359–60. [Crossref](#)

⁶³ Sherry B. Ortner, *Anthropology and Social Theory: Culture, Power and the Acting Subject* (Durham: Duke University Press, 2006). [Crossref](#)

Mobility

Although the information available is fragmentary and somewhat misleading, since he was repeatedly caught lying during his interrogation, it seems that Árni was born in 1776 and raised in southern Iceland where he was twice married before turning to vagrancy.⁶⁴ He had lived as a cottar (Icelandic: *tómthúsmaður*), a fisherman living in a cottage without any livestock, in Vatnsleysuströnd, a fishing community in the southwest, until 1811, when he became a servant for a priest in the distant Westfjords for a short period of time, returning to southern Iceland later that same year. After spending several years moving back and forth between fishing communities in two different counties (Árnessýsla and Gullbringusýsla) in southern Iceland, together with his second wife and two young children, he seems to have been forced by the local authorities to separate from his family sometime in the winter of 1815–16 due to his apparent inability to provide for them (and thus to prevent them from having more children that would become a burden on the local poor relief fund).⁶⁵ He then began wandering around looking for work.⁶⁶ According to his testimony, he had studied books on medicine and botany during his youth when he was a servant for Jakob Árnason, a clergyman and at that time a teacher in the Reykjavík Latin School and himself a well-known healer, and gradually began his healing practices as he travelled from one part of the country to another.⁶⁷ He arrived in Húnavatnssýsla in 1816 where he ‘assisted many in reclaiming their health’, as he stated before the court,⁶⁸ roaming around northern

⁶⁴ The magistrate in Húnavatnssýsla wrote to his colleagues in southern Iceland in January 1821 to inquire about Árni's affairs, noting that due to his untrustworthy and contradictory testimony he suspected that Árni had eloped from his marital duties and was on the run from the authorities. See: National Archives of Iceland (NAI), Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu, C/2–2. Bréfabók (1820–1823). Björn Blöndal to the magistrates of Árnessýsla and Gullbringusýsla, January 1821.

⁶⁵ The dissolution of families was a common solution to pauperism and supported by the poor relief legislation in eighteenth and nineteenth century Iceland. See: Gísli Ágúst Gunnlaugsson, ‘Fattigvården på Island under 1700-talet’, in *Oppdaginga av fattigdommen: Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet* (Oslo: Universitetsforlaget, 1983), pp. 187–215; Gísli Ágúst Gunnlaugsson ‘The poor laws and the family in 19th century Iceland’, in *The Nordic Family: Perspectives on Family Research*, ed. by John Rogers and Hans Norman (Uppsala: Uppsala Universitet, 1985), pp. 16–42.

⁶⁶ NAI, Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu, GA/6–3. Dóma- og þingbók (1820–1823), 1v–2r; NAI, Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu GA/5–3. Dóma- og þingbók (1819–1821), 62r; 63v–64r; NAI, Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu, C/2–2. Bréfabók (1820–1823). Björn Blöndal to the magistrates of Árnessýsla and Gullbringusýsla, January 1821.

⁶⁷ NAI, Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu, GA/5–3. Dóma- og þingbók (1819–1821), 64r–64v; Magnús Guðjónsson, ‘Gaulverjabær í Flóa’, *Kirkjuritið*, 26 (1960), pp. 270–71.

⁶⁸ NAI, Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GA/6–3. Dóma- og þingbók (1820–1823), 2v, ‘hiálpad mörgum til heilsu’.

Iceland healing local peasants, collecting herbs to make medicine and taking on odd jobs such as joining a shark-fishing vessel for a short while, until he was finally arrested in December 1820.

A core characteristic of vagrancy is homelessness, and that was – along with presumed idleness – one of the main reasons vagrants were regarded as a social problem. Not having fixed settlement means being outside the gaze of the authorities. Such individuals are difficult to tax, they cannot be drafted into the military or for other civic duties, have their property assessed and the authorities cannot measure if or how such individuals conform to legal, moral or social codes of conduct. Laws on settlement, poor relief, mobility, vagrancy and labour were interconnected in early modern Europe precisely to deal with this, as they sought to control who could and should reside in any given locality and thus limit the possibility of anyone slipping through the cracks.⁶⁹

Hence it goes without saying that a primary tactic for those vagrants and day labourers who wished to avoid detection and apprehension by the authorities was to stay mobile. A county magistrate in western Iceland wrote in a report to the authorities in Copenhagen in 1781 that it was nearly impossible to catch illegal day labourers since they simply changed residence and moved to a different county whenever the local authorities got wind of their presence. More often than not they did so with the assistance of locals who had made use of their labour services and also wished to avoid the grasp of the law.⁷⁰

To add to the problem, local custom in Iceland demanded that when visitors arrived at each home they were to be offered overnight stay and a meal. The concept *gestanætur* (literally translated as ‘visitor nights’) reflects this ancient custom of hospitality and relates to the unwritten rule that households should provide lodging for up to three nights for visitors regardless of social standing. Harsh winters in the sub-arctic climate of Iceland and a lack of societal infrastructure meant that not doing so could be akin to a death sentence for travellers.⁷¹ The provision of invalids and the deserving poor; those willing but unable to provide for themselves, also included permission to migrate according to specific routes within the community and receive alms, as the law had decreed since the thirteenth century and until 1834, when new poor laws were introduced.⁷² Able-bodied vagrants,

⁶⁹ Innes, King and Winter, pp. 11–15; Paul Ocobock, ‘Introduction: Vagrancy and homelessness in global and historical perspective’, in *Cast Out: Vagrancy and Homelessness in Global and Historical Perspective*, ed. by A. L. Beier and Paul Ocobock (Athens: Ohio University Press, 2008), pp. 1–34 (pp. 1–2).

⁷⁰ NAI. Hið danska kansellí. KA/29–41. Bréfasafn (1781–1781). Litt. B. Copie extract af nogle af de verdslige betienende i Island forslage angaaende lösemændene.

⁷¹ Jónsson, *Á mörkum mennskunnar*, pp. 164–66.

⁷² *Ibid*, pp. 52–53, 78–79.

those deemed able but unwilling to work and thus the principal subjects of state efforts to eradicate the ‘problem’ of vagrancy, took advantage of this custom and commonly travelled through local communities by moving from one farm to the next and staying for a short while in each place presumably without ever being reported.⁷³ Some invented fake names and fabricated stories about their dire circumstances in order to gain sympathy, such as the absconding servant Jón Jónsson who, having fled from his master, travelled around northern and western Iceland in 1835–36 under the pretence that he had been an impoverished peasant in a distant region but that he had been driven off his croft and his family split up by the authorities.⁷⁴ Not least because of such tactics, local authorities regularly found reason to issue proclamations reminding peasants that it was against the law to provide lodgings to vagrants and others without passports.⁷⁵

Árni himself was highly mobile. During his trial a total of thirty-eight local peasants were interrogated about his stay in their homes and each one took care to note that he had only stayed with them for a few nights before moving on.⁷⁶ The decrees of 1781 and 1783 had declared that anyone who provided room and board for illegal day labourers or vagrants for any extended period was subject to heavy fines or even the pillory and it seems that locals were well aware of this. Every witness denied having housed him for any extended period. One man in particular, Guðmundur Jónsson from Stóridalur (1749–1847), was adamant that Árni had only stayed with him for a few days. He was questioned extensively on the subject since rumour had it that Árni had stayed with him for several months providing medical assistance to his wife.⁷⁷ Guðmundur Jónsson was eventually fined for housing Árni for extended periods.

⁷³ Court proceedings contain many descriptions of this practice. See for example NAI. Sýslumaðurinn í Eyjafjarðarsýslu. GA/3–4. Dóma- og þingbók (1809–1813), 149r–154r; NAI. Sýslumaðurinn í Skagafjarðarsýslu. GA/4–1. Dóma- og þingbók (1799–1811), pp. 531–37. See also Leifsson, ‘Flökkufólk’, p. 107. One of the vagrants Yngvi Leifsson studied had spent some time in eighty-five households without being reported, and was only rarely asked for any legal documents.

⁷⁴ NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GA/8–2. Dóma- og þingbók (1835–1837), pp. 519–23.

⁷⁵ See for example NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GA/5–2. Dóma- og þingbók (1807–1812), p. 122; NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GA/5–3. Dóma- og þingbók (1819–1821), p. 376; NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GA/7–1. Dóma- og þingbók (1825–1827), p. 506; NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GA/9–1. Dóma- og þingbók (1837–1842), p. 278. These are only a few samples. There are many similar proclamations in court records from all over Iceland.

⁷⁶ All thirty-eight individuals handed in written testimonies in Árni’s defence, in addition to being interrogated in person. These testimonies can be found in: NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GB/3–7. Dómsskjöl (1822–1822).

⁷⁷ NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GA/5–3. Dóma- og þingbók (1819–1821), 46r–48v.

Even before his period of actual vagrancy Árni had for several years travelled regularly between counties in southern Iceland in search of work. This was not unusual. In fact seasonal labour migration was integral to the economy as peasants, servants and day labourers moved to fishing communities on the southwestern coast during the winter season from February to May, when there was less work to do on the farms, only to return to farm labour for the rest of the year. An extreme example of this is the parish Hvalsnes, a fishing community on the Reykjanes peninsula in southwestern Iceland, where 86% of winter season fishing boat crews in the late eighteenth century had permanent residence outside the parish.⁷⁸ Another study has shown that the migration of servants was considerable, with up to 70% of servants in some parishes in the census of 1816 being born outside the parish.⁷⁹ From the time Árni had arrived in the county of Húnavatnssýsla in 1816 until he was finally apprehended in December 1820 he had travelled all over western and northern Iceland. Thus in the autumn of 1816 he went back to the southern region for a while before returning to Húnavatnssýsla in the spring of 1817 following a trek through Dalasýsla and Strandasýsla in the western part of the country. He spent some time in Skagafjarðarsýsla as well before joining a shark fishing vessel in Eyjafjarðarsýsla in 1818 or 1819. He seems to have been able to move about without much interference from the authorities. The court case in Húnavatnssýsla around Christmas 1820 is the only record of his wanderings and the first and only time he was tried for vagrancy, even though a posthumous account states that he remained a vagrant and travelling healer for the rest of his life.⁸⁰

Document fraud

All of the people questioned during the trial also stated that they had not asked Árni to see his passport, despite being legally required to do so. One peasant explicitly stated that he had not thought of it since Árni had been ‘in this county for a while’ without any problems.⁸¹ He had thus assumed that Árni had all his legal documents in order. He did not. In response to the magistrate’s queries on the matter, he claimed to have had a pass signed by the magistrate in Árnessýsla in southern Iceland when he arrived in Húnavatnssýsla in the summer of 1816

⁷⁸ Loftur Guttormsson, ‘Population, households and fisheries in the parish of Hvalsnes, southwestern Iceland, 1750–1850’, *Acta Borealia*, 28 (2011), 142–66 (p. 162). [Crossref](#)

⁷⁹ Gunnlaugsson, *Family and Household*, p. 77.

⁸⁰ Icelandic National Library (Lbs.). Lbs. 2285 4to. Amlóði. Safn af ýmsum frásögnum og ritum samantínt á Höfða af Sighvati Gr. Borgfirðing 1892–1895, pp. 134–39.

⁸¹ NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GA/5–3. Dóma- og þingbók (1819–1821, p., 55r. ‘Nokkra stund verid í þessari sýslu’.

but that he had left it at a distant farm some months earlier. It turned out that the passport in question had originally been given to him in 1811 when travelling from the Westfjords to his home county of Árnessýsla, where upon arrival the passport was again signed by the local parish minister. It had never been updated when the trial took place, even though such passes were by law only valid for six months.⁸² He had thus not had any legally valid documents for seven years or so when he was finally apprehended in 1820.⁸³

This seems to have been common. Examples abound where vagrants and day labourers had either 'lost' their passes or the peasants who had provided them with lodging had never asked to see them.⁸⁴ Indeed, it seems that the law requiring the use of passports was not taken very seriously and only haphazardly upheld. In 1810 the county magistrate in Skagafjarðarsýsla wrote, when sentencing a peasant for providing lodging for a vagrant woman, that 'until now, people have not had any reason to fear the decree of 11 April 1781 [on the use of passports]'.⁸⁵ One month earlier the district governor had written an open letter to all magistrates condemning the apparently widespread disregard for this law and ordering them to diligently uphold it.⁸⁶ Such exhortations by county magistrates and district governors continue to appear with some frequency in county archives in the following decades suggesting that many peasants kept on ignoring this decree or were at least ambivalent about it. Passport control was similarly haphazard in eighteenth century Denmark it seems. Not only did escaped convict Rasmus Schmidt manage to exit Copenhagen through one of the city portals without presenting a passport, he also was not once during an entire year on the loose, working casual jobs and sometimes begging, asked to present his passport, despite having acquired himself a forged one on the black market, which seems to have been quite common.⁸⁷

Árni Sveinsson had also acquired a passport through forgery and deception. In the autumn of 1818 he had arrived in the home of the county magistrate with a letter from the aforementioned Guðmundur Jónsson of Stóridalur. The letter stated that Árni had been his servant for two years and was now travelling to another

⁸² *Lovsamling* IV, p. 582.

⁸³ NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GA/5–3. Dóma- og þingbók (1819–1821), 61v–62r; NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. C/2–2. Bréfabók (1820–1823). Björn Blöndal to the magistrates of Árnessýsla and Gullbringusýsla, January 1821.

⁸⁴ See for example Vilhelmsson, *Sjálfstætt fólk*, pp. 206–08, 221–22; Leifsson, 'Flökkufólk', pp. 22, 31, 40–41, 44, 70, 73, 92.

⁸⁵ NAI. Sýslumaðurinn í Skagafjarðarsýslu. GA/4–1. Dóma- og þingbók (1799–1811), p. 487. 'fólk hefur enga ordsök haft hingad til að óttast for. af 11ta April 1781'.

⁸⁶ NAI. Sýslumaðurinn í Skagafjarðarsýslu. B/136. Amtsbréf um vegabréfslausa menn 1786–1825. Circulaire of 30 March 1810.

⁸⁷ Heinsen, 'Straffefanger på fri fod', p. 6.

county to join a shark fishing vessel for the winter season on behalf of his master (it was common for peasants to send their servants to man boats during fishing season, where they worked on their masters' behalf).⁸⁸ The magistrate diligently signed the pass and handed it to Áрни. It later turned out that Áрни had forged the letter from Guðmundur Jónsson and signed it using stolen insignia with the letters G and J. This had caused the magistrate in question some embarrassment so that when a formal complaint was filed against Áрни for vagrancy and illegal healing practices the following year, the magistrate ignored it. He wrote to the constable who had apprehended Áрни that since the case would cause him great embarrassment the constable should simply escort Áрни outside the county line but otherwise leave him be.⁸⁹

No research has been done on the extent of such forgeries and fraud in Iceland in the eighteenth or nineteenth centuries although some cases are known.⁹⁰ As historian Valentin Groebner has argued, forgeries, fraud and identity theft went hand in hand with the growth of identification technologies and the use of passports and other identification documents in early modern Europe.⁹¹ Recent studies suggest that the use of forged travel documents was common in Sweden and Denmark as well.⁹² For a short period passport laws in Denmark even included a clause that passes should be written in Latin to prevent forgeries.⁹³ In Iceland, an additional decree in 1808 stated that, in order to prevent fraudulent use, passports should include physical descriptions of their bearers, indicating that fraudulent use of passes was known or at least foreseen by the authorities.⁹⁴ Another decree from 1808 places the responsibility of passport control on local constables and it seems that the previously haphazard passport control became more systematic from 1810 onwards, at least in Reykjavík and the surrounding area, although the limited research that has been done so far indicates that there continued to be some regional differences in passport control vigilance.⁹⁵

⁸⁸ Magnússon, *Iceland in Transition*, pp. 38–39.

⁸⁹ NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GA/5–3. Dóma- og þingbók (1819–1821), 48r–49r, 58v–59r, 73v–75v; GB/3–1. Documents (1820–1820). Magistrate Jón Jónsson to constable Vorm Beck, 24 December 1819.

⁹⁰ Jón Óskar, *Sölvi Helgason: Listamaður á hrakningi. Heimildasaga* (Reykjavík: Ísafold, 1984).

⁹¹ Groebner, pp. 183–221.

⁹² Johnsson, pp. 301, 313, 363, 425–26; Johan Heinsen, 'Straffefanger på fri fod', p. 6; Johan Heinsen, 'Ind og ud af slaverierne: Den dansk-norske stats straffearbejdere i tidligt modern tid', *Arbejderhistorie*, 22 (2018), 11–31 (p. 25). [Crossref](#)

⁹³ Krogh, pp. 66–70.

⁹⁴ *Lovsamling* VII, p. 225.

⁹⁵ Emil Gunnlaugsson, 'Sína leið siglir hver. Vegabréfa- og passakerfið á Íslandi á 18. og 19. öld' (report, National Archives of Iceland, 2019). Online: https://heimildir.is/files/Vegabref_grein.pdf (accessed 22 July 2020)

Social capital

On the basis of these tactics of evasion and fraud, Árne could pursue his assumed profession as a travelling healer. It seems that his services were much appreciated by the local community, and this was perhaps the most important element in his long lasting avoidance of the authorities: He provided a service that was of importance for local society. In that sense, he had acquired a form of social capital which he could make use of to avoid apprehension by the authorities and which he continued to use to his advantage after his trial began.⁹⁶ Through social networking, individuals in precarious social situations such as Árne could expand their 'space for action', as historians Hanna Östholm and Cristina Prytz argue, and put it to use to find employment, housing, economic and emotional support and assistance when faced with trouble.⁹⁷ All of the thirty-eight individuals who were questioned in his case had provided written testimonies describing his efforts to heal them or their family members, sometimes successfully and sometimes not, with honest intentions and without receiving any payment. This last part was of utmost importance, since the authorities were particularly concerned with those who 'trick the simple public into buying overpriced mishmash disguised as medicine' and demand payment for their efforts, as Surgeon General Jón Sveinsson wrote to Iceland's governor in 1788. 'Such persons', he continued, 'are dangerous for the State, as they ... spend their time in idleness and vagrancy, living off of the sweat of others'.⁹⁸

All of the persons who testified in his case asked for leniency for Árne as he had been of no nuisance in their homes or communities. Rather, he had provided them with necessary services – without remuneration – which were otherwise difficult to procure in rural localities that were often isolated for long periods during the winter. When his case reached the upper echelons of the court system in the Icelandic High Court in Reykjavík, the Chief Justice Magnús Stephensen wrote in his argumentation that the law from 5 September 1794 prohibiting anyone from practicing medicine without a license was in fact a burden for Iceland and its inhabitants due to the difficulties resulting from the lack of licensed practitioners.

⁹⁶ On the importance of establishing horizontal networks as a form of social capital as part of the survival strategies of the poor, see Fontaine and Schlumbohm, pp. 13–14.

⁹⁷ Östholm and Prytz, p. 120.

⁹⁸ Cited in Lárus H. Blöndal and Vilmundur Jónsson, *Læknar á Íslandi I* (Reykjavík: Læknafélag Íslands 1970), p. 69. '... forblinde den enfoldige Almue ikke alleene til at kiøbe ald Mismask hvad de har under Navn af Medicamenter med overdrevene priser, men og underholde sig for intet og desuden tage Betaling for sin Umage ... Hvilke Mennsker ... ere dog farlige for Staten, som de der altid er i Stand til at forderve, og som ved Afholdenhed fra Arbeede drive Tiden hen med Ledig- og Løsgængerie, leve af andres Sved og bedrage'.

He also raised doubts as to whether the decree in question was in effect in Iceland. He thus summarily dismissed the charge of unlicensed medical practices while upholding the sentence of a flogging of eighteen lashes that Áрни received for forgery and vagrancy.⁹⁹

The status of vagrants and day labourers and their reception in local society thus seems to have depended on their ability to gain social capital by providing useful services regardless of the strict prohibition of the law. In his recent book on vagrancy in Icelandic pre-modern culture folklorist Jón Jónsson recounts multiple examples, culled from autobiographies, ethnographic questionnaires and similar sources, of vagrants providing services to peasants in return for lodging, food and other basic necessities.¹⁰⁰ In many cases these were tedious jobs which others avoided or tasks tainted with dishonour, such as slaughtering horses or even allocating corporal punishment – effectually becoming temporary executioners – on the behalf of local authorities.¹⁰¹ In fact, the lashes which Áрни Sveinsson was sentenced to receive were given to him by a vagrant in Strandasýsla in western Iceland a few months later. As the story goes, the flogging was so light that Áрни and his executioner went on a drinking bout afterwards ‘and called each other friends’.¹⁰²

Besides the case of Áрни Sveinsson there are many references in the archives of county magistrates to situations where the local peasantry either harboured vagrants or undocumented day labourers, despite facing possible indictment themselves, or at the very least made use of their services without reporting them to the authorities. These included simple or tedious tasks such as transporting letters or assisting with the hay harvest but also specialised labour such as carpentry, turf cutting or cooperage.¹⁰³ Many historians have noted similar discrepancies in the application of laws

⁹⁹ *Landsyfírréttardómar og hæstaréttardómar í íslenskum málum*, 11 vols (Reykjavík: Sögufélag, 1916–1986), here vol. II, pp. 328–31. The law forbade any unlicensed person from practicing medicine regardless of whether they received remuneration or not. See: *Lövsamling VI*, pp. 190–92.

¹⁰⁰ Jónsson, *Á mörkum mennskunnar*, pp. 85–97. See also Leifsson, ‘Flökkufólk’, p. 107.

¹⁰¹ No historical research exists on dishonourable professions or notions of dishonour in early modern Iceland. For the notion of dishonourable work in early modern Europe, see Kathy Stuart, *Defiled Trades and Social Outcasts: Honor and Ritual Pollution in Early Modern Germany* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999). [Crossref](#). For a discussion of horse butchers as dishonourable in Norway in the late eighteenth century see: Erling Sandmo, ‘Æren og ærekrenkelsen’, in *Normer og sosial kontroll i Norden ca 1550–1850: Domstolene i samspill med lokalsamfunnet*, Det 22. Nordiske historikermøte. Oslo 13.–18. august 1994. Rapport II, ed. by Kåre Tønnesson (Oslo: Den norske historiske forening, 1994), pp. 81–86.

¹⁰² Gísli Konráðsson, *Húnavetninga saga*, ed. and compiled by Jón Torfason (Reykjavík: Mál og mynd, 1998), p. 569: ‘... og kölluðu hvor annan vin sinn’.

¹⁰³ NAI. Sýslumaðurinn í Skagafjarðarsýslu. GA/4–1. Dóma- og þingbók (1799–1811), pp. 531–37; NAI. Sýslumaðurinn í Skagafjarðarsýslu. GA/5–3. Dóma- og þingbók (1832–1838), 68v–70r, 79v–80v.; NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. B/14–6. Bréfasafn. Sigurður Ár-

on settlement, vagrancy and day labour, making its everyday practice a sort of ‘negotiated space’ in which a variety of actors – officials, employers, community leaders and the labouring poor themselves – attempted to influence affairs, to ‘negotiate’ the power relations involved to their benefit, at least as the context allowed.¹⁰⁴ As Theresa Johnsson reminds us, in regard to the status of vagrants in early nineteenth century Sweden at least, this does not necessarily indicate that a reciprocal relationship existed between local peasants and vagrants or day labourers but could also simply mean that the latter were tolerated as long as they were useful but were otherwise dismissed as unwelcome.¹⁰⁵ Whatever the reason, a culture of reciprocity or simple self-interest, sources nevertheless indicate that peasants in Iceland regularly housed and actively concealed illegal day labourers and vagrants from the authorities and that concealment of this type was an important tool for everyday survival for those subsisting on the margins of the law.

Concluding remarks

Vagrants and day labourers employed various tactics in order to manipulate their legal, social and cultural surroundings and survive outside of the legally proscribed

nason to Björn Blöndal 8 June 1836; Sigurður Árnason to Björn Blöndal 14 September 1836; NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GA/5–2. Dóma- og þingbók (1807–1812), pp. 264–66; NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GA/6–3. Dóma- og þingbók (1820–1823), pp. 6–10, 123–29, 131; NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GA/7–1. Dóma- og þingbók (1825–1827), pp. 86–89; NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GA/5–2. Dóma- og þingbók (1827–1830), pp. 32–35; NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GA/8–2. Dóma- og þingbók (1835–1837), pp. 534–37; NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GA/9–1. Dóma- og þingbók (1837–1842), pp. 263–65; NAI. Sýslumaðurinn í Húnavatnssýslu. GA/7–3. Dóma- og þingbók (1850–1855), pp. 256–59; NAI. Sýslumaðurinn í Gullbringusýslu. GA/4–2. Dómabók (1819–1832), pp. 7–11; NAI. Sýslumaðurinn í Eyjafjarðarsýslu. GA/3–4. Dóma- og þingbók (1809–1813), pp. 149r–154r; NAI. Sýslumaðurinn í Eyjafjarðarsýslu. GA/5–2. Dóma- og þingbók (1827–1831), pp. 219–26. All of the above cases are discussed to some extent in my doctoral thesis. see Vilhelmsson, *Sjálfstætt fólk*. Other examples can be found in Leifsson, *Mæð álfum*, pp. 73–85 and Þórunn Þorsteinsdóttir, ‘Lestir lausamennsku og lífnaður við sjávarsíðuna. Afbrot og siðferði á Akureyri 1810–1840’ (bachelor’s thesis, University of Iceland, 2017), pp. 33–40.

¹⁰⁴ See, for example, *Negotiating Power in Early Modern Society: Order, Hierarchy and Subordination in Britain and Ireland*, ed. by Michael J. Braddick and John Walter (Cambridge: Cambridge University Press, 2001). [Crossref](#); Winter, ‘“Vagrancy” as an adaptive strategy’; Audrey Eccles, *Vagrancy in Law and Practice under the Old Poor Law* (Farnham: Ashgate, 2012). [Crossref](#); Dag Lindström, Rosemarie Fiebranz, Jonas Lindström, Jan Mispelaere, and Göran Rydén, ‘Working together’, in *Making a Living*, ed. by Ågren, pp. 57–79 (p. 67). [Crossref](#); Hitchcock, Crymble and Falcini, ‘Loose, idle and disorderly’.

¹⁰⁵ Johnsson, pp. 214, 267, 373, 496.

framework of compulsory service and yeoman pastoral farming. Their reasons for doing so were varied. Some were forced by necessity to do so. Others found themselves poorly suited to living within such a rigid framework and preferred different lifestyles free from the discipline of masters and the dominant moral values of hard work and subservience. Still others had specialized in particular tasks but were not legally permitted to work their trade. All three reasons could easily apply to Árni Sveinsson, as has been recounted above. Regardless of their reasons for abandoning the dominant system of labour relations and the cultural norms associated with compulsory service, all vagrants and illegal day labourers had to concoct ways to either evade the authorities or find other ways to survive. In other words, they had to ‘negotiate’ their way within and around the power relations of preindustrial society which, in Iceland just as elsewhere, was always of a ‘conditional nature’, as historians Michael Braddick and John Walter argue.¹⁰⁶ Successful application of the law depended in those settings on the coalition of central and local interests, where the law had to be understood and interpreted within the boundaries of moral economy and was thus subject to the manoeuvres and tactics of individuals seeking to survive on the margins of the law as well as its pragmatic interpretation by peasants and state officials.¹⁰⁷ By making themselves useful vagrants and day labourers could gain acceptance by the community – a form of social capital – which would in turn become complicit in their evasion of the authorities. Networking within local society in order to gain social capital and evade the law was complemented by more practical strategies including a high degree of mobility as well as fraud and forgery when necessary. Vagrants and day labourers thus had to make use of a repertoire of tactics and skills in order to get by. Their rate of success is, however, impossible to gauge since our sources on the matter are almost exclusively the court records of county magistrates, created when someone failed to evade the authorities and got caught.

VILHELM VILHELMSSON (b. 1980) PhD, is a historian and director of the University of Iceland Centre for Research in Northwest Iceland and editor of the journal SAGA. He has a doctoral degree in history from the University of Iceland. His research focuses on the power relations of everyday life in preindustrial Iceland, on subaltern agency and theories of everyday resistance. His book, *Sjálfstætt fólk: Vistarband og íslenskt samfélag á 19. öld* [Independent People: Compulsory service and Icelandic society in the 19th century] (Reykjavík, 2017) was nominated for the Icelandic Literature Prize in the non-fiction category. E-mail: vilhelmv@hi.is.

¹⁰⁶ Michael J. Braddick and John Walter, ‘Introduction. Grids of power: Order, hierarchy and subordination in early modern society’, in *Negotiating Power*, ed. by Braddick and Walter, pp. 1–42 (p. 15). [Crossref](#)

¹⁰⁷ For further discussion see Innes, King and Winter, ‘Introduction’.

« Voyageons avec lui » : la métaphore viatique dans la critique périodique française des relations de voyage (1775–1815)

Marius Warholm Haugen, NTNU, Université des sciences et techniques de Norvège,
Département de Lettres modernes

Abstract: This article examines the use of travel metaphors in French periodical reviews of non-fiction travelogues at the turn of the eighteenth and the nineteenth century. The French periodical press took an increasing interest in travel literature in this period, forming an important instance of mediation between travel writers and the reading public. In travel-book reviews, journalists would frequently make use of a rhetoric aimed at presenting the periodical text as a double co-experience: an imaginary travel in the wake of the travel writer and a ‘travel’ through the journalist’s own reading experience. The article shows how this metaphor appears as a diverse rhetorical device that served different functions within the periodical text. Clearly aimed at engaging the reader in the text, the metaphor can also be read as conveying a meta-discourse that highlights the reviewers’ appropriation and remediation of the travelogue. The article analyses occurrences of the travel metaphor in reviews taken from a varied set of periodicals – journals, advertisers, and newspapers – in order to shed light on how the French periodical press operated in retransmitting literary travel experiences in a golden age of non-fiction travel writing.

Keywords: travel writing; periodical studies; review practices; remediation; appropriation

Recommended citation: Haugen, Marius Warholm, “‘Voyageons avec lui’: la métaphore viatique dans la critique périodique française des relations de voyage (1775–1815)”, *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020). 57–76. <https://doi.org/10.7557/4.5526>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

En 1779, le *Journal de littérature, des sciences et des arts* publie dans un compte rendu des *Voyages de Genève & de la Touraine* les propos suivants : « Voyageons avec lui, & voyons-le s'égayer ou s'attrister selon la rencontre qu'il fait des objets agréables ou tristes ». ¹ Cette phrase met en œuvre une forme de rhétorique répandue dans les comptes rendus des relations de voyage à cette époque. Le journaliste présente son texte comme une *co-expérience*, invitant le lecteur à participer à une lecture métaphoriquement construite comme un voyage. Or, la métaphore est double : quand, d'une part, le lecteur est amené à suivre le voyage à travers les mots de son auteur, ce même lecteur est, d'autre part, convié à en découvrir aussi la lecture du journaliste, comme on le voit dans le passage suivant, tiré d'un compte rendu du *Voyage à Barège et dans les Hautes Pyrénées* dans le *Journal de Paris* en 1796 :

Je viens de lire ce voyage, & il m'en reste de vives & d'agréables impressions. [...] Je l'ai suivi [l'auteur] dans ses contemplations & dans ses périls ; & mon plaisir s'est accru tout à la fois, par l'intérêt que m'inspiroit l'auteur, & par l'idée que je partageois ses émotions. ²

Se faisant médiateur, le journaliste propose sa propre lecture comme un voyage métaphorique qui tient lieu de filtre et conditionne la perception du voyage initialement narré. Le compte rendu est présenté comme une co-expérience du voyage initial, laquelle doit passer par une co-expérience de la lecture du récit, c'est-à-dire par un « voyage » dans le texte.

L'étude de cette double métaphore engendre des perspectives originales et intéressantes sur le fonctionnement du compte rendu des relations de voyage dans la presse périodique française. Les exemples étudiés ici sont tirés d'un corpus de sept périodiques, couvrant la période allant de 1775 à 1815, soit, grosso modo, depuis l'Ancien Régime jusqu'au Premier Empire. La diversité de ces titres, qui comprennent aussi bien des quotidiens que des périodiques littéraires et publicitaires, permet de constater que l'usage de la métaphore n'était pas limité à une forme spécifique de discours journalistique, mais qu'il a marqué la réception des relations de voyage tout au long de cette période charnière du genre.

Dans son ouvrage *La Fureur des voyages*, l'historienne Yasmine Marcil a examiné le rôle central joué par la presse périodique dans la re-médiatisation des relations de voyage, en nous montrant que l'essor du genre viatique à la fin du dix-huitième

¹ Le *Journal de littérature, des sciences et des arts*, 1779, t. 6, p. 123. Compte rendu de Claude Vandeborgue-Seurrat, *Voyages de Genève & de la Touraine, suivis de quelques Opuscules* (Orléans : la Veuve Rouzeau-Montaut, 1779).

² *Journal de Paris*, le 30 novembre 1796. Compte rendu de Jean Dusaulx, *Voyage à Barège et dans les Hautes Pyrénées* (Paris : Didot, 1796).

siècle s'accompagnait d'un intérêt croissant dans la presse.³ Prenant appui sur ce travail fondateur, je développerai ici l'étude de la re-médiatisation opérée par la presse à l'aide des perspectives et des outils tirés de l'analyse littéraire. Il s'agit de prendre au sérieux une forme d'écriture de voyage qui n'avait pas encore été suffisamment étudiée par la critique littéraire. Cet article fait suite à une étude publiée en 2017, où j'ai proposé une catégorisation des formes d'appropriation mises en œuvre dans les comptes rendus des livres de voyage.⁴ Nous verrons ici que la métaphore viatique fonctionne notamment comme une mise en relief du travail d'appropriation que j'avais alors examiné.

Étant donné que la métaphore adoptée par le compte rendu de la relation de voyage est empruntée au discours de ce même genre, elle peut nous informer sur la spécificité de la critique viatique par opposition à d'autres formes de recension, pourtant similaires, comme celles du théâtre et du roman.⁵ J'analyserai ici la métaphore viatique en la considérant comme un outil rhétorique diversifié qui donne, entre autres, accès à un métadiscours. En dramatisant la co-expérience du voyage, la métaphore attire l'attention du lecteur sur le discours propre du genre viatique. En invitant le lecteur à suivre son parcours de lecture, le journaliste évoque aussi son propre discours en tant que critique, pratiquant ce que j'ai choisi d'appeler une lecture-écriture : le processus dont le compte rendu est le résultat, une forme de lecture muée en écriture. L'analyse de la métaphore viatique permet d'exposer le fonctionnement de ce processus, de cette pratique particulière de lecture-écriture qui se veut parcours. Il s'agit en effet d'un discours qui prétend parcourir des domaines, géographiques et textuels, et qui progresse au gré de l'itinéraire et du récit déployés dans le texte source, en s'adaptant partiellement aux linéarités spatio-temporelles que constituent ce dernier.

Au dix-huitième siècle, le rapport métaphorique entre la lecture et le voyage était couramment évoqué pour désigner le genre de la relation de voyage. Recon nue, plus que jamais auparavant, en tant que source de connaissances, la lecture des relations de voyage trouvait alors une légitimation dans l'usage de la métaphore viatique. Daniel Defoe a ainsi imaginé la lecture comme un voyage de formation :

³ Yasmine Marcil, *La Fureur des voyages. Les récits de voyage dans la presse périodique (1750–1789)* (Paris : Honoré Champion, 2006), p. 48.

⁴ Marius Warholm Haugen, « Re-viewing the world : appropriations of travel writing in the French periodical press (1780–1820) », *Studies in Travel Writing*, 21 (2017), 115–134. [Crossref](#)

⁵ Pour ce qui concerne la critique du roman dans le périodique du dix-huitième siècle, voir Claude Labrosse, Pierre Rézat et Henri Durantou, *L'Instrument périodique : la fonction de la presse au XVIIIe siècle* (Lyon : Presses universitaires de Lyon, 1985), p. 71–127.

If he had not travell'd in his youth, has not made the grand tour of Italy and France, [a gentleman] may make the tour of the world in books, he may make himself master of the geography of the Universe in the maps, atlases, and measurements of our mathematicians. He may travel by land with the historian, by sea with the navigators. [...] He may make all distant places near to him in his reviewing the voyages of those that saw them, and all the past and remote accounts present to him by the historians that have written of them.⁶

Selon Defoe, la lecture des relations de voyage supprime la distance spatio-temporelle, permettant au lecteur de faire le tour du monde depuis son fauteuil. La formule de l'auteur britannique exprime aussi l'idée que le lecteur *re-voit* – *reviews* – les voyages à travers le livre. Le double sens du terme anglais nous informe sur cette pratique de lecture-écriture qu'est le compte rendu, *the review*. Lecteur privilégié communiquant à autrui sa lecture du livre, le journaliste constitue une instance de médiation qui *re-voit* le voyage pour ensuite le recenser, voire le réécrire. Pour sa part, le lecteur du journal revoit ensuite le voyage à travers le filtre de cette réécriture, dans les extraits et les paraphrases. En même temps, le lecteur *re-vit* aussi, par le biais de la réécriture journalistique, une expérience de lecture, ce qui double encore une fois la valeur de la métaphore viatique : voyage dans le monde, voyage dans le livre.

De même, l'emploi de la double métaphore viatique fait ressortir le travail de réécriture et de médiation se situant derrière le compte rendu. Dans ce sens, elle peut nous éclairer sur un enjeu central du genre même de la relation de voyage : l'articulation de lectures et d'expériences de terrain, de la bibliothèque et du monde. La relation de voyage factuelle a pour objectif de raconter le monde et le réel ; mais pour y arriver, il faut toujours passer par un processus de médiation, à travers lequel le voyageur-écrivain, dans les termes de Philippe Antoine, « sélectionne, organise, hiérarchise, interprète son vécu », avec comme résultat « une inévitable subjectivité dans la relation du monde perçu qui est encore renforcée par le caractère nécessairement rétrospectif d'une relation écrite qui s'accompagne souvent [...] de réécritures successives ».⁷ En d'autres termes, toute relation de voyage prend appui sur un mélange d'expériences directes, de textes sources et des conventions littéraires. Ces dernières conditionnent aussi bien la perception des expériences que leur mise en récit.

C'est dire que la relation de voyage réside fortement sur une pratique intertextuelle. Celle-ci est analogue au travail critique de la presse, car « la pratique intertextuelle elle-même peut emprunter les modalités figurées du voyage, pourvu

⁶ Daniel Defoe, *The Compleat English gentleman* (London : David Nutt, 1890 [1729]), p. 225.

⁷ Philippe Antoine, *Les Récits de voyage de Chateaubriand : contribution à l'étude d'un genre* (Paris : Presses de l'université Paris-Sorbonne, 1997), p. 11.

qu'elle constitue l'hypotexte en un guide, ou en un voyageur plus ancien ».⁸ Ce qui distingue ce travail intertextuel opéré dans la relation de voyage du travail réalisé par l'article périodique, c'est l'ajout d'une instance de médiation supplémentaire. Le journaliste se pose en guide du voyage textuel dans la relation recensée, tout en imaginant le lecteur comme un compagnon de voyage dans le monde référencé.

Dans les deux cas, la métaphore viatique fonctionne comme métadiscours. Si, dans la relation de voyage, « cette manière de redoublement thématique permet [...] de redire l'activité d'écrire (ou de réécrire) dans les termes de l'activité du voyageur »,⁹ la métaphore viatique dans la critique de presse est dotée d'une double valeur métadiscursive : elle désigne non seulement le travail de médiation et de réécriture accompli par le journaliste, mais aussi l'importance de ce travail au sein du genre viatique. De fait, je postulerai que le compte rendu, dont l'appropriation du texte source est signalé entre autres par le discours métaphorique, appartient à ce que Keighren, Withers et Bell ont nommé « travels into print », soit le processus de réécriture et de médiation allant de l'expérience du voyage jusqu'au livre publié et à ses éventuelles versions successives.¹⁰

Dans le compte rendu, la pratique intertextuelle du genre viatique se trouve aussi juxtaposée à une pratique *infratextuelle*, propre au support périodique. D'après Claude Labrosse, « le périodique fait du texte de presse une sorte de milieu homogène et organisé, où peut circuler l'énonciation des autres textes ».¹¹ En comparaison du livre, le périodique introduit une plus grande complexité dans le rapport entre l'expérience du voyage et le lecteur, non seulement en créant entre eux une distance additionnelle, mais aussi en insérant le texte viatique dans un réseau plus large. C'est ainsi que la médiation d'une expérience opérée par le livre de voyage devient re-médiatisation dans le périodique. Nous verrons ce que l'analyse de la métaphore viatique fait ressortir de ce processus textuel et médiatique complexe.

⁸ Christine Montalbetti, *Le Voyage, le monde et la bibliothèque* (Paris : Presses universitaires de France, 1997), p. 119.

⁹ Montalbetti, p. 119.

¹⁰ Innes M. Keighren, Charles W. J. Withers et Bill Bell, *Travels into print : exploration, writing, and publishing with John Murray, 1773–1859* (Chicago : University of Chicago Press, 2015), p. 18.

¹¹ Claude Labrosse, « Du dispositif du périodique au texte du journal », in *Le Journalisme d'Ancien Régime*, éd. par Pierre Rézat (Lyon : Presses universitaires de Lyon, 1982), pp. 393–404 (p. 402).

S'arrêter, sélectionner, réécrire

La métaphore viatique prend forme surtout dans des verbes de mouvement : « [Bossu] nous offre des Anecdotes neuves sur toutes ces Peuplades Sauvages, qu'il a été à portée de bien voir. Arrêtons-nous avec lui chez les Akancas ses bons amis ».¹² La double valeur métaphorique est ici manifeste : le verbe « arrêter » signale une imitation imaginaire des mouvements du voyageur, mais aussi la mise en exergue d'un passage particulier du récit. La métaphore désigne à la fois un voyage en Amérique par le biais de l'imagination, et un « voyage » dans le texte du voyageur-écrivain.

La métaphore signale en même temps le contrôle qu'exerce le journaliste sur le texte source et sur la perception que peut en avoir le lecteur dans le cadre de l'article périodique. C'est le journaliste qui a pris la décision de s'« arrêter » au passage sur les Akancas, d'évoquer cette partie du texte source au lieu d'une autre. Aussi poursuit-il le travail de sélection déjà accompli par le voyageur-écrivain. Ce dernier avait choisi de mettre par écrit une sélection de ses expériences, de ce qui a éveillé son intérêt ; en d'autres termes, il avait accompli – pour inverser la métaphore – une « lecture du monde ». De son côté, le journaliste commente ce qui a éveillé son intérêt en parcourant les pages du livre et accomplit une hiérarchisation des éléments textuels.

La lecture-écriture du texte source est toujours nourrie par la culture du journaliste, qui insère l'objet de sa critique dans le réseau intertextuel des relations antérieures. De nouveau, l'écriture accompagne l'itinéraire du voyageur, en incarnant sa « lecture du monde ». Pour Philippe Antoine, « [cette] écriture s'enracine dans une tradition : le voyageur parcourt le monde avec ses livres, avec sa culture », de sorte que « les lectures du voyageur conditionnent sa perception et modifient le texte du Voyage en valorisant le vu ».¹³ La réécriture journalistique perpétue ce travail de sélection, en faisant passer le vécu/lu du voyageur à travers un nouveau filtre culturel, lequel crée à son tour de nouvelles absences et ajoute d'autres perspectives et d'autre valorisations sur les éléments sélectionnés par le journaliste.¹⁴ En outre, le filtrage s'applique aussi à ces éléments qui sont insérés dans un nouveau cadre contextuel, constitué par les autres articles et notices du journal. Ainsi, les comptes rendus situés dans le cadre à la fois politique, culturel et événementiel du *Journal de l'Empire* – quotidien qui réunissait les formes anciennes de la gazette et du journal littéraire,¹⁵ et dont l'usage du « feuilleton » rompait « la

¹² *Almanach littéraire ou Étrennes d'Apollon*, 1778, p. 171. Compte rendu de Jean-Bernard Bossu, *Nouveaux Voyages de l'Amérique Septentrionale* (Amsterdam [Paris] : Changuion, 1777).

¹³ Antoine, p. 11.

¹⁴ Labrosse, Rétat et Duranton, p. 51.

¹⁵ Gilles Feyel, *La Presse en France des origines à 1944. Histoire politique et matérielle* (Paris : Ellipses, 2007), p. 62.

linéarité du parcours de lecture »¹⁶ – furent sans doute lus différemment de ceux parus dans le *Journal des arts*, périodique au contenu largement culturel dont la typographie s'apparentait à celle du livre.

Si la lecture peut devenir voyage, c'est que le monde est déjà conçu comme un texte, dont on peut déchiffrer le sens.¹⁷ Constatons qu'une métaphore livresque – « le monde est un livre » – est consubstantielle à la métaphore viatique – « la lecture est un voyage ». Par extension, l'écriture du voyage devient, elle aussi, une forme de citation, dans la mesure où « la métaphore constitue l'espace en hypotexte » que le voyageur n'a « plus qu'à copier, ou à transcrire ».¹⁸ Tout travail de citation repose sur une sollicitation initiale du texte, sur des passages, des phrases ou des tournures qui, par une « rencontre de hasard »,¹⁹ évoquent l'intérêt du lecteur, qui pourrait ensuite faire le choix de souligner telle entité textuelle et la réutiliser dans son propre texte. Ce soulignement était une recommandation des Humanistes : « Lire, un crayon à la main, comme le recommandait Érasme dans le *De duplici copia*, ainsi que tout l'enseignement de la Renaissance ».²⁰ Dans la même lignée de pensée, les Humanistes recommandèrent aux voyageurs de ne jamais parcourir le monde sans tenir un journal de route.²¹ Ainsi, nous voyons de nouveau s'établir une relation de dédoublement entre le genre viatique et sa réception dans la presse, dont les deux formes d'écriture apparaissent comme relevant avant tout d'un travail de sélection et de citation.

Si, en effet, la citation est fondamentale pour les comptes rendus – qui transmettent souvent de longs extraits du texte source – la métaphore viatique sert à signaler les choix qui la précèdent, à évoquer les « arrêts » dans l'itinéraire mis en texte. Le compte rendu, compris comme un texte qui à la fois commente, évalue et reprend une partie du texte source, se distingue ainsi de l'extrait « pur », autre forme de re-médiatisation répandue dans les journaux,²² entre autres par l'usage d'un métadiscours qui signale l'appropriation des éléments textuels.

¹⁶ Yves Lavoinne, « L'Espace du quotidien : les enjeux de l'innovation (1800–1856) », in *Matière et esprit du journal. Du Mercure galant à Twitter*, éd. par Alexis Lévrier et Adeline Wrona (Paris : Presses de l'université Paris-Sorbonne, 2013), pp. 123–140 (p. 125).

¹⁷ Montalbetti, pp. 120–42.

¹⁸ Montalbetti, p. 141.

¹⁹ Antoine Compagnon, *La Seconde main, ou le travail de la citation* (Paris : Seuil, 1979), pp. 23–25.

²⁰ Compagnon, p. 19.

²¹ Sylvain Venayre, « Introduction », in *Écrire le voyage. De Montaigne à Le Clézio*, éd. par Sylvain Venayre (Paris : Citadelles & Mazenod, 2014), pp. 9–19 (p. 11).

²² Marcil, p. 73.

Le journaliste comme guide

La métaphore viatique attribue au journaliste un double rôle : co-voyageur en tant que lecteur, et guide de voyage en tant que scripteur. Un article sur le *Troisième Voyage de Cook*²³ dans le *Journal de littérature, des sciences et des arts* invite ainsi à suivre le voyageur par le biais de la lecture : « Nous suivrons *Cook* dans les détours principaux de ce voyage, & dans les nouvelles découvertes qu'il y a faites, & nous fixerons notre attention sur les particularités qui nous paraîtront les plus intéressantes ».²⁴ On voit que le journaliste imite le procédé du voyageur-écrivain, qui consistait à faire un voyage et une « lecture du monde » pour en tirer des observations sur les « particularités » les plus intéressantes ; cette imitation revient aussi à accomplir une lecture-écriture du texte source. Quant au lecteur du journal, il devient, à son tour, un compagnon de voyage, non pas dans la relation de voyage initiale, mais dans la version appropriée et re-médiatisée qu'en constitue le compte rendu.

Quand la métaphore s'applique à l'acte journalistique de lecture-écriture, elle sert à souligner la lecture dans son aspect performatif, en train de se dérouler devant les yeux du lecteur du journal : « Nous avons très-superficiellement indiqué les sujets traités dans les six premiers chapitres. Il nous en reste trois à parcourir, et ce ne sont pas les moins curieux ».²⁵ Par l'emploi du verbe *parcourir*, le journaliste présente sa lecture-écriture comme un déroulement, donnant à voir son article comme un voyage dans le texte recensé. L'inclusion du lecteur par la première personne du pluriel crée l'illusion d'une lecture en train de se faire, alors qu'il s'agit d'une lecture antérieure, traduite en écriture.

On peut constater que le discours journalistique oscille souvent entre les deux variantes de la métaphore au sein d'un même article. Il évoque tantôt la conception d'une co-expérience du voyage réel, tantôt la conception de la lecture-écriture comme voyage : « parcourons avec M. *Houel* cette contrée jadis florissante [...]. Nous avons laissé l'Auteur au Temple de Ségeste [...]. Je ne quitterai point les ruines de Ségeste, sans vous rapporter un passage de l'Auteur ».²⁶ De fait, tandis que la sollicitation du lecteur dans la première de ces phrases sert à mettre l'accent

²³ *Troisième Voyage de Cook, ou Journal d'une expédition faite dans la Mer Pacifique du Sud & du Nord, en 1776, 1777, 1778, 1779 & 1780* (Paris : Pissot, père et fils & la Porte, 1782). Attribué le plus souvent à John Rickman, ce texte a également été attribué à John Ledyard et à William Ellis. Voir l'English Short Title Catalogue: <http://estc.bl.uk/T144513>.

²⁴ *Journal de littérature*, 1782, t. 4, p. 182.

²⁵ *Bulletin de littérature, des sciences et des arts*, le 28 juillet 1796, p. 246. Compte rendu de Lazzarro Spallanzani, *Voyages dans les deux Siciles et dans quelques parties des Appennins*, t. 1 (Paris : l'imprimerie des Sciences et arts, 1795).

²⁶ *Journal de littérature*, 1783, t. 1, p. 407. Compte rendu de Jean-Pierre-Louis-Laurent Houel, *Voyage pittoresque des isles de Sicile, de Malte et de Lipari* (Paris : Impr. de Monsieur, 1782–87).

sur la première variante, les deux autres phrases nous font revenir à la seconde. La deuxième phrase transforme ici le voyageur-écrivain en personnage, alors que le remplacement du pluriel par le singulier dans la troisième phrase évoque le rôle du journaliste comme guide dans le texte source.

En même temps, l'emploi de la métaphore opère ici une sorte d'effacement de la différence entre le texte source et le monde qu'il décrit, effacement qui est souligné par la double valeur de la métaphore. Le lecteur est censé comprendre que le journaliste quitte le « lieu » nommé « ruines de Ségeste » dans le texte ; mais la métaphore vise également à conférer aux vraies ruines de Ségeste une présence dans l'imagination du lecteur, pour le préparer à en lire la description dans l'extrait qui suit. Par ailleurs, dans le second article de ce même compte rendu, le journaliste fait un rapprochement entre le monde décrit par Jean Houel et son livre : « Oui, Monsieur, le Voyage de M. Houel en Sicile sera lui-même un jour un monument très-précieux, & il mérite la plus grande attention de la part de tous ceux qui aiment à s'instruire ». ²⁷ Ce rapprochement renforce la relation métaphorique entre le monde et le livre, en les présentant tous les deux comme des objets pour le regard du voyageur-scripteur-lecteur.

La mascarade du journal épistolaire

Le mode pseudo-dialogique des journaux littéraires de l'Ancien Régime était bien adapté à l'emploi de la métaphore viatique, en ce qu'il résidait sur la création d'un rapport de connivence entre le journaliste-narrateur et le lecteur. La forme épistolaire empruntée par certains journaux constituait un procédé rhétorique particulièrement efficace, en établissant une figure générique de lecteur idéal, souvent appelée « Monsieur », à qui s'adressait chaque « lettre » du journal. Michel Gilot et Jean Sgard ont décrit ce procédé comme une « communication mimée entre un journaliste masqué et un public fictif ». ²⁸ La métaphore viatique pouvait alors jouer un rôle clef dans cette mascarade, confortant la connivence entre le journaliste-épistolaire et son correspondant fictif. Dans l'exemple suivant, le journaliste s'adresse au lecteur idéal tout en se présentant comme un guide dans le texte : « Je vous ai conduit, Monsieur, jusqu'à l'article huitième du premier chapitre de ce volume, où il est question des différens peuples des Philippines & de leur

²⁷ *Journal de littérature*, 1783, t. 2, p. 117.

²⁸ Michel Gilot et Jean Sgard, « Le Journalisme masqué. Personnages et formes personnelles », in *Le Journalisme d'Ancien Régime*, éd. par Rétat, pp. 285–313 (p. 286). Voir aussi Alain Nabarra, « La Lettre et le journal, la lettre dans le journal », in *La Lettre au XVIIIe siècle et ses avatars*, éd. par Georges Bérubé et Marie-France Silver (Toronto : Éditions du Gref, 1996), pp. 305–326.

origine ».²⁹ Le *Journal de littérature* construisait ses comptes rendus sur un modèle visant à respecter l'ordre du récit dans la présentation du texte source et à résumer le voyage dans un va-et-vient entre extraits et paraphrases. Ici, l'ordre du récit se reflète dans la rhétorique du journaliste, qui « conduit » le lecteur le long du texte source d'une manière fidèle à son parcours.

La forme épistolaire est une technique littéraire que la presse partage avec le genre viatique, de nombreuses relations de voyage étant écrites sous forme de lettres, réelles ou fictives. Dans les cas où un journal « épistolaire » recense une relation également écrite sous forme de lettres, le texte périodique s'approprie une fonction centrale du texte source, en créant un sentiment d'intimité avec le lecteur.³⁰ Si la forme épistolaire permet précisément au voyageur-écrivain de « construire la figure d'un lecteur qui devient compagnon de voyage »,³¹ le compte rendu « épistolaire » reprend et enrichit cette figure. En effet, la forme épistolaire se prête facilement à des formules servant à construire les figures du lecteur et du journaliste-narrateur en tant que compagnons de voyage, tel que dans l'exemple présenté au début de notre article : « Voyageons avec lui, & voyons-le s'égayer ou s'attrister selon la rencontre qu'il fait des objets agréables ou tristes ». ³² L'accent mis sur les émotions de l'écrivain-voyageur, écho de la mode du voyage sentimental sternien, établit ainsi une relation de connivence triangulaire qui inclut aussi bien le voyageur-écrivain que le journaliste et le lecteur.

Dans l'article en question, le journaliste reproche au voyageur-écrivain de faire une description « trop succincte » de Lyon et en propose une description alternative : « il pouvoit en effet s'étendre davantage sur les riches Manufactures qui vivifient cette Ville, & dont les étoffes sont connues dans toute l'Europe ; sur ses rians côteaux, également précieux par leurs productions & par le tableau pittoresque qu'ils offrent à l'œil du Voyageur ». ³³ Ici, le « Voyageur » est devenu une figure idéale, insérée dans une relation de voyage alternative et virtuelle créée par le journaliste. En même temps, le texte périodique finit par faire un rapprochement entre ce « Voyageur » et le lecteur idéal, le « Monsieur ». Cette juxtaposition renforce l'effet de la métaphore viatique et ouvre la voie au lecteur réel pour se mettre à la place du voyageur.

²⁹ *Journal de littérature*, 1781, t. 3, p. 58. Compte rendu de Le Gentil de La Galaisière, *Voyage dans les mers de l'Inde, fait par ordre du roi, à l'occasion des passages de Vénus sur le disque du soleil le 6 juin 1761* (Suisse : chez les Libraires associés, 1780).

³⁰ Nabarra, p. 314.

³¹ Antoine, p. 37. Voir aussi Réal Ouellet, « Épistolarité et relations de voyage », in *La Lettre au XVIIIe siècle*, éd. par Bérubé et Silver, pp. 179–199 (p. 198).

³² *Journal de littérature*, 1779, t. 6, p. 123.

³³ *Journal de littérature*, p. 125.

Le journal comme guide

Le rapport entre le journal et la lettre s'est estompé avec la Révolution,³⁴ sans que les appels au lecteur ne disparaissent pour autant. Au contraire, dans la presse post-révolutionnaire, la notion de compagnon ou de guide restera au cœur du discours métaphorique, prenant toutefois des formes différentes. Un compte rendu dans le *Journal général de la littérature, des sciences et des arts* présente ainsi le livre recensé comme camarade et compagnon de voyage pour le lecteur :

Avez-vous un voyage à faire au Mont-d'Or, en parcourant les bords enchantés de la Loire, les rians coteaux qui environnent Issoudun, les ruines de Marmoutier, les routes solitaires qui conduisent de Château-Dun à Montluçon et à Pontaumur ; les riches vallées de la Limagne ? Voulez-vous, dans ce dessein, faire choix d'un *camarade*, qui ait de la science, de l'esprit, du bon esprit toutefois, qui ni soit [*sic*] ni despote, ni tranchant, ni inégal, qui sache égayer les ennuis de la route par des traits d'érudition qui supposent une lecture variée, par des rapprochemens heureux, par des anecdotes piquantes, par des réflexions graves et solides, quelquefois même délicates et profondes ?³⁵

La personnification du livre construit une métaphore différente de celles que nous avons vues jusqu'ici. Si le livre de voyage est pensé comme guide, il ne s'agit pas là du manuel à consulter lors d'un voyage réel, mais de l'outil qui permet d'accomplir un voyage textuel et imaginaire.

La notion de guide s'étend d'ailleurs au journal lui-même, qui aide le lecteur à s'orienter dans le vaste champ de la littérature sur un temps plus long. La lecture d'un journal tenait place dans sa propre temporalité, structurée par la fréquence de publication. Dans le texte périodique, on peut observer des termes qui désignent cette temporalité. Tout périodique se base sur une notion de *lecture séquentielle*, sur la supposition que le lecteur suivait chaque numéro du journal. Le journaliste pouvait ainsi, dans un numéro donné, faire des références à d'autres numéros, parfois antérieurs de plusieurs mois, voire de plusieurs années, ce qui impliquait l'idée du lecteur comme un compagnon fidèle. Lorsque, dans le compte rendu, la lecture séquentielle rencontrait la métaphore viatique, c'était ces deux rôles de compagnon (celui « de voyage » et celui du journal) qui se réunissaient, pour renforcer notamment le premier de ces rôles :

En quittant M. Millin à Lyon, l'année passée, nous nous étions bien proposés de le suivre dans la Provence, et de réunir dans une petite esquisse les tableaux variés qu'il

³⁴ Nabarra, p. 325.

³⁵ *Journal général de la littérature, des sciences et des arts*, le 4 juin 1802. Compte rendu de Charles-Marie d'Irumberry de Salaberry, *Mon voyage au Mont d'Or* (Paris : Maradan, an X-1802).

nous trace de cette partie de la France, sous les rapports de la nature, des mœurs et des arts. Le sujet est très-séduisant.³⁶

Que les lecteurs aient lu l'article de l'année précédente ou pas, ce n'est pas vraiment la question. L'important est, à l'instar de l'illusion épistolaire, l'effet rhétorique d'un sentiment de connivence que renforce la temporalité évoquée par la référence à l'article précédent. Le passage en question inclut ainsi, dès le début, le lecteur dans une relation d'intimité avec un voyageur qu'il a « quitté à Lyon » pour le retrouver maintenant, afin de le « suivre dans la Provence ».

Avec ces mêmes propos, le journaliste rappelle aussi que son journal est un guide fidèle dans le monde culturel des auteurs et des libraires, où il accompagne le lecteur avec assiduité. La métaphore viatique est de nouveau mobilisée dans un métadiscours qui, cette fois, met en exergue la temporalité du journal. L'évocation d'un numéro antérieur fait état du fonctionnement du genre périodique, que Claude Labrosse a désigné comme une lecture « mise en réseau ».³⁷ Ce réseau est constitué de tous les numéros du journal, mais s'insère également dans un réseau plus large, couvrant la totalité de la culture française, voire européenne, du texte imprimé, dont les journaux et les livres recensés font partie. Le rôle qu'assume le journaliste à travers ce discours n'est alors plus uniquement celui de guide ou compagnon de voyage dans un seul livre, mais aussi celui de *surveillant* de tout un champ littéraire et culturel :

Je vous ai parlé, Monsieur, dans les Nos. 25 & 26 de l'année dernière, à l'article des Mémoires sur la Chine par des Missionnaires, des remontrances hardies & éloquents que les Censeurs de l'Empire osoient faire à leurs Souverains, & de la déférence de ceux-ci à leurs avis. Écoutez maintenant ce qu'en dit M. Sonnerat.³⁸

Par sa référence à un compte rendu antérieur, soit du même ouvrage, soit, comme ici, d'un autre ouvrage portant sur le même sujet, le journal affirme son appartenance à ce grand réseau.

Un compte rendu s'étendait souvent sur deux ou trois articles dans des numéros successifs. Par conséquent, la métaphore viatique pouvait être mobilisée pour résumer l'itinéraire du voyageur, ou pour donner un avant-goût de ce qui viendrait, soit dans l'article même, soit dans un article postérieur. Cet usage marque une continuité entre la presse d'Ancien Régime et la presse post-révolutionnaire.

³⁶ *Journal de l'Empire*, le 18 juin 1808. Compte rendu de Aubin-Louis Millin, *Voyage dans les départemens du midi de la France* (Paris : Imprimerie impériale, 1807–11).

³⁷ Labrosse, Rézat et Duranton, p. 60.

³⁸ *Journal de littérature*, 1783, t. 2, p. 27. Compte rendu de Pierre Sonnerat, *Voyage aux Indes orientales & à la Chine* (Paris : l'auteur, 1782).

Dans le *Journal de l'Empire*, quotidien qui réunit la presse d'information et le contenu culturel d'un journal littéraire, on peut lire le journaliste Étienne Jondot affirmer : « dans un second article, je suivrai l'auteur à Nîmes, à Aix, à Arles, à Marseille, et dans quelques montagnes de la Suisse ».³⁹ Ici, la métaphore sert de métadiscours permettant au journaliste de connecter, résumer et anticiper les éléments de son texte au sein de son propre réseau, et ce, dans le même langage que le texte source.

Notons pourtant que l'utilisation que fait Jondot de la première personne du singulier, suggère une façon différente de construire la métaphore viatique que lorsque le journaliste inclut le lecteur (« nous suivrons [etc.] »). Puisqu'il n'y a pas alors de procédé rhétorique visant à identifier le lecteur comme compagnon de voyage, l'accent est uniquement mis sur la lecture-écriture du journaliste, sur son parcours critique dans le texte source. Nous pourrions nous demander si cet exemple du *Journal de l'Empire* est symptomatique d'un changement dans le discours critique post-révolutionnaire. La disparition de la fiction épistolaire « démasque » le journaliste qui, par ailleurs, signe ici son article. Le recours à la première personne du singulier signale aussi qu'une nouvelle forme de voix critique, reposant sur l'autorité du journaliste, est en train de se constituer.

Le compte rendu comme « raccourci » appropriatif

L'usage de la première personne n'enlève pourtant rien à la force évocatrice de la métaphore : « Je ne suis encore qu'au commencement de la route qu'il a parcourue ; mais j'irai plus vite dans un second article : mes provisions sont faites pour le reste du voyage, et je n'oublie point ce que j'ai dit sur l'avantage des lectures rapides ».⁴⁰ Le jeu de mot sur les « provisions » ancre la métaphore de façon nette. Métadiscursive, elle sert ici à désigner une pratique de lecture particulière, un « voyage » dans le texte caractérisé par la rapidité. Dans le même article, le journaliste donne des conseils aux jeunes pour qu'ils puissent s'instruire sans passer six heures à lire par jour.⁴¹ Les « lectures rapides » fournissent une réponse à ce problème et désignent une pratique de lecture présentée comme intrinsèque au genre du journal : « Rien n'est plus facile ; lisez les journaux [...]. [L]es richesses littéraires de la nation et même de l'Europe passent devant vos yeux tous les ma-

³⁹ *Journal de l'Empire*, le 6 février 1807. Compte rendu de Henri Huchet La Bédoyère, *Voyage en Savoie et dans le Midi de la France* (Paris : Giguet et Michaud, 1807).

⁴⁰ *Journal des arts, des sciences et de la littérature*, le 10 décembre 1811, p. 320. Compte rendu des *Lettres d'Arthur William Costigan, officier irlandais, à son frère, sur la société et les usages en Portugal* (Paris : le Normant, 1811).

⁴¹ *Journal des arts*, p. 314.

tins. [...] Eh, qu'est-il besoin de perdre six heures quand on peut s'instruire en déjeunant ».⁴²

Puisque le journaliste estime le livre recensé comme peu digne d'être lu, le « voyage » que représente sa lecture-écriture serait apte à remplacer, non seulement le voyage réel, mais également le « voyage » que constituerait la lecture du livre. Le journaliste a accompli ce « voyage », l'a jugé trop long, et a construit son propre « raccourci » dans le texte source pour en dispenser le lecteur : « voici un volume in-8°. de 550 pages ; je l'ai lu, je vais en rendre compte ; il pourrait arriver que cette espèce de rapport parût suffisant à mes lecteurs ».⁴³

Ce dernier passage est suivi par un argument visant à légitimer le genre même du journal : « [les lecteurs] disposeraient alors pour leurs plaisirs ou pour leurs affaires du temps qu'ils auraient passé à lire cet ouvrage : et puis qu'on vienne nier l'utilité des journaux ».⁴⁴ L'article s'inscrit dans un débat déjà vieux concernant la question de l'utilité du journalisme, considéré par de nombreux hommes de lettres comme une activité parasitaire et nuisible à la culture.⁴⁵ La réponse que donne le *Journal des arts* à cette question est à la fois badine et intransigeante. Se présentant comme chargé d'une mission culturelle qui consiste à abréger les livres aux profit d'un lectorat plus large, ce journal assume la responsabilité que Pierre Rousseau, journaliste et directeur du *Journal encyclopédique*, avait assignée à la presse périodique un demi-siècle auparavant, « destiné[e] par [sa] nature à réduire en petit les grands livres ».⁴⁶ La métaphore mobilisée par l'article cité – où le journaliste affirme avoir fait ses « provisions [...] pour le reste du voyage » et aller « plus vite dans un second article » – vise à consolider cette légitimité, l'associant à une véritable méthode de lecture, celle des « lectures rapides ». Le « voyage » rapide que constitue la lecture-écriture du journaliste est supérieur à celui, long et fastidieux, que constituerait la lecture du livre.

Quand l'article périodique exprime ainsi sa propre supériorité par rapport au texte source, on touche clairement au domaine de l'appropriation, central dans le fonctionnement du compte rendu viatique.⁴⁷ Marquer aussi distinctement la prise de distance à l'égard du livre recensé, tout en se servant de sa matière, comme le fait ici le *Journal des arts*, n'est alors qu'une variante particulièrement frappante de l'acte d'appropriation que constitue chaque lecture-écriture. L'utilisation de la métaphore viatique révèle les traces de cet acte : chaque fois qu'elle est utilisée pour

⁴² *Journal des arts*, p. 314.

⁴³ *Journal des arts*, p. 315.

⁴⁴ *Journal des arts*, p. 315.

⁴⁵ Lucien Nouis, *De l'infini des bibliothèques au livre unique. L'archive épurée au XVIIIe siècle* (Paris : Classiques Garnier, 2013), pp. 55–61.

⁴⁶ *Journal encyclopédique*, le 15 novembre 1757, t. 8, p. 13. Cité dans Nouis, p. 58.

⁴⁷ Haugen, « Re-viewing the world ».

désigner des changements de rythme, que le journaliste va « plus vite » dans sa recension de la relation ou va « s'arrêter » à des endroits particuliers, la métaphore signale le travail d'appropriation. Dans une relation de voyage, « [à] chaque occurrence de la métaphore [viatique], l'écriture est constituée à la (res)semblance de son objet ».⁴⁸ Dans le compte rendu, en revanche, cette constitution sert à justifier et à faciliter l'appropriation : tout se passe comme si le journaliste, en se faisant lui-même voyageur, s'arrogeait le droit d'être le guide du lecteur, non seulement dans le livre, mais aussi dans le monde décrit par celui-ci.

Le voyage « en idée »

En août 1807 paraît dans le *Journal de l'Empire* un article écrit par Conrad Malte-Brun à l'occasion d'un ouvrage annoncé mais pas encore publié, le *Voyage de Découvertes aux Terres Australes* (1807–1816) de François Péron. L'article révèle une écriture journalistique qui se veut viatique à son propre compte. Ne pouvant évaluer ou donner des extraits du livre, qu'il n'a pas encore lu, Malte-Brun crée lui-même une description de l'Australie, puisant dans sa vaste culture géographique, pour en tirer un concentré des observations faites par les prédécesseurs de Péron. Le voyage de Péron n'est, pour le journaliste, qu'un prétexte à faire son propre récit, un voyage accompli « en idée » :

Transportons-nous en idée sur les traces d'un Magellan, d'un Quiros, d'un Abel Tasman, et de ces autres navigateurs anciens qui les premiers *découvrirent* les terres et les îles situées entre l'Océan Indien et l'Océan Pacifique [...] ; parcourons cette belle et riche, mais solitaire *Océanique*, dont les Dampier, les Cook, les Bougainville nous ont fait connoître les principales côtes, et dont l'infortuné la Peyrouse eût achevé la découverte, si un cruel destin ne l'eût arrêté à l'entrée même de sa carrière.⁴⁹

Malte-Brun retrace l'histoire des découvertes du Pacifique, pour ensuite, par le biais de la métaphore viatique, convier le lecteur à un voyage de son imagination. Le pathos avec lequel il conclut le passage, en référence à la disparition de l'expédition Lapérouse, n'est que le point culminant d'un style journalistique mobilisant tout un registre de techniques littéraires. Ces dernières recèlent même quelques traits « romantiques », ce qui indique que la métaphore évolue avec le discours critique.⁵⁰ Le journaliste cherche à rendre le caractère spectaculaire de son voyage « en idée », en ayant recours à un présent dramatique :

⁴⁸ Montalbetti, p. 117.

⁴⁹ *Journal de l'Empire*, le 7 août 1807.

⁵⁰ Per S. Møller, *Malte-Bruns litterære kritik og dens plads i Transformationsprocessen mellem klassicisme og romantik i fransk litteraturhistorie 1800–1826* (Copenhague : Munksgaard, 1973).

Déjà nous laissons en arrière ces continents que l'industrie humaine a peuplés de cités, a remplis d'empires, déjà nous doublons les hideux précipices du cap Horn, borne gigantesque de l'Amérique et de l'Océan Pacifique. [...] Tout-à-coup nos pilotes sortent de la sécurité avec laquelle ils avoient traversé une mer libre d'obstacles ; ils se voient au milieu d'un labyrinthe d'îles, où chaque mouvement du vaisseau l'expose à des dangers renaissans : dangers qu'il est aussi difficile de prévoir que d'éviter.

L'inclusion du lecteur dans le « nous » et dans « notre regard curieux », l'emploi de termes affectifs et évaluatifs (« hideux », « gigantesque »), l'évocation d'un espoir vain de toucher terre, ainsi que les dangers de la navigation : tout sert à construire un voyage « en idée ». Et ce, dans le double sens du terme, car il s'agit non seulement d'un voyage imaginé, mais également *idéalisé*, un concentré de toutes les lectures du journaliste.

Celui-ci ne se cache plus derrière le masque de l'épistolaire, mais se dresse en narrateur omniscient. Il n'utilise pas la technique de l'extrait, ni celle de la paraphrase, car il ne se réfère pas à un texte source donné, mais crée lui-même une relation et une description de paysage. De même, il combine deux des trois modes caractéristiques du genre viatique, qui « emprunte une triple démarche discursive : narrative, descriptive et commentative ».⁵¹ Ici, c'est le mode descriptif qui domine, quand le journaliste fait une peinture grandiose de la nature de l'Australie :

Les yeux sont d'abord frappés et comme éblouis de l'étonnante variété que présente une végétation tour-à-tour charmante et horrible ; les poisons et les fruits les plus délicieux mûrissent l'un à côté de l'autre ; les formes nouvelles et hardies distinguent ici les plantes qu'un soleil brûlant fait croître à la hauteur de nos arbres ; on admire sur-tout ces nombreuses colonies de palmiers qui fournissent à la fois des matériaux de construction, des alimens, des boissons et des vêtemens.

En évoquant au début du passage « les yeux » qui observent la nature, le journaliste s'approprie le regard de ceux qui ont réellement vu et décrit l'Australie, afin d'inclure le lecteur dans la co-expérience de l'observation imaginée. Or, le regard et la vue jouent un rôle fondamental dans le genre du voyage ; la relation du voyageur naît d'un « déchiffrement du monde par le regard », car sa « découverte est la résultante immédiate de ce qui est visuellement perçu ».⁵² Le recours au regard dans cette reconstruction descriptive de l'Australie possède ainsi une forte valeur

⁵¹ Réal Ouellet, « Pour une poétique de la relation de voyage », in *Écrire des récits de voyage (XVe-XVIIIe siècles) : esquisse d'une poétique en gestation*, éd. par Andreas Motsch et Marie-Christine Pioffet (Québec : Presses de l'Université Laval, 2008), pp. 17-40 (p. 17).

⁵² Roland Le Huenen, *Le Récit de voyage au prisme de la littérature* (Paris : Presses de l'université Paris-Sorbonne, 2015), p. 27.

symbolique, signe de son appropriation de la fonction du voyageur-écrivain. Peut-être le journaliste cherche-t-il ici à faire oublier au lecteur le travail de médiatisation qu'opère son article et à lui présenter le paysage comme s'il y était, grâce à la figure de l'hypotypose, qui assoit l'autorité du relateur de voyage.⁵³

Dès lors, le livre qui a occasionné l'article n'est qu'un prétexte. Il offre au journaliste un sujet à traiter, la nature australienne, d'où celui-ci part pour proposer ses propres descriptions et récits. Malte-Brun n'ayant jamais visité les lieux lui-même, son texte devient véritablement un voyage imaginaire, non pas dans le sens fictionnel, mais dans le sillage de cette métaphore qui invite le lecteur à s'y transporter « en idée ». La métaphore viatique reçoit dans de tels cas une nouvelle valeur, car elle ne se rapporte plus à un texte source donné, mais opère dans le circuit fermé de l'article périodique, pour en faire un « voyage » de la seule lecture du journal.

Avec cet article, l'hybridation entre la critique viatique et son objet atteint un point culminant, où le Malte-Brun s'approprie, non seulement le discours du voyageur, mais aussi la fonction même de relateur. Pourrait-on, dès lors, dans ce nouveau contexte de critique viatique, considérer la pertinence des termes de Marie-Ève Thérenty concernant la « profonde circularité entre les formes littéraires et les formes journalistiques » occasionnée par « la coïncidence essentielle entre les deux systèmes professionnels » ?⁵⁴ Nos journalistes furent-ils aussi voyageurs-écrivains eux-mêmes, utilisant le même vocabulaire dans les comptes rendus que dans leurs relations ?

S'il est difficile de donner une réponse définitive à cette question, notamment à cause de la pratique de l'anonymat encore en vigueur durant la période étudiée, nous savons par exemple que Malte-Brun, bien que peu voyageur, fonda la revue géographique *Annales des Voyages* et fut traducteur de relations de voyage, activités qui influençaient sans doute sa pratique critique.⁵⁵ Plutôt que de conclure sur l'existence d'un circuit fermé entre voyageurs et critiques, je serais pourtant tenté d'emprunter à Thérenty le terme de *contagion*,⁵⁶ et d'affirmer que le journaliste serait « contaminé », non pas par sa pratique de voyageur-écrivain, mais précisément par le voyage métaphorique de la lecture. Si la critique littéraire opère souvent une appropriation des formes du discours qui constitue son objet,⁵⁷ la critique viatique procède de la même façon, en dramatisant sa lecture-écriture en voyage.

⁵³ Alain Guyot, *Analogie et récit de voyage. Voir, mesurer, interpréter le monde* (Paris : Classiques Garnier, 2012), p. 33.

⁵⁴ Marie-Ève Thérenty, *La Littérature au quotidien. Poétiques journalistiques au XIXe siècle* (Paris : Éditions du Seuil, 2007), p. 18.

⁵⁵ Møller, p. 194.

⁵⁶ Marie-Ève Thérenty, « Contagions : fiction et fictionalisation dans le journal autour de 1830 », *Fabula online*, 2000, <http://www.fabula.org/colloques/frontieres/214.php>, dernier accès : 07.02.2020.

⁵⁷ Michel Riffaterre, « Litteraturkritikkens diskurs », *Ny poetik*, 3 (1994), 97–110 (p. 97).

Conclusion

Comment comprendre l'emploi répandu et plurivalent de la métaphore viatique dans la presse périodique ? S'agit-il d'un ensemble de métaphores spatiales employées si couramment qu'elles s'approchent de la catachrèse ? Certes, la langue structure « la relation au texte sur le mode des relations spatiales », facilitant la mise en pratique de la métaphore dans le discours.⁵⁸ Or, l'emploi qu'en font les comptes rendus semble dépasser ce phénomène linguistique de structuration métaphorique. Plutôt que de catachrèse, il s'agit d'un *topos* plurivalent, où est mis en avant le rôle du journaliste comme « co-voyageur » et guide. En même temps, la métaphore sert une visée rhétorique multiple : entraîner le lecteur dans le compte rendu ; présenter celui-ci comme un texte de voyage à valeur propre ; donner de l'autorité au journaliste comme guide, dans la relation recensée, dans le monde qu'elle décrit et dans le réseau de la culture de l'imprimé. Aussi la dramatisation du rôle médiateur que crée la métaphore s'apparente-t-elle à un autre métadiscours des journaux, portant sur les contraintes matérielles du support périodique, en ce qu'elle témoigne de la « nécessité, pour les journalistes, de reconquérir en permanence une légitimité toujours menacée ».⁵⁹

En présentant leurs articles comme voyage à la fois dans le texte et dans le monde, les journalistes portent notre attention sur ces deux voyages métaphoriques et sur la différence qui les distingue. S'ils veulent que le lecteur se voie comme un compagnon du voyageur, l'évocation de leur propre lecture-écriture comme voyage finit, à son tour, par signaler une mise à distance du texte source ; autrement dit, la métaphore viatique rend visible le travail de re-médiatisation situé entre le lecteur et l'expérience du voyage. Il s'agit un travail qui, en réalité, commence dès que le voyageur-écrivain se met en route, « avec ses livres, avec sa culture »,⁶⁰ et dont la critique de presse n'est qu'une instance parmi tant d'autres ; mais c'est aussi un travail auquel la critique donne un accès privilégié en tant que métadiscours.

Au bout du compte, la métaphore viatique constitue avant tout une défense du voyage immobile, d'une lecture qui, au-delà de son aptitude à susciter l'envie de voyager, se substitue aussi au déplacement réel. En effet, on reconnaissait déjà que la lecture pouvait créer le désir de voyager : les *Affiches, annonces et avis divers* écrivaient en 1777, à propos du *Voyage littéraire de la Grèce* par Pierre-Augustin Guys, que « la lecture de ce Voyage ranime avec plus d'ardeur le désir de voir ces

⁵⁸ Montalbetti, p. 111.

⁵⁹ Alexis Lévrier et Adeline Wrona, « Préface », in *Matière et esprit du journal*, éd. par Lévrier et Wrona, pp. 7-21 (p. 14).

⁶⁰ Antoine, p. 11.

lieux ». ⁶¹ Ainsi la lecture était-elle présentée comme possédant un fort pouvoir affectif capable de stimuler le *Wanderlust* du lecteur. Or, ce pouvoir était tel, à en croire le même journal, que la lecture ne se cantonnait plus à son seul rôle d'inspiration, mais se substituait réellement au voyage : « Il faut avouer aussi que ce Livre supplée avec avantage à l'impuissance de se transporter dans la Grèce ». ⁶² Pour la majorité des lecteurs qui ne peuvent alors se rendre en Grèce, la relation de voyage fournit l'occasion d'y aller « en idée », à travers la lecture, voyage métaphorique.

Table des sources (périodiques et relations de voyage)

Périodiques

- Affiches, annonces et avis divers*, 1761–1784, Paris
Almanach littéraire ou Étrennes d'Apollon, 1777–1793, Paris
Bulletin de littérature, des sciences et des arts, 1794–1803, Paris
Journal de l'Empire, 1805–1814, Paris
Journal de littérature, des sciences et des arts, 1779–1783, Paris
Journal de Paris, 1777–1840, Paris
Journal des arts, des sciences, de littérature et de politique / Journal des arts, des sciences et de la littérature, 1799–1814, Paris
Journal encyclopédique ou universel, 1756–1793, Liège/Bouillon
Journal général de la littérature, des sciences et des arts, 1801–1802, Paris

Relations de voyage

- Bossu, Jean-Bernard, *Nouveaux Voyages de l'Amérique Septentrionale* (Amsterdam [Paris] : Changuion, 1777)
Costigan, Arthur William, *Lettres d'Arthur William Costigan, officier irlandais, à son frère, sur la société et les usages en Portugal* (Paris : le Normant, 1811)
Dusaulx, Jean, *Voyage à Barège et dans les Hautes Pyrénées* (Paris : Didot, 1796)
Guys, Pierre-Augustin, *Voyage littéraire de la Grèce, ou Lettres sur les Grecs, anciens et modernes, avec un parallèle de leurs mœurs* (Paris : la Veuve Duschesne, 1776)
Houel, Jean-Pierre-Louis-Laurent, *Voyage pittoresque des isles de Sicile, de Malte et de Lipari* (Paris : Impr. de Monsieur, 1782–87)
La Bédoyère, Henri Huchet, *Voyage en Savoie et dans le Midi de la France* (Paris : Giguet et Michaud, 1807)
Le Gentil de La Galaisière, Guillaume-Hyacinthe-Joseph-Jean-Baptiste, *Voyage dans les mers de l'Inde, fait par ordre du roi, à l'occasion des passages de Vénus sur le disque du soleil le 6 juin 1761* (Suisse : chez les Libraires associés, 1780)

⁶¹ *Affiches, annonces et avis divers*, le 12 mars 1777, p. 42. Compte rendu de Pierre-Augustin Guys, *Voyage littéraire de la Grèce, ou Lettres sur les Grecs, anciens et modernes, avec un parallèle de leurs mœurs* (Paris : la Veuve Duschesne, 1776).

⁶² *Affiches*, p. 42.

- Millin, Aubin-Louis, *Voyage dans les départemens du midi de la France* (Paris : Imprimerie impériale, 1807–11)
- Salaberry, Charles-Marie d'Irumberry, *Mon voyage au Mont d'Or* (Paris : Maradan, an X–1802)
- Spallanzani, Lazzarro, *Voyages dans les deux Siciles et dans quelques parties des Appennins*, t. 1 (Paris : l'imprimerie des Sciences et arts, 1795)
- Sonnerat, Pierre, *Voyage aux Indes orientales & à la Chine* (Paris : l'auteur, 1782)
- Troisième Voyage de Cook, ou Journal d'une expédition faite dans la Mer Pacifique du Sud & du Nord, en 1776, 1777, 1778, 1779 & 1780* (Paris : Pissot, père et fils & la Porte, 1782)
- Vandebergue-Seurraat, Claude, *Voyages de Genève & de la Touraine, suivis de quelques Opuscules* (Orléans : la Veuve Rouzeau-Montaut, 1779)

MARIUS WARHOLM HAUGEN (né 1981), PhD, est maître de conférences en littérature française à NTNU, Université des sciences et techniques de Norvège, Département de Lettres modernes. Spécialiste du dix-huitième siècle, il s'intéresse particulièrement à l'histoire du roman, à la littérature de voyage et à la presse périodique. Il est l'auteur de *Jean Potocki: esthétique et philosophie de l'errance* (Louvain: Peeters, 2014), ainsi que de nombreux articles sur la littérature française et italienne du dix-huitième siècle. Courrier électronique: marius.haugen@ntnu.no

The Singspiels of Hans Iver Horn: Nuances of Dano-Norwegian patriotism during the Napoleonic Wars

Annabella Skagen, Ringve Music Museum, MiST

Abstract: This article focuses on two singspiels that were created in the intersection of professional and amateur production in Denmark-Norway during the Danish-Swedish war of 1808–1809, namely *Kapertogtet* (*Kapertogtet*) and *Fredsfesten* (*Fredsfesten*). Both were written by the Danish-Norwegian physician Hans Iver Horn, with music by Friedrich L.Æ. Kunzen and Hans Hagerup Falbe, respectively. They are among the rare examples of plays in this period where the setting, characters and action are presented from a Norwegian point of view.

During the years of war leading up to 1814, questions of nationality and national identity became increasingly significant in Denmark-Norway. The article examines the representation of Norwegian identity and self-perception, ideals of patriotism, and political tendencies in Horn's scripts, seen within their historical performance context.

The analyses demonstrate an ongoing negotiation between an established twin-state patriotism and a separate Norwegian nationalist identity, with an early Scandinavianist interest in Sweden as a possible liaison. The national character probably found expression through staging and music as well as in the written dialogue. The article argues that singspiels and occasional dramas produced within amateur circles should be seen as part of a politically charged discourse, reflecting and affecting issues of historical significance.

Keywords: Hans Iver Horn; singspiel; *Kapertogtet*; *Fredsfesten*; Denmark-Norway; Napoleonic Wars; Hans Hagerup Falbe; state patriotism; national identity.

Recommended citation: Skagen, Annabella, 'The Singspiels of Hans Iver Horn: Nuances of Dano-Norwegian patriotism during the Napoleonic wars', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 77–98. <https://doi.org/10.7557/4.5527>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Introduction

The dramatic form of the *singspiel* (*syngespil*) was popular in the twin-realms of Denmark and Norway both before and after the countries were separated in 1814.¹ Plays in this genre were produced and performed by the Royal Theatre in Copenhagen as well as by the widespread private amateur dramatic societies in both countries. The Danish *singspiel* emerged within a relatively small, dynamic production framework in the capital of Copenhagen, responsive to the varied impulses and demands set by the absolutist court, a growing bourgeois audience and emerging public discourse of taste, and by the immediacy of current events.² In the Norwegian provinces, *singspiels* previously shown in Copenhagen were performed, as well as a few locally written pieces. While closely related to the traditions of representative, occasional theatre, the genre was influenced both by the satirical *esprit* of rationalism as well as by a new mode for sentimentality, which in Denmark-Norway found its particular expression in the scenic rendition of a recognizable, bourgeois life-world. These dynamics contributed in making the *singspiel* a form of theatre imbued with references to Danish-Norwegian society and politics.

This article focuses on two rarely discussed *singspiels* that were created in the intersection of professional and amateur production during the long eighteenth century, namely *Kapertoget* (*Kapertoget*) and *Fredsfesten* (*Fredsfesten*). Both were written by Danish-Norwegian physician Hans Iver Horn (1761–1836), with music by Friedrich L.Æ. Kunzen and Hans Hagerup Falbe, respectively. Horn was one of many amateur writers of the period, and his dramatic writings have never, to my knowledge, been the subject of research.³ Both of his plays were printed in 1810 but performed prior to this year. While the former was staged at the government-sanctioned Royal Theatre in the capital, the latter was performed by private dra-

¹ While I refer to the genre known as ‘syngespil’ in Denmark-Norway with the German term ‘Singspiel’, it is necessary to separate between the Dano-Norwegian and the German *singspiel* traditions. For a more thorough discussion of the concept of *syngespil* and related terms in Denmark-Norway, see Cecilie Louise Macé Stensrud, ‘Syngespillet i nytt lys: Opera i Norge fra 1790 til 1825’, *Studia Musicologica Norvegica*, 41 (2015), 106–125 (esp. pp. 107–111).

² Denmark and Norway may in many regards be considered one cultural area, both before and after the separation in 1814. I will use the term Dano-Norwegian to describe phenomena relating to the joint cultural sphere of the twin-realms. I use the term Danish-Norwegian to describe a geographic location, or to address the relationship between the two nations.

³ In *Mellom europeisk tradisjon og nasjonal selbevissthet: Det norsk-klassiske drama*, ed. by Rolf Gaasland and Hans Erik Aarset (Oslo: Spartacus, 1999), the ‘forgotten’ Norwegian drama from this period is the topic of investigation. The Danish-born Horn might have fallen outside the scope of that study.

matic societies in the Norwegian towns of Christiania (today's Oslo) and Trondhjem (Trondheim).⁴

Written during the Napoleonic wars, *Kapertoget* and *Fredsfesten* are among the rare examples of Dano-Norwegian singspiels – or plays in general – that take place in Norway and present the setting, characters and action from a Norwegian point of view.⁵ In this article, I will investigate how Hans Iver Horn's two singspiels relate to the genre conventions of the Danish singspiel, particularly with regards to the ideology of state patriotism and the representation of a Norwegian national character. Which theatrical conventions, patriotic ideals and conceptions of national identity were expressed in the plays within their performance contexts?

Article structure and research method

I will begin with a reflection on my methodical approach, followed by an introduction to the ideology of state patriotism and the idea of the fatherland in Denmark-Norway before 1814. In the next section, I give a short presentation of the genre of the Danish singspiel, emphasizing expressions of patriotic ideals and ideas of national identity, through the examples of two central works, *Fiskerne* (*The Fishermen*), written by Johannes Ewald and *Høstgildet* (*The Harvest Festival*), by Thomas Thaarup. Hans Iver Horn's *Kapertoget* and *Fredsfesten* are then introduced, on the background of the Danish-Norwegian involvement in the Napoleonic wars and the Danish-Swedish war of 1808–1809. I present each play in the context of its historical staging, followed by an outline of the respective plots and analysis of the dramatic action. Finally, I give a discussion of the plays' major tendencies with regards to the representation of patriotism, national identity and political strategies.

My methodical approach will be an analysis of dramatic contents, means and ideologies in Horn's plays, with *Fiskerne* and *Høstgildet* as cultural points of reference, and in the historical context of the productions, or theatrical events.⁶ Al-

⁴ As of 1931, the modern spelling is Trondheim. In this article, I prefer to use the historical form of Trondhjem, reflecting the Danish influence of the period.

⁵ Other examples are Johan Nordahl Brun's singspiel *Endre og Sigrids Brøllup* (*The Wedding of Endre and Sigrid*), first presented in 1790, but possibly written in the late 1760s, and Niels Henrich Weinich' play *Kield Stub, Sognepræst paa Ullensager* (*Kield Stub, Vicar at Ullensager*) from 1808.

⁶ According to theatre researcher Thomas Postlewait, the theatrical event informs, as well as is informed by, its historical context. Through representation, the performance refers both to the fictional events and to the world outside; it is both an aesthetical and an historical event, making it necessary for the theatre historian to address both. Postlewait, *The Cambridge Introduction to Theatre Historiography* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), pp. 100, 119.

though the scripts of the *Kapertøget* and *Fredsfesten* were printed after the actual performances, I will argue that textual analysis remains a relevant approach to historical performance. Even if the text-on-page will invariably differ from the text-on-stage, both the historical practice of manual copying of scripts into individual parts for memorization, as well as the generally short rehearsal period, make it likely that the performed text was strongly informed by the written script.

In addition to the (con)textual readings of the plays, I will use as an analytical tool what I refer to as *performative gestures* or *performative scenic elements* suggested by the scripts. My understanding of performativity relates both directly to what is being executed on a theatrical stage, and to a more general understanding of cultural development as a series of situations being made to happen – i.e. *performed*.⁷ Political ceremonies, rituals and public festivals are examples of situations where historical change is made manifest through action, or performance. In this way, the theatrical event contains the power of constituting meaning which is made manifest during each new performance.⁸ Certain expressive gestures, visual elements or props – performative gestures or scenic elements – inferred in the written dialogue or the stage instructions are a point in case. These scenic means had the power to establish significant relationships and values and imbue them with a sense of reality, not just within the dramatic fiction, but also in relationship to the audience.⁹

State patriotism and the fatherland in Denmark-Norway

In the years leading up to 1814, questions of nationality and national identity were becoming increasingly significant in Denmark-Norway. Although a political unity, Denmark and Norway were perceived as separate countries. In the conglomerate state of Denmark, which in addition to Norway (with Iceland, Greenland, and the Faroe Islands) included the German duchies of Schleswig and Holstein, as well as several colonies abroad, state patriotism, love of the fatherland, was a well-established, officially sanctioned ideology.¹⁰ By the latter half of the eighteenth century,

⁷ Peter Burke, *What is Cultural History?* (Cambridge: Polity, 2004), pp. 90–91.

⁸ For a fuller representation of this argument, I refer to my doctoral thesis: 'Fra grevens gård til Prinsens gate: Teater i Trondhjem 1790–1814' (Norwegian University of Science and Technology, 2015), p. 40. <http://hdl.handle.net/11250/2374749>

⁹ Although we cannot know to what extent stage directions were followed, their frequency indicates a theatre culture where lines and gestures were closely interconnected. Also, there were no directors in the modern sense of the word, making it likely that stage directions formed an important basis for the *mise-en-scène*.

¹⁰ Tine Damsholt, *Fædrelandskærlighed og borgerdyd* (Copenhagen: Museum Tusulanum, 2000).

the relation between the people and the monarch was understood to be founded on a mutual contract, where the citizens had voluntarily surrendered their original or 'natural' freedom to the sovereign's enlightened rule, in the best interest of all – that is, for the common good.¹¹ Within this contractual framework, love of the fatherland – *patriotism* – was an essential civil virtue.

The idea of the 'fatherland' did not initially rely on a national or nationalist orientation.¹² The fatherland was not necessarily the country of one's birth, ancestors or mother tongue. Instead, the fatherland was understood as the country where one resided as a citizen, and to which one's loyalty was owed. The loyalty inspired by patriotic love was cosmopolitical in nature, transcending national identities. The object of patriotic affection was the *state*, in the personification of the absolutist king. Ingrained in the idea of the fatherland was a conception of the sovereign who loved his subjects as his own children, and was loved in return as the child loves the father.¹³ The relationship between sovereign and subject was construed as characterized by personal and mutual affinity, regardless of rank or national adherence.

By the late eighteenth and early nineteenth centuries, the idea of the fatherland increasingly came to include potentially contradictory impulses. Among these was a budding nationalist orientation, where the term 'fatherland' or 'country' was associated with the place of one's birth. Within this strain of thought, a particular and authentic 'national character' would develop in close unity with the particular land – or nation – of one's birth and upbringing.¹⁴ This tendency was made manifest in 1776 with the legislation of the naturalization policy (*indfødsretten*), stating that public office could only be given to those born within the lands belonging to the Danish state.¹⁵

The Danish singspiel: Fishermen and farmers at the festival

When the theatrical scene reopened in Copenhagen after the death of Christian VI in 1746, the main form of musical theatre in Copenhagen was Italian opera.¹⁶ The

¹¹ Damsholt, pp. 80–81.

¹² Rasmus Glenthøj, *Skilsmissen: Dansk og norsk identitet før og efter 1814* (Odense: Syddansk Universitetsforlag: 2012), pp. 65–67.

¹³ Damsholt, pp. 112–117.

¹⁴ Glenthøj, p. 215.

¹⁵ This legislation was introduced in the aftermath of the Struensee-scandal in 1772, in answer to a long-standing complaint of the strong German influence in Danish government and bureaucracy.

¹⁶ For a general overview of the development of the Danish singspiel, see for instance Torben Krogh, *Zur Geschichte des dänischen Singspiels im 18. Jahrhundert* (Copenhagen: Levin &

first attempt at creating an opera in the Danish language was made by the young Norwegian Niels Krog Bredal (1733–1778). His libretto *Gram og Signe* (Gram and Signe) was given as a private performance in 1756 with existing music by the Italian opera composer Giuseppe Sarti (1729–1802), kapellmeister to the Danish court. While Bredal initiated the writing of libretti in Danish, and was named by posterity as the creator of the Danish national singspiel, it would be more than twenty years before the genre flourished in Danish theatre.

In 1766, a French acting troupe was installed in the court theatre at Christiansborg Palace, introducing *opéra-comique*, a genre where spoken dialogue was interchanged with songs more simplified than those of Italian-style opera. Together with subjects reflecting the new flair for sentimentality, the *opéra-comique* was more adapted to popular taste than the opera.¹⁷ During the last quarter of the century, impulses from North German opera and *Singspiele* were added to the tradition of the *opéra-comique*, as German-born composers Johann Ernst Hartmann (1726–1793), Johann Abraham Peter Schulz (1747–1800) and Friedrich Ludwig Æmilius Kunzen (1761–1817) developed the Danish singspiel into an independent form. Among their contributions was Schulz' advocacy of the *Lied* – a simple, folk-tune based song, which he argued had the power to unite the population across divisions of rank and education.¹⁸ The introduction of musical elements inspired by Danish and Norwegian folk-music was instigated by Hartmann, whose song 'Liden Gunver' (Little Gunver) from the singspiel *Fiskerne* (*Fiskerne*) from 1779 achieved great popularity.¹⁹

From the 1770s and onwards, French and other translated play-texts formed an important framework for the formation of a domestic Dano-Norwegian singspiel, written in Danish and imbued with Dano-Norwegian conceptions and sense of identity. Closely related to a tradition of representative theatre for festive occasions, the themes frequently included a patriotic depiction of the absolutist state, as well as a picturesque rendering of the state's inhabitants, particularly the peasantry. The Dano-Norwegian singspiel often depicted a recognizable, if idealized (or occasionally satirized) world, which the largely bourgeois audiences were able to relate to from the everyday experience of their own lives. Two particular plays that were important in establishing the genre are the aforementioned *Fiskerne*, written by Johannes Ewald (1743–1781) and performed at the Royal Theatre of Copenhagen in 1780, and Thomas Thaarup's (1749–1821) *Høstgildet* from 1790,

Munksgaard, 1924), or Nils Schiørring, *Musikkens Historie i Danmark*, vol. II: 1750–1870 (Copenhagen, Politikens forlag, 1978).

¹⁷ Stensrud, pp. 116–117.

¹⁸ Krogh, *Zur Geschichte*, p. 177.

¹⁹ Krogh, *Zur Geschichte*, p. 137.

with music by Schulz.²⁰ These two plays will serve as a frame of reference for my analysis of Hans Iver Horn's two plays.²¹

While Dano-Norwegian singspiels largely have a prose dialogue, both *Fiskerne* and *Høstgildet* are written in a pattern generally recognized as blank verse, a non-rhyming iambic pentameter with an extra syllable added to the end of every line (giving each stanza a total of eleven beats). This verse form was introduced onto the Danish stage by Ewald in his singspiel *Balders Død* (The Death of Balder), first performed in 1778. Thaarup copied Ewald's use of the eleven-beat blank verse for *Høstgildet* and its sequel, *Peters Bryllup* (Peter's Wedding, 1793).

Fiskerne (1780)

Fiskerne was first performed at the Royal Theatre on the occasion of King Christian VII's birthday in 1780.²² Based on an historic event, the play takes place in the Danish village of Hornbæk, where, in 1775, a small group of fishermen rescued an English sea-captain during a storm, after his vessel had stranded on the coast.²³ While the story of *Fiskerne* was taken from a collection emphasizing virtue among all the subjects in the state of Denmark, namely *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere* (Great and Good Deeds by Danes, Norwegians and Holsteiners), written by the Danish civil servant Ove Malling in 1777, the play concentrates on portraying the virtues of the Danes.

The play depicts a family of poor but noble-minded and courageous fishermen, headed by a steadfast father and loyal mother. While the family's two sons-in-law show unflinching courage and selflessness, the daughters struggle with their fears of losing their livelihood and loved ones, but ultimately overcome these human shortcomings. Two moral themes are highlighted during these negotiations: the universal sanctity of a human life, and the unflinching courage of all Danes.

²⁰ A further example of the on-stage depiction of the working classes in the Dano-Norwegian singspiel, adding a critical perspective of their often dire life circumstances, can be found in the Norwegian writer Enevold de Falsen and F.L.Æ. Kunzen's *Dragedukken* (The Fortune Puppet) from 1797.

²¹ For a more extensive analysis of *Høstgildet*, see Ellen Karoline Gjervan, 'Staging state patriotism: *Høstgildet* of 1790', in *Tracing Operatic Performances in the Long Nineteenth Century: Practices, Performers, Peripheries*, ed. by Anne Kauppala, Ulla-Britta Broman-Kananen and Jens Hesselager, DocMus Research Publications, 9 (Helsinki: University of the Arts, 2017), pp. 249–268.

²² Krogh, *Zur Geschichte*, pp. 103–104.

²³ Johannes Ewald, *Fiskerne: Et Syngespil i tre Handlinger* (Copenhagen: Christian Gottlob Probst, 1780).

After the rescue, the grateful English captain offers his rescuers a substantial reward, which is declined by the poor but proud and righteous fishermen. However, a visiting Danish nobleman makes sure the family is amply rewarded by the state of Denmark, acting on behalf of Heaven's providence – making it impossible for the family to refuse. Denmark is likened to a mother, embracing her worthy children, the subjects. In this way, absolutist rule is seen as sanctioned by divine influence, while simultaneously enfolding its brave offspring in its familial, motherly arms. The play finishes with a musical finale where a chorus and the characters join in celebratory praise of the king, the mighty Danish seas, and the Danes themselves, followed by a dance. The end chorus makes a connection between the ocean's force and the coastal dwellers' fiery hearts, underlining the relationship between the land and the distinctions of its people. Ewald has been perceived as a forerunner of the romantic movement in Denmark, a viewpoint which resonates with *Fiskerne's* emphasis on sentimental feeling, moral struggle, and ideas of national identity.²⁴

Høstgildet (1790)

Ten years after the first production of *Fiskerne*, Thomas Thaarup's *Høstgildet* was staged at the Royal Theatre on the occasion of Crown Prince Frederik's wedding to his cousin Marie Sophie.²⁵ While the printed text only places the action in a village in Zealand (*Sjælland*), the scenography of the Copenhagen performance gave away the location as Gentofte, a rural area outside Copenhagen.²⁶

In this short, one-act singspiel, two farmer brothers, one from Holstein, the other a naturalized Dane, try to negotiate between their own wishes and those of their children with regards to whom the children should marry.²⁷ While the father from Holstein initially insists on the young people's obedience, the Danish father realizes that their wishes are wise, and convinces his brother to agree. As a result, the two Danish sisters will marry, respectively, their Holstein cousin and a young Norwegian soldier, whose father Tord has come to Denmark to witness the royal newly-weds' entrance. As the Danish and Norwegian fathers shake hands, sealing

²⁴ Liv Bliksrud, *Den smilende makten: Norske Selskab i København og Johan Herman Wessel* (Oslo: Aschehoug, 1999), pp. 41–43.

²⁵ Krogh, *Zur Geschichte*, pp. 162–166.

²⁶ The lands surrounding Gentofte, where the action is situated, were owned by minister Andreas Peter Bernstorff (1735–1797); the particular location could be construed as a tribute to Bernstorff's support of the ongoing land reforms. Torben Krogh, *Danske Teaterbilleder fra det 18de Aarhundrede: En teaterhistorisk Undersøgelse* (Copenhagen: Levin & Munksgaard, 1932), pp. 143–144.

²⁷ Thomas Thaarup, *Høst-Gildet: Et Syngespil i een Act* (Copenhagen: P.M. Høpffner, 1790).

their accord and their children's future in a performative gesture, the Holsteiner declares they are all countrymen after all; sons to one father, subjects to one king.²⁸ In this way, the state patriotic image of the loving father-king and his justly treated children, the three brother-countries, was made into scenic reality.

In the finale, the three farmer-fathers – Dane, Holsteiner and Norwegian – each sing a tribute in their own vernacular language to their respective homelands, while professing their unswerving loyalty to the king. The effect of the different vernaculars seems to have been emphasized by the music. Although Dano-Norwegian musical compositions of the period were generally in a European, rather than 'national' style, elements of folk-style music were occasionally used in the theatre. Schulz' melody for the Norwegian farmer's song carries a clear accent of Norwegian folk-music. According to music historian Randi M. Selvik, this 'is the only song [...] in a minor key, and it has a characteristic 3/4 metre, common to several Norwegian folk dances.'²⁹ *Høstgildet* is a primary example of how the Dano-Norwegian singspiel might portray national character within the frame of state patriotism.

In addition to the celebrations of a royal wedding and harvest home, the historical backdrop for the farmers' joy in *Høstgildet* was the ongoing political reforms emancipating the peasants from a system which for generations had kept them bound to the land (*hjemstavnsbåndet*).³⁰ Several references to these reforms are made, both in the scenography and the dialogue, insisting on the farmers' gratitude to the King for their new liberty.³¹ In this way, the image of the wise, enlightened father, freeing his children to act voluntarily in the interest of the common good, was projected from the Danish farmer-father onto the royal country-father (*landsfader*). During the finale, the Norwegian father recalls how he, as a young man, once laid eyes on the legendary King Frederik V, the sight bringing him to tears. This memory, relived on the stage, emphasizes the personal nature of the bond between sovereign and subject. The play ends with the chorus and characters dancing and praising the Crown Prince, his bride, and the King.

As occasional pieces, making explicit references to the royal persons being celebrated, and with the dramatic action dependent on recent or ongoing historic events, the singspiels *Fiskerne* and *Høstgildet* helped establish that same political reality with which they were concerned, projecting state patriotic ideals and con-

²⁸ Thaarup, p. 36.

²⁹ Randi M. Selvik, 'Høstgildet by J.P.A. Schulz: A national Singspiel?', in *Tracing Operatic Performances*, pp. 215–248.

³⁰ Ole Feldbæk, *Nærhed og adskillelse 1720–1814*, vol. IV: *Danmark-Norge 1380–1814* (Oslo: Universitetsforlaget, 1998), pp. 231–235.

³¹ See above, n. 26.

ceptions of national character through the themes of fatherhood, loyalty and familial love.

War drama: The plays of Hans Iver Horn and their historical context

Kapertogtet and *Fredsfesten* were written by the Danish-Norwegian physician Hans Iver Horn during Denmark-Norway's involvement in the Napoleonic wars, 1807–1814, and performed and printed in the same period. Son of a Danish father and Norwegian mother, Horn grew up in Denmark and settled in Norway as a young man.³² Known for his career as a medical inspector for the then-widespread *radesyke* or 'rade disease', Horn was also an occasional writer.³³ In combining his life as a public servant with literary production, he was typical for Norwegian writers of the period.

The Napoleonic Wars in Denmark-Norway

After the attack of the British fleet on Copenhagen in 1801, the government tried to remain neutral during the first years of the war.³⁴ In August of 1807, the British fleet attacked the capital again, bombarding the city and capturing almost the entire Danish fleet. This left the Danish prince regent, Crown Prince Frederik (1768–1839), no choice but to enter the war on Napoleon's side. The British then instigated a naval blockade of Denmark and Norway. As a result, the contact between the twin kingdoms was impeded. Robbed of its navy, an important Danish war strategy involved authorizing civilian ships to capture British enemy ships, a practice known as privateering (*kaperfart*). This pursuit offered great financial rewards but was dangerous, as the crews themselves risked capture and imprisonment by the British.

Denmark's allies, France and Russia, pressured Denmark into waging war on its neighbouring country of Sweden. The resulting Danish-Swedish war took place between March of 1808 and December of 1809, when a peace treaty was signed. In Norway, the war efforts against the Swedes were led by the Danish prince Chris-

³² See Horn's autobiography in *Eyr: et medicinsk Tidsskrift*, 11 (1836–1837), pp. 108–111, and Tor Weidling, *Eneveldets menn i Norge: Sivile sentralorganer og embetsmenn 1660–1814*, Riksarkivaren: Skriftserie, 7 (Oslo: Riksarkivaren, 2000), p. 204.

³³ The 'rade disease' might have been a variation of a syphilitic infection. Bjarne Bjorvatn and Arthur Danielsen, 'Radesyken – en norsk tragedie', *Tidsskrift for den norske legeforening*, 24 (2003), 3557–3558.

³⁴ For a general description of Denmark-Norway's role in the Napoleonic Wars and the Danish-Swedish war of 1808–1809, see Feldbæk, pp. 311–351.

tian August (1768–1810). Christian August was well-liked among the Norwegian soldiers. He was perceived as down-to-earth and loyal, harbouring a particular fondness for Norway. By the time of the peace treaty, however, the Prince had accepted his election as the adopted heir to the Swedish throne. In January 1810 he left Norway, a celebrated hero.

During the later years of the war, a certain Norwegian dissatisfaction with Danish rule was beginning to make itself apparent.³⁵ As time went by, the country experienced isolation, food shortages and financial difficulties. Loyalty to the state seemed to grow increasingly at odds with loyalty to national interests, influencing the impact of the war on Norwegian patriotic sentiments. While the public consensus remained loyal to the Danish monarchy, Norway's isolation from Copenhagen contributed to a new interest in alternative futures for the kingdom. Sweden stood out as a possible ally, an idea that was nourished with the election of Christian August as the Swedish royal heir.³⁶ The orientation towards Sweden was particularly strong among certain prominent circles in the South-Eastern parts of the country, but also had its defenders in Trondhjem.³⁷

While one of Hans Iver Horn's plays was presented at the Royal Theatre in Copenhagen, the other was presumably only performed in Norway, by local theatre amateurs. Written almost thirty and twenty years after *Fiskerne* and *Høstgildet*, respectively, how did Horn's plays relate to existing conventions of the state-patriotic Dano-Norwegian singspiel? How did they present the relationship between the Norwegian subjects and the Danish sovereign during the war? How was Norwegian self-conception and identity expressed, and how was the relationship between the Scandinavian countries projected?

Kapertoget (1808)

The three-act singspiel *Kapertoget* was performed six times at The Royal Theatre in Copenhagen during the theatre season of 1808/1809, and then published in Copenhagen in 1810 with the subtitle 'A National Singspiel'.³⁸ The music was written by the naturalized German-born theatre composer Friedrich Ludwig Æmilius

³⁵ Knut Mykland, *Trondheims historie 997–1997*, vol. III: *Fra Søgaden til Strandgaten: 1807–1880* (Oslo: Universitetsforlaget, 1996), pp. 55–61.

³⁶ Glenthøj, pp. 359–360.

³⁷ Magne Njåstad, 'Stiftsstedene: de regionale politiske sentra', in *Riket og regionene: Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser*, ed. by Ida Bull and Jakob Maliks (Trondheim: Akademika, 2014), 175–202 (p. 189).

³⁸ Niels Jensen, *Dansk Forfatterleksikon: Det kongelige Teaters repertoire 1748–1975*. <http://dansk-forfatterleksikon.dk/1850t/tnr1284.htm> [accessed 11 November 2019]. Hans Iver Horn, *Kapertoget: Et nationalt Syngespil i tre Akter* (Copenhagen: Fred. Schulz, 1810).

Kunzen. The play had six performances, and the theatre historian Thomas Overskou writes, somewhat dismissively:

‘The Capturing Raid’ was a three-act singspiel by Professor Dr. Hans Iver Horn, physician of Norway, in the pattern of Thaarup, but not of Thaarup’s talents, and accepted primarily because it was written ‘in a patriotic spirit, fortifying that sentiment which one would desire in every Danish man’; but it was unable to win particular acclaim, either by itself or by Kunzen’s music, which was also not among the best works of this man of genius.³⁹

As for the composer, Kunzen is known to have mastered a wide range of styles, influenced by the French *opéra-comique* as well as the German *Singspiel*. Kunzen’s music has been called both ‘melodious and dramatically powerful’, successful in ‘moulding the many varying elements of the eighteenth century’s rich storage of musical drama into one, unusually well-constructed, whole.’⁴⁰ Kunzen’s music to *Kapertoget* survives in manuscript form at the Royal Library in Copenhagen, in addition to a few printed extracts, making a musicological examination of this material an interesting future possibility.⁴¹

The play’s expressly ‘patriotic spirit’ is made clear already in the listing of the *dramatis personae*, with its explicit references to the ongoing war. The old skipper Ole Pedersen is ‘at the present time the captain of a capturing ship’.⁴² His son-in-law Halvor, head of the Coast Guard, ‘excelled in the battle of April 2nd 1801, and wears his medal on his chest’, a reference to the British attack on Copenhagen of that year.⁴³ The action is set in a specific time and place, in Ole’s house in a small

³⁹ “‘Kapertoget’ var et af Professor, Dr. hans Iver Horn, Læge i Norge, efter thaarupsk Mønster, men ikke med thaarupsk Talent forfattet Treactssyngespil, der meest blev antaget fordi det “var i patriotisk Aand og styrkede den Stemning, hvilken maatte ønskes hos alle Danne- mand”; men det kunde hverken ved sig selv eller ved Kunzens Musik, der heller ikke hørte til denne geniale Mands bedste Arbejder, vinde synderligt Bifald.’ Thomas Overskou, *Den danske Skueplads, i dens Historie fra de første Spor af danske Skuespil indtil vor Tid*, 7 vols (Copenhagen: Samfundet til den danske Literaturs Fremme, 1852–1876), IV (1862), p. 152.

⁴⁰ ‘den baade melodjøse og damatisk slagkraftige Musik’; ‘Det er virkelig lykkedes K[unzen] at sammensmelte de mange forskellige Elementer fra det 18. Aarhundredes rige musik- dramatiske Forraadskammer til en sjældent fasttømret Helhedsvirkning.’ Torben Krogh, ‘Kunzen, Friedrich Ludwig, Aemilius’, in *Dansk Biografisk Leksikon*, 2nd edn, ed. by Povl Engelstoft and Svend Dahl, 27 vols (Copenhagen: Gyldendal, 1933–1944), XIII (1938), pp. 455–460 (p. 457).

⁴¹ Friedrich Ludwig Aemilius Kunzen, ‘Kapertoget en Oper i 3 Akter sat i Musik’, Copenhagen, The Royal Danish Library, C II, 116.

⁴² ‘For nærværende Tid Kaperkapitain’. Horn, *Kapertoget*, p. 2.

⁴³ ‘Han har udmærket sig i Slaget den 2den April 1801, og bærer Medaillen paa Brystet.’ Horn, *Kapertoget*, p. 2.

port between Færder and Christiansand (Kristiansand), along Norway's southeastern coastal archipelago. It is early November 1807, a few months into the war. The action unfolds within a single, interior stage picture. The spoken dialogue, written in an eleven-beat blank verse, is interspersed with songs expressive of the characters' emotions.

Dramatic action

The play opens in the afternoon, while a storm is raging outside. **Ole** is getting ready to go out to sea on a capturing raid, as British enemy ships have been observed in neighbouring Swedish waters. Ole is a self-professed patriot who has entered the capturing trade strictly to aid the war effort, not for personal gain. He is driven by an urge to protect his fatherland and take revenge for the harms inflicted by the British, willing to risk even his own life. His patriotic ideals are shared by his wife, **Stine**. The couple's two daughters, **Karen** and **Lise**, are both engaged to be married. Karen's medal-wearing fiancé **Halvor** is an officer with the Coast Guard whose duties demand he remain safely at home, whereas Lise's sweetheart **Anders** is a war prisoner with the British. The sisters' younger brother, **Iver**, persuades his father to allow him to join *Kapertoget*, arguing that he is born a Norwegian and shares his father's urge to avenge his country. Father and son shake hands on their solemn vow to defend their homeland and take revenge on the British. The handshake may be seen as a performative gesture, a scenic manifestation of their common purpose, the son taking on his father's mission. In establishing this patriotic intent through scenic performativity, Horn's purpose might have been to make it both an instigator and a reflection of similar sentiments in the audience.

As Ole and Iver say goodbye, the family sings of the Norwegians' devotion to the Danish flag and king. The image of the simple, yet uncompromisingly brave and loyal sea-faring family strongly resembles the family of *Fiskerne*. The immediate difference is that in *Kapertoget*, the image of bravery is unequivocally associated with the characters being Norwegian. The identification of bravery with national character, whether Danish or Norwegian, seems to be a common strategy of both plays.

The second act opens the following morning. The storm has died down, but fog now shrouds the entire fjord. Stine has spent the night in prayer, but the optimistic Karen comforts her with words of the bravery of the Sons of Norway:

'For Norwegian men, who will fight unto the death

For king – fatherland – for home – for hearth –
For wife – children – for property – for Norway!⁴⁴

While in *Fiskerne*, the moral issue was whether to risk one's life for a stranger, the idea of willingly committing the ultimate sacrifice for the love of one's country was an established ideal of patriotic virtue, connected with a notion of a Nordic national character.⁴⁵

When news arrives that two approaching enemy ships have been spotted on the fjord, Halvor takes his leave, possibly to go to battle. He ensures Karen that if his blood is to be spilt, it will spill for Norway – and for her. Karen and her mother compare the vile actions of the British to the noble soldiering of the gallant Norwegians. They are paragons of virtue, models of the humanist ideal even in the heat of battle; virtuous warriors who refrain from burning and plundering innocent civilians. As in *Fiskerne*, universal humanist ideals are lifted up alongside those of state patriotism – while still connected to a particular national character. After it is reported that the British ships are getting nearer, and that all able-bodied men have gathered on the beach to fight, the act ends with the characters forming a chorus, praising the Norwegians' courage and their willingness to cheerfully give their lives in defence of home, king and country.

When the third act opens, it is reported that two British ships are approaching, followed by a smaller, armed vessel. The women are anxious that more enemies are coming, but finally, three shots from a cannon are heard – fired as Ole triumphantly enters the harbour, bringing in the two captured enemy ships. The women are stunned when they hear that one of the British vessels was captained by Lise's fiancé, Anders. Could he be a traitor? It turns out that Anders, escaping his imprisonment, took on the assignment as captain of the British ship in the hope of landing it in Norway. Halvor and Anders clasp hands, while Halvor declares: 'Friend, you are a Norwegian! And of a noble heart!'⁴⁶ The following song once more ensures the audience of the courageous Norwegians' willingness to sacrifice everything for Norway, and of their constancy and unswerving loyalty: 'Ere Norwegians would fail, the mountains would render!'⁴⁷

The Norwegian privateers declare that all their winnings will go directly to the King – a parallel to the Hornbæk fishermen refusing the offer of reward from the English captain. The only things Ole will keep are two Danish flags he has brought home – one for Iver, and one that will serve as his own pillow, and, eventually, his

⁴⁴ 'For norske Mænd, som indtil Døden værge | For Konge – Fødeland – for Huus – for Arne – | For Husfrue – Børn – for Eiendom – for Norge!' Horn, *Kapertoget*, p. 35.

⁴⁵ Damsholt, p. 107.

⁴⁶ 'Norsk er Du, Ven! og ædelt er Dit Hierte!' Horn, *Kapertoget*, p. 78.

⁴⁷ 'Før Normænd blev utroe, før revnede Fielde!' Horn, *Kapertoget*, p. 81.

own burial shroud. This conjured-up image might be understood as a performative element, the flag symbolically enfolding the loyal subject, his most treasured reward in life as well as death. A final chorus celebrates the Danes' and the Norwegians' loyalty to their two, joint countries and to the queen and king.

In this final chorus, the king's name is given as Frederik. Frederik VI was indeed king at the time of the performances at the Royal Theatre in 1808/09. But in November 1807, when the play takes place, Frederik was still technically the crown prince.⁴⁸ In the first act of the play, Ole even mentions his concern for the 'noble Crown Prince'.⁴⁹ Here the spoken lines stay true to the dramatic space/time-continuum. But in the final celebratory chorus, the events on stage seem to make a shift to the here and now of the audience, naming Frederik not as crown prince, but as king, while his wife Marie is named as queen.

I have previously described how the transition from dramatic world to 'real-life' was common for the seventeenth and eighteenth century representative theatre associated with royal festivals and celebrations.⁵⁰ Typically towards the end, the dramatic world on stage would open up to reveal its actual object – the political reality of the court.⁵¹ Although not staged for a particular royal occasion, this trait of representative theatre underlines *Kapertoget's* function of reflecting the official political values of absolute monarchy. This also holds true for the printed play's subtitle, A National Singspiel. The term 'national' can be understood to mean 'Danish' or 'Dano-Norwegian'. However, the play's strong emphasis on Norway and Norwegians might open the subtitle to an interesting ambiguity about its intended reference.

In this context, it is also relevant to note that the lead role of Ole was performed by one of the Royal Theatre's star actors, Hans Christian Knudsen (1763–1816). Knudsen had already made a name for himself as a fervent Dano-Norwegian patriot who had staged patriotic tableaux around the country during the war, in memory of Denmark-Norway's fallen soldiers.⁵² He also played the role of another patriotic Norwegian on the stage of The Royal Theatre, namely that of

⁴⁸ Frederik's father was the mentally unstable King Christian VII, whose reign 1766–1808 was largely in name only. Frederik served as the actual sovereign from 1784, when he turned 16. Feldbæk, pp. 182–184.

⁴⁹ 'den ædle Kronprinds vaager'. Horn, *Kapertoget*, p. 9.

⁵⁰ Annabella Skagen, 'Residensteater i 1790-årenes Trondhjem: Mellom privat selskapelighet og offentlig festspill', in *Lidenskap eller levebrød? Utøvende kunst i endring rundt 1800*, ed. by Randi M. Selvik, Ellen Karoline Gjervan and Svein Gladsø (Bergen: Fagbokforlaget, 2015), pp. 211–234.

⁵¹ This type of dramaturgy is well-known from the traditions of European court festival theatre in the fifteenth and sixteenth centuries.

⁵² Thomas Lyngby, *Den sentimentale patriotisme: Slaget på Reden og H.C. Knudsens patriotiske handlinger* (Copenhagen: Museum Tusulanum, 2001).

Tord in *Høstgildet*. The play was extremely popular, and Knudsen kept performing this part until the separation of Denmark and Norway in 1814.⁵³ It is not impossible that these associations would colour the impression of the character of Ole, ensuring his credibility as the essential, patriotic Norwegian father-figure.

When *Kapertoglet* first opened, the war against Sweden was well-established. That was, however, not the case within the dramatic timeframe, where the action takes place in 1807: 'Yes – as we are not at war with the Swede. | But surely – soon we will be – so I believe.'⁵⁴ An implicit reference to the current state of war was made, without compromising the dramatic here-and-now. Otherwise, there are only a few casual references to Sweden or the Swedes, and the relationship with Sweden seems unresolved.⁵⁵

Fredsfesten (1810)

An important factor in the impact of the singspiel in Denmark-Norway was the strong tradition for dilettante, or amateur, performance during the decades around 1800.⁵⁶ The dramatic societies in the provinces often staged works previously presented at The Royal Theatre, but occasionally pieces were written especially for them. Composers and librettists would include local, proficient amateurs as well as professionals. Occasional performances, celebrating royal or other significant events, were sometimes given. Hans Iver Horn's short one-act play, *Fredsfesten*, is an example of this. It must have been written around the turn of 1809–1810, when a peace treaty between Denmark-Norway and Sweden had just been signed. The play celebrates Prince Christian August's efforts to protect Norwegian interests and bring about peaceful relations in Scandinavia.

There is no evidence this play was ever performed professionally or at all in Denmark. Rather, it was circulated by the Norwegian amateur dramatic societies, which were run by civil servants and merchants. It was performed by the Dramatic Society of Christiania (today's capital of Oslo), on January 16th of 1810.⁵⁷ It was

⁵³ Jensen, *Dansk Forfatterleksikon*.

⁵⁴ 'Ja – siden vi har ikke Krig med Svensken, | Men sikkerlig – vi faae den snart – det troer jeg.' Horn, *Kapertoglet*, p. 74.

⁵⁵ These mentions refer to British ships seeking refuge from the storm in the nearby Swedish port of Strömstad, and Anders taking hire aboard a Swedish ship to escape his captors.

⁵⁶ Ellen Karoline Gjervan, 'Privat teateraktivitet, dilettanteri eller amatørteater? Dramatiske selskaper i Norge 1780–1830', in *Lidenskap eller levebrød? Utøvende kunst i endring rundt 1800*, ed. by Randi M. Selvik, Ellen Karoline Gjervan and Svein Gladsø (Bergen: Fagbokforlaget, 2015), pp. 191–210.

⁵⁷ Roderick Rudler, 'Det dramatiske Selskab i Christiania 1799–1839' (unpublished graduate thesis, Universitetet i Oslo, 1957), p. 85. According to Gunnar Rugstad, there was also a

also performed by the United Dramatic Society in Trondhjem on April 10th, as a charity event to raise money for Norwegian sailors imprisoned in Britain.⁵⁸ It was published in Christiania later the same year, after the sudden death of Christian August, as a tribute to his memory. Its full title was: *Fredsfesten* – A Homely Scene on the Occasion of the Peace Treaty in Jönköping, December 10th 1809.⁵⁹

Fredsfesten is a short, one-act play presenting a few musical numbers, rather than relying on musical elements to convey its dramatic content. This may open the question of whether it ought to be classified as a singspiel at all. Here I take as my frame of reference the music historian Stefano Castelveccchi's contextual and dynamic understanding of genres as culturally constructed *families*, based in various practices, processes, conventions, and institutions.⁶⁰ In the context of Hans Iver Horn's occasional patriot dramas, I choose to investigate *Fredsfesten* within the same 'genre-family' as *Kapertoglet*.

The music for *Fredsfesten* was written by the Danish-Norwegian civil servant Hans Hagerup Falbe (1772–1830), an accomplished amateur composer. Falbe came to Christiania in 1809 and quickly became an active contributor to the Dramatic Society of Christiania as a dedicated actor, director, musician and composer.⁶¹ Of his theatre music, three songs from the singspiel *Geheime-Overfinantsraaden* from 1825 survive, and, notably, the music for *Fredsfesten*. During my research for this article, I was able to identify three pieces of music in the National Library of Norway already ascribed to Falbe as the original singspiel score; a lullaby ('Romance'), a dance, and the end chorus.⁶² There is no indication in the script that more music was ever composed for *Fredsfesten*.

performance in Christiania on February 12th the same year: 'Hans Hagerup Falbe', *Norsk musikkgranskning: Årbok* (1956–58), 12–77 (p. 29). Hans Iver Horn himself claimed the play had been successfully performed several times in Christiania. See Morgenstjerne's 'Forerindring', in *Christian Augusts Mindekrands*, ed. by Bredo Henrik von Munthe af Morgenstjerne (Christiania: Berg, 1810), pp. iii–vi (p. iv).

⁵⁸ There might have been a repeated performance on April 12th. Liv Jansson, *Teater i Trondhjem 1800–1835* (Oslo: Gyldendal, 1965), p. 122.

⁵⁹ Hans Iver Horn, 'Fredsfesten: Et Husligt Optrin; I Anledning af Fredsslutningen i Jönköping, den 10 December 1809', in *Christian Augusts Mindekrands*, ed. by Bredo Henrik von Munthe af Morgenstjerne (Christiania: Berg, 1810), pp. 1–20.

⁶⁰ Stefano Castelveccchi, *Sentimental Opera: Questions of Genre in the Age of Bourgeois Drama* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), pp. 6–9. DOI: [Crossref](#)

⁶¹ Rudler, p. 79.

⁶² Hans Hagerup Falbe, '5 dandse og 2 sange', Oslo, The National Library of Norway, Mus. ms. 293, box 35, 6–9. Permalink: https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digimanus_227674, and ['Fredsfesten'], Oslo, The National Library of Norway, Mus.ms. 658, box 55. Permalink: https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digimanus_228179.

Falbe's music was in general strongly influenced by the singspiel genre.⁶³ Among these influences was the occasional use of folk-style elements. In a cantata written in honour of King Karl Johan's birthday in 1816, a tenor voice expresses a farmer's love for the land. Music historian Gunnar Rugstad points to its similarities with Tord's song in *Høstgildet*, and suggests that 'the melancholy Norwegian folk-tune' may have been a model for Falbe's cantata.⁶⁴ Again, further musicological research into the music written for Horn's singspiels might throw additional light onto the scenic expression of national character in his plays.

Dramatic action

Fredsfesten is set inside a farmer's house in Oppland in central Norway, a mountainous area associated with a traditional rural lifestyle. It is December, 1809. As with the other plays described, both the dramatic space and time are given as fairly exact geographic and historic references. The dialogue is written in the same form of blank verse as *Kapertoget*. The play opens just after Sunday mass, with the young farmer's wife **Kari** and her little daughter **Sigrid** at home. Sigrid asks for her father and is told that he is a soldier, gone to war for the sake of his country and family. Kari sings Sigrid to sleep, the lullaby's lyrics reflecting on a Norwegian child's longing for a father off to war. Sigrid's grandfather, the old farmer **Guttorm**, returns from church with the happy news that King Frederik has signed a peace treaty with Sweden. The play's occasional nature is made explicit, while the situation of the loyal women awaiting the return of the men from the dangers of war are recognizable from *Kapertoget* as well as *Fiskerne*.

While Kari rejoices in the expectant return of her husband, Guttorm grows wistful at the thought of his son Halvor, who fell in battle and will never return. When Kari carries Sigrid off to a bed in the next room, Guttorm delivers a soliloquy in honour of all Norwegians who went to battle for king and country. The concept of 'country' seems consistently to refer to Norway; the 43 lines of the soliloquy give 11 references to the words 'Norway', 'Norwegian', and 'Norwegians'.⁶⁵ The major part of his speech, however, is an unabashed salute to Prince Christian August, now lost to Norway, as he is to be heir to the Swedish throne.

Guttorm conjures up an image of himself, the old man, skiing to the Swedish border to see the Prince off. When he reaches the inlet of Svinesund (the sound which separates the two countries), he will push through the crowds and offer

⁶³ Rugstad, pp. 38, 44, 52, 64–65.

⁶⁴ 'For Falbes vedkommende er det ikke urimelig å anta at den vemodige norske folkevise har vært modell i dette tilfellet'. Rugstad, p. 64.

⁶⁵ Horn, 'Fredsfesten', pp. 10–11.

the Prince his hand as proof that the blood still runs warm in an old Norwegian's veins. He then imagines the Prince's eyes filling up, and the tear rolling down his cheek, at which point Guttorm declares: 'Prince! You love Norway'.⁶⁶

While the imagined tear on the Prince's face echoes that of the Norwegian father Tord in *Høstgildet*, it is now the Prince's cheek, rather than the subject's, that bears proof of authentic emotion. The imagined handshake is not a token between family members (as in *Høstgildet* and *Kapertoget*), but a symbol of mutual loyalty between the Prince and his steadfast soldier – in their love of Norway, the two are equal.

At this point, the local **vicar** enters, hoping it will benefit Norway that Sweden will be ruled by this noble man 'who loves us so deeply'.⁶⁷ He insists that two such worthy men as Frederik VI and Christian August, united by friendship, must be fortunate for both countries – indeed, for the Nordic countries as a whole.⁶⁸ Here, a well-known image of the united twin-realms of Norway and Denmark is boldly extended to encompass a vision of a close-knit Scandinavia. The thought of Christian August as King Frederik's friend reminds Guttorm to hail the King. A long time ago, Guttorm beheld Frederik's grandfather, Frederik V – again echoing the experience of Tord in *Høstgildet*. Both of these 'royal sightings' presumably refer to King Frederik V's grand tour of Norway in 1749, repeatedly connecting the dramatic life-worlds to historic reality. Through Guttorm's mental images, the idea of a continuous, personal relationship between sovereign and subject spanning three royal generations is conjured up on stage.

In the final scene, Kari's husband **Ole** and a gathering of farmers enter. To celebrate the family's reunion and the peace treaty, Guttorm takes out an old wooden cup which his grandfather made, used only for special occasions. While the characters join the chorus celebrating the peace, King Frederik and Prince Christian August, the cup is passed around, signifying fellowship. The cup might be seen as a scenic manifestation of the presence of Guttorm's forefathers, a manifestation on the stage of heritage and national identity. The final stage direction reads: 'Now national dances are performed, arranged and interchanged in the loveliest fashion'.⁶⁹ Although the end chorus contains dancing both in *Høstgildet* and in *Kapertoget*, this is the only one of the plays which specifies the expectation

⁶⁶ 'Prinds! Du elsker Norge'. Horn, 'Fredsfesten', p. 11.

⁶⁷ 'naar denne Ædle styrer Nabøeriget, | Som elsker os saa varmt'. Horn, 'Fredsfesten', p. 11.

⁶⁸ 'og disse Gode | Forenedes ved evig billigt Venskab | Til Held for begge Stater – Held for Norden'. Horn, 'Fredsfesten', p. 15.

⁶⁹ 'Nu dandses nationale Dandse, som ordnes og afvexle paa det smukkeste'. Horn, 'Fredsfesten', p. 20.

of 'national' dances, although this term might be understood simply as traditional, or folk-style.

Thomas Overskou's view of *Kapertoget* was that it was written in the pattern of Thaarup, but I would like to argue that rather than Thaarup's idyllic scenes, Ewald's *Fiskerne* appears to have served as its model. By 1809/10, this 'pattern' was nevertheless somewhat outmoded – the use of blank verse being an obvious example. *Kapertoget*, with its static stage-picture and conventional plot, only had six performances in Copenhagen. *Fredsfesten*, written for amateur performance in Norway, seems to have been more in touch with the political issues and sentiments of its audiences. The 'homely scene' appears more contemporary than *Kapertoget*, partly in its various forms of national characterization and expression of sentimental emotion, but primarily in the radical political ideas to which it alluded.

Discussion

Hans Iver Horn's singspiels are unique dramatic manifestations of Norwegian perceptions of the war. In both plays, the direct references to the extra-dramatic world and ongoing political situation are a pronounced trait, marking them as occasional drama intended to reflect and comment on current events, in the tradition of patriotic festival theatre. The fact that the performance of *Fredsfesten* in Trondhjem was staged as a fundraiser for imprisoned Norwegian sailors serves to underline this point. The specific references to particular moments in historical time and geographical locations are also in accordance with this tradition, accentuated by the immediacy of events unfolding during the war years.

Seen together, the two most pronounced political tendencies within the plays are state patriotism and the accentuation of Norwegian national identity. However, there are also significant differences between the plays, particularly relating to the perception of Norwegian identity and the Norwegians' position within the conglomerate state. In *Fredsfesten*, a third political theme is also introduced, namely an interest in Sweden as a possible future liaison.

State patriotism was an official ideology of the conglomerate Danish state. It is expressed in both plays through the repeated praise of King Frederik VI and the adoration of the Danish flag, as well as through the insistence on the highest virtue being personal sacrifice for crown and country. The idea of 'country', however, is ambiguous. For instance, the term 'national singspiel' in the printed title of *Kapertoget* might be understood as a reflection of Dano-Norwegian identity, but with the accentuation of Norway and Norwegians throughout the play, it could also be viewed as pointing more specifically towards Norway.

Both plays make use of well-established representations of Norwegian identity and Norwegian-ness previously seen in Dano-Norwegian singspiels. The image of the honourable and brave Norwegian farmer-soldier, whose loyalty was based on his cultural heritage as a free-born man, was accepted and idealized.⁷⁰ A case in point is the observation that in *Høstgildet*, Tord's Norwegian son is the only of the young people who seems free to decide by himself whom to marry. In *Kapertoget*, Horn managed to hail the Norwegian national character without becoming politically controversial. This reflects a 'double ideology', where loyalty to the twin-state could co-exist with a sense of an independent, Norwegian national identity. Tucked safely under the wings of twin-state patriotism and adoration of the royal family, however, it was possible to nourish a conception of Norwegian qualities and a Norwegian national character harbouring a nationalist potential.

In *Fredsfesten*, the projection of Norwegian-ness is even more distinct than in *Kapertoget*. In addition to the frequent verbal references to Norwegian qualities, physical manifestations of Norwegian cultural heritage are described in the stage directions; the traditional long wooden bench in the living room, the hand-carved ceremonial wooden cup, and the 'national dances' in the final scene. The cup, being sent from hand to hand in the celebratory scene, had the potential of performatively establishing on the stage a traditional Norwegian society of free farmers, its identity literally handed down through generations, awakening sentiments of national self-awareness and patriotism.

Equally important is the changed relationship between the Norwegian rural characters and the mental figures of royalty. In *Fredsfesten*, the present Danish king is remembered almost as an afterthought, in clear contrast to the emotional proximity of Prince Christian August. The absolutist kingly father-figure is remarkably absent in this play. The close bond exists between the emigrating officer Prince and his loyal, Norwegian soldier. While in the other plays discussed, the family fathers serve as reflections of the royal, omnipresent 'country-father', Guttorm's position is that of the *bereaved* father. His son is dead, lost while fighting in the war on Danish side. While the analogy should not be drawn too far, it is possible to consider this in lieu of Norway during the war, cut off from Copenhagen by the British blockade, lost to the father in the Danish court.

The third political theme coming to the surface in *Fredsfesten* is the idea of Sweden as a possible friend of Norway. The years of the Napoleonic wars were characterized by a turn towards Scandinavism, where the Scandinavian countries were seen as 'naturally' connected.⁷¹ This strain of thinking is clearly expressed in *Fredsfesten*, as opposed to *Kapertoget*. While the latter was performed at The Royal

⁷⁰ Damsholt, pp. 200–201.

⁷¹ Glenthøj, pp. 359–360.

Theatre in Copenhagen, approved by the theatre's board of directors, the former was probably written with Norwegian dilettantes in mind, maybe eighteen months further into the war, as frustrations with the naval blockade were on the rise. In this situation, some were entertaining thoughts of other possible liaisons. Sweden was an obvious candidate, with Christian August seen as a Norwegian asset within a Swedish-Norwegian alliance. Without going that far, *Fredsfesten* expressed the hope of renewed relations between the Nordic countries through Christian August, implicitly leaving the door open to alternative political futures.

There is an overarching tendency between the two plays, where the case for Frederik VI seems to be subtly weakening over time and with changing performance venues and places of print. While Frederik is hailed as crown prince and king in *Kapertoget*, in *Fredsfesten* the interest revolves around the Prince Christian August. *Fredsfesten*'s association with the theatre amateurs among the country's elite groups underscores that it was part of a politically charged discourse during a time where the existing political framework was being challenged in ways that were to prove historically significant.⁷² While seemingly fitting the traditions of patriot festival theatre, and showing no outright signs of disloyalty, Hans Iver Horn's locally written, amateur Dano-Norwegian singspiel was starting to serve another purpose than its predecessors, easing away from the twin state as something God-given and unchangeable.

ANNABELLA SKAGEN (b. 1967) is a senior curator at the Ringvø Music Museum (Museums in Sør-Trøndelag) in Trondheim, Norway. She holds a Ph.D. in theatre studies from the Norwegian University of Science and Technology. Her main research interests are Norwegian cultural history and theatre and music history in the eighteenth and nineteenth centuries, centering around performative theatrical and musical practices within the contexts of politics, sociability, and identity. She has also co-authored a textbook on theatre dramaturgy. In 2015–2017, she served on the board of the Norwegian Society for Eighteenth-Century Studies. E-mail: annabella.skagen@ringvø.no.

⁷² By 1814, Norway's and Denmark's stakes in the Napoleonic wars had been settled through Napoleon's defeat at Leipzig, followed by the Treaty of Kiel. Here, Denmark was forced to surrender Norway to Sweden. King Karl II had by that time adopted a second grown-up heir – Napoleon's former general Jean-Baptiste Bernadotte, who under the name of King Karl III Johan would ascend the Swedish and Norwegian thrones in 1818.

*Salondiplomati og politisk selskabelighed:
Charlotte Schimmelmann i dansk
historieskrivning fra Louis Bobé til New
Diplomatic History*

Kristine Dyrmann, Aarhus Universitet

Abstract: This article traces the historiography of an elite woman and *salonnière* from late eighteenth-century Denmark, Charlotte Schimmelmann (1757–1816), arguing that the publication of her letters at the turn of the twentieth century has impacted contemporary historical writing on her *salon* and elite women’s political agency in Denmark. The article places the case of Charlotte Schimmelmann’s correspondence within the wider context of salon historiography and new diplomatic history, arguing that we must take the international research on not only the eighteenth-century salon, but also aristocratic sociability and new diplomatic history into account in order to understand Charlotte Schimmelmann’s late eighteenth-century sociability. Through examples from a reading of Charlotte Schimmelmann’s and her female circle’s full correspondence, their political and diplomatic involvement is highlighted. Several of these examples have been excluded from the published collection, prompting the second part of the article to investigate how and why the letters presented in the collection were selected for publication. Drawing on material from Louis Bobé’s personal archive, this part of the article uncovers Bobé’s basis for publishing the letters, leading to a discussion of how the publication’s emphasis on literary aspects of elite sociability has contributed to contemporary understandings of their agency.

Recommended citation: Dyrmann, Kristine, ‘Salondiplomati og politisk selskabelighed: Charlotte Schimmelmann i dansk historieskrivning fra Louis Bobé til New Diplomatic History’, *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 99–124. <https://doi.org/10.7557/4.5650>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Keywords: salon; salonnière; aristocratic sociability; social politics; diplomacy; gender history; Denmark; historiography.

Introduktion

Den europæiske salonkultur står centralt i fortællingen om 1700-tallet. Med oversættelsen af Jürgen Habermas' *Strukturwandel der Öffentlichkeit* til engelsk i 1989 og udgivelsen af Dena Goodmans værk *The Republic of Letters* i 1996, har oplysningstidens saloner været centrale i de seneste årtiers 1700-talshistorie. Dette understreges af, at to af hovedtalerne på den internationale 1700-talskongres i sommeren 2019 var såvel Dena Goodman som Antoine Lilti, der har skrevet om oplysningstidens franske saloner i *Le Monde des Salons*.¹ Centralt i salonbegrebet står de kvindelige salonværtinder, *salonnières*, og diskussionen om deres handle- rum som kvinder og aktører i en politisk samtale, der ses som en overgang til den offentlige diskussion.

Salonerne findes også i en nordisk sammenhæng. Denne artikel handler om en dansk salon og dens salonværtinde, Charlotte Schimmelmann (1757–1816), og om hvordan udgivelsen af hendes breve i kildesamlingen *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiiekreds* (udgivet 1895–1932) har påvirket senere historikers fremstilling af hende og den selskabelighed, hun stod for i sit hjem i 1700-tallets København. Artiklen argumenterer for, at kildeudgivelsens udvælgelsesprincipper har præget den efterfølgende historieskrivning om salonen og reformkredsens kvinder. Dette vil jeg sandsynliggøre ved at sammenholde kildeudgivelsens ud- drag med det originale, ubeskårne materiale fra arkivet, og herefter vil jeg holde såvel arkivmaterialets fund som kildeudgivelsens uddrag og introduktion til per- sonkredsen op mod efterfølgende historikers fremstilling af salonen.

Den internationale diskussion om 1700-tallets salonkultur fokuserer først og fremmest på de franske saloner i perioden fra midten af 1700-tallet frem til Napo- leonstidens slutning. Dena Goodman placerer sig i sin analyse af oplysningstidens

¹ '15th International Congress on the Enlightenment ... Provisional Programme', offentliggjort 19. maj 2019: <https://www.bsecs.org.uk/wp-content/uploads/2019/05/Programme19May.pdf>. Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere* (Cambridge: Polity Press, 1989), s. 33–39 (oversat efter: *Strukturwandel der Öffentlichkeit* [Darmstadt: Luchterhand, 1962]). Findes også i en dansk udgave: *Borgerlig Offentlighed* [København: Information, 2009]). Dena Goodman, *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment* (Chicago: Cornell University Press, 1998). Antoine Lilti, *The World of the Salons: Sociability and Worldliness in Eighteenth-Century Paris* (Oxford: Oxford University Press, 2015) (oversat og revideret udgave af *Le Monde des Salons: Sociabilité et Mondanité à Paris au XVIIIe siècle* [Paris: Fayard, 2005]).

franske saloner i forlængelse af Jürgen Habermas' tanker om overgangen til en borgerlig offentlighed i denne periode, idet hun lægger vægt på, at de kvindelige salonværtinder bragte 1750'ernes franske filosoffer og magthavere sammen til selskabeligt samvær og samtale i et rum, *salonen*, som var mindre formelt end hoffet og derfor gav plads til diskussion og meningsdannelse. Kvinderne mistede dog indflydelse, efterhånden som klubber og trykte medier åbnede nye arenaer for debat for deres mandlige samtalepartnere i 1780'erne.² Både Habermas og Goodman ser salonerne som en overgang til en bredere offentlighed, et inkluderende rum for diskussion mellem filosoffer, forfattere og overklassens erhvervsfolk og adelige ministre, der ledte frem mod samfundsforandringerne i sidste halvdel af 1700-tallet, samtidig med at det ekskluderede kvinderne fra den politiske samtale. Hvor Habermas og Goodman ser frem mod revolutionen, anlægger den franske historiker Antoine Lilti i sin analyse fra 2005 et længere perspektiv, idet han ser salonerne som en fortsættelse af elitens selskabelighed på tværs af *ancien régime* og revolution. Netværksopbygning og kulturel dannelse havde gennem århundreder været en forudsætning for at deltage i hoffets diskussioner, argumenterer han, og dermed videreførte salonerne elitens kultur, hvor information om politik, litteratur og videnskab flød sammen – og denne form for selskabelighed sluttede ikke med den franske revolution.³

At salonerne var politiske, er en pointe både hos Habermas, Goodman og Lilti, og salonværtindernes roller som politiske aktører er dermed et forskningsspørgsmål. Med revolutionens rasen, argumenterede Stephen Kale i 2004, transformeredes de franske saloner fra rum for litterær og filosofisk diskussion til en arena for aristokratiets politiske diskussioner.⁴ Salonerne var uformelle rum – i den forstand, at de ikke var reguleret af hoffets etikette – for udveksling af politiske idéer og for skabelsen af politiske netværk. Dette gjaldt også uden for Frankrig, idet aristokratiets medlemmer måtte flygte fra revolutionen og 1790'ernes *Terreur*, og den aristokratiske politiske selskabelighed flyttede med. Kale udfordrer til gengæld idéen om *salonnière*n som styrende for salonens samtaler, idet han i sin analyse af Restaurationens og Julimonarkiets saloner (ca. 1815–1848) lægger vægt på, at salonværtinden forventedes at indsamle information. Salonværtinden blev set som en mere troværdig kilde end samtidens aviser, skriver Kale, men samtidens

² Goodman, *The Republic of Letters* (Ithaca: Cornell University Press, 1996), kapitlet "Masculine Self-Governance and the End of Salon Culture", s. 233–280.

³ Lilti beskriver Goodmans tolkning som "misguided" og understreger: "The peculiarity of eighteenth-century sociability should not be overestimated: salons were a longstanding institution dominated by Parisian elites that outlasted the Revolution." *The World of the Salons*, s. 4–5.

⁴ Stephen Kale, *French Salons: High Society and Political Sociability from the Old Regime to the Revolution of 1848* (Baltimore: John Hopkins University Press, 2004), s. 2–3.

diplomater var også bevidste om, hvilken information de delte i selskabslivet. Det medførte, at salonværtinden for at bevare sin troværdighed måtte være diskret med hensyn til, hvem hun delte informationer med.⁵

Netop delingen af information, forhandling og netværksopbygning er klassiske, diplomatiske opgaver. Både diplomatihistorikeren Glenda Sluga og salonhistorikeren Antoine Lilti påpeger derfor, at også informationsindsamlingen i det tidlige 1800-tals selskabelighed, hos salonværtinderne Dorothea Lieven og Germaine de Staël som Kale fremhæver, eller hos Madame du Deffand og Madame Geoffrin, kan forstås som politisk handling, som *salon diplomacy*.⁶ Denne form for diplomati består i at udføre diplomatens klassiske opgaver i selskabelighedens uformelle rum. Såvel Brian Vick, der har undersøgt salonerne som rum for diplomaters informationsdeling og forhandling under kongressen i Wien, som Antoine Lilti i sin undersøgelse af de parisiske saloner, viser, at salonen, om end den ikke havde samme formelle status som et forhandlingslokale, bragte flere af de samme aktører sammen. Dermed gav salonens rum mulighed for at dele information og opnå føling med andre nationers holdninger, med den fordel, påpeger Vick, at salonens diplomati var mindre formelt og dermed nedtonede den formelle forhandlings alvor og konsekvenser.⁷ Spørgsmålene om salonværtindernes handlerum, og om salonerne var rum for politisk og diplomatisk handling, står centralt i den internationale diskussion om salonen.

Særligt Charlotte Schimmelmans salon er kendt i dansk historieskrivning, og denne placering i historien skyldes først og fremmest udgivelsen af en række uddrag af hendes breve i kildesamlingen *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds*. Louis Bobé, historikeren bag udgivelsen, skriver om udgivelsens fokus i forordet til det første af kildesamlingens ti bind: ”Denne Kreds var et Hjemsted for de forskjelligste Interesser. I Schimmelmans gjæstfri Hjem samledes i en lang Aarrække, Aften efter Aften, i fuldkommen aandelig Frihed alt, hvad Nationen den Gang ejede af fremragende Personligheder i Kunstens, Videnskabens og Litteraturens Verden.”⁸ Som det ses af citatet, lagde Bobé særligt vægt på den litterære og kunstneriske side af salonen. Charlotte Schimmelmans danske salon har for-

⁵ Kale, *French Salons*, s. 136.

⁶ Glenda Sluga, ‘Women, Diplomacy and International Politics, before and after the Congress of Vienna’, i *Women, Diplomacy and International Politics since 1500*, red. af Glenda Sluga og Carolyn James (London: Routledge, 2015), 120–136 (s. 125). [Crossref](#) Antoine Lilti, *The World of the Salons*, s. 212–213.

⁷ Antoine Lilti, *The World of the Salons*, s. 211–220. Brian Vick, *The Congress of Vienna: Power and Politics after Napoleon* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2014), kapitlet ‘Salon Networks’, s. 112–152 (særlig s. 133–34). [Crossref](#)

⁸ Louis Bobé, *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds*, 10 bind (København: Lehmann & Stage, 1895–1931), bd. 1 (1895), s. VII.

trinsvis været behandlet som rum for litterær diskussion, men denne artikel vil, ud fra den internationale forskning i salonen som politisk rum, argumentere for en tættere sammenvævning af historierne om salonkultur og politisk kultur, og for indtænkning af Bobés samtid og kønsopfattelse i benyttelsen af dette redigerede kildemateriale. Jeg vil også inddrage den samtidige historiker Edvard Holm og en samtidig kildeudgivelse, nemlig *En dansk Statsmands Hjem omkring Aar 1800*. Dette bogværk blev i 1902–3 udgivet af en efterkommer af Reventlow-familien, Christian B. Reventlow. Udgivelsen var – ligesom Bobés værk – baseret på originale breve fra en kvinde i reformkredsen (Frederikke Reventlow, 1747–1822), som også her blev beskåret og udgivet i uddrag.⁹

Historieskrivningen om Charlotte Schimmelmans salon, og særligt betydningen af Louis Bobés udgivelse af et udvalg af hendes og søsterens, Sybille Reventlow (1753–1828), breve til veninden og svigerinden Louise Stolberg (1746–1824) i værket *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekrede* kan ses ud fra to sammenhængende vinkler: kønshistorie og ny diplomatihistorie. Den nye diplomatihistories interesse for andre aktører end den klassiske diplomat og andre rum for politisk handling end den formelle, officielle forhandling, vil sammen med kønshistoriens spørgsmål om kvinders handlerum og de forventninger til køn, vi læser kildematerialet med, blive brugt til at se Charlotte Schimmelmans salon i 1780'ernes og 1790'ernes København i et politisk perspektiv.¹⁰ Den repræsentative selskabelighed nævnes i den hidtidige forskning om Charlotte Schimmelmans salon, men hovedvægten er på selskabeligheden som et musikalsk, litterært og dramatisk rum. Denne vinkel tager ikke højde for det fulde indhold af korrespondancen mellem Charlotte Schimmelman og de andre kvinder i ”reformkredsen”. Jeg vil derfor også inddrage Sybille Reventlows og Louise Stolbergs efterladte papirer, for at sætte Charlotte Schimmelmans salon ind i en bredere sammenhæng.

Først præsenteres den nye diplomatihistorie og de senere års forskning i kvinders politiske handlerum i 1700-tallets Europa. Herefter introduceres Charlotte Schimmelman, Sybille Reventlow, Louise Stolberg og ’reformkredsen’, der som rådgivere for kronprins Frederik (6.) overtog magten i Danmark-Norge ved et statskup i 1784. Eksempler på de tre kvinders politiske agens fra en læsning af deres efterladte breve i materialets fulde længde kontekstualiseres med de senere årtiers forskning i kvinders politiske handlerum, saloner og ny diplomatihisto-

⁹ Chr. B. Reventlow, *En dansk Statsmands Hjem omkring Aar 1800*, 2 bind (København: Gyldendal, 1902–03).

¹⁰ My Hellsing og Sophie Holm, ”Tidigmodern utrikespolitik som kulturhistoria?: En presentation av forskningsfältet ”new diplomatic history””, *Historisk Tidskrift för Finland* [100],4 (2015), 439–450.

rie. Herefter diskuteres Louis Bobé, og efterfølgende historikeres omtaler af de kvindelige medlemmer af kredsen – søstrene Charlotte Schimmelmann og Sybille Reventlow samt Sybilles svigerinder Frederikke Reventlow og Louise Stolberg, idet jeg vil argumentere for, at Louis Bobés interesse for den litteraturhistoriske side af kvindernes virksomhed har medvirket til at danne én dominerende fortælling om kvindernes virke med hovedvægt på deres litterære interesser, mens deres deltagelse i det politiske spil kalder på yderligere udforskning. Udforskningen af Bobés arbejde tager udgangspunkt i en gennemgang af hans personarkiv i håndskriftssamlingen på Det Kongelige Bibliotek, København, samt hans publicerede selvbiografi. Undervejs sammenholdes Bobés udgivelse af de *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds* med samtidige historikeres fremstilling af landboreformkredsen og Charlotte Schimmelmanns salon, og herudover med efterfølgende historikeres brug af kildeudgivelsen i fremstillingen af disse emner.

Politisk selskabelighed og salondiplomati

I det sene 1700-tals og tidlige 1800-tals London og Paris var saloner, selskabelighed og diplomati sammenhængende størrelser – for udstationerede diplomaters hustruer var det at holde selskaber ”a test of membership of various tribes: the corps diplomatique, the wider international community of notables, and the host country’s high society”, skriver diplomatihistorikeren Jennifer Mori.¹¹ At indgå i og knytte de rigtige netværk gennem selskabeligheden var så vigtigt, at det ikke var en mulighed at undlade at deltage. Mori ser diplomathustruernes ageren som en forlængelse af 1700-tallets aristokratiske selskabelighed, idet hun henviser til den britiske historiker Elaine Chalus’ ”social politics”-begreb, der løst kan oversættes til *politisk selskabelighed*.¹² Politisk selskabelighed – at håndtere mennesker og sociale sammenhænge med et politisk mål for øje – var en både udbredt og nødvendig del af 1700-tallets engelske, politiske liv, idet familieinteresser, personlige netværk, elitens selskabsliv og dens politiske interesser var vævet ind i hinanden, mener Chalus.¹³ Mori sætter den politiske selskabelighed i en international sammenhæng, idet hun skriver, at diplomathustruernes ”style of aristocratic social politics flourished because it was flexible and off-the-record.... A woman could gain considerable authority, respect, and influence – if not direct power – through

¹¹ Jennifer Mori, ‘How Women make Diplomacy. The British Embassy in Paris, 1815–1841’, *Journal of Women’s History*, 27,4 (2015), 137–159 (s. 145). [Crossref](#)

¹² Se Elaine Chalus, ‘Elite Women, Social Politics and the Political World of Eighteenth-Century England’, *The Historical Journal*, 43,3 (2000), 669–697 (s. 669). [Crossref](#)

¹³ Elaine Chalus, *Elite Women in English Political Life, c. 1754–1790* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

the exercise of social politics in the international community.”¹⁴ Velgørenhed overfor og promovning af kunstnere var ligeledes en forventet del af diplomatiets selskabelighed, og den østrigske ambassadør i Paris og senere udenrigsminister, Kaunitz, fremhæves som et eksempel på en populær, mandlig salonvært. Diplomatiets parisiske saloner var politiske.

At en international salonselskabelighed med deltagelse af diplomater og politikere fandtes i det sene 1700-tals og tidlige 1800-tals København, nævnte allerede universitetsprofessoren Edvard Holm i sin bog om den danske landboreformkreds, *Kampen om Landboreformerne i slutningen af det 18. århundrede*, udgivet i 1888. I hovedværket *Danmark-Norges Historie fra den Store Nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720–1814)*, udgivet i perioden 1891–1912, kaldte Holm selskabslivet hos både Charlotte Schimmelmann og hendes tætte veninde og familiemedlem, Louise Stolberg, for en salon – om end han samtidig henviste til en gæst i København, der i 1793 skrev, at man ikke her fandt ”bureaux d’esprit”, en betegnelse som i samtiden blev brugt om de franske saloner. Holm lagde i denne fremstilling vægt på selskabelighedens internationale islæt og Charlotte Schimmelmanns gæster fra diplomatiet: ”hvilken Glans der end var over det Schimmelmannske Hus, hvor stor en Gjæstfrihed der end udfoldedes der, saa gik det her som i de Bernstorffske Selskaber, at man i dem langt mere skulde tro, at man var i Tyskland eller i Frankrig end i Danmark.”¹⁵ På tidspunktet for Edvard Holms udgivelse, var udsagnet om det internationale islæt og indflydelsen fra Tyskland og Frankrig ikke udelukkende positivt ment – som én af Bobés samtidige historikere skrev i *Dansk Biografisk Leksikon* om Johan Ludvig Reventlow, én af mændene i landboreformkredsen: ”Dertil kom, at med hele sin varme Kjærlighed til Danmark var han dog i sin Rod tysk og blev aldrig andet.” Historikeren bag leksikonopslaget her mente, at det tyske var grunden til, at flere af reformforsøgene mislykkedes i første omgang.¹⁶ Holms karakteristik af den Schimmelmannske selskabelighed nævnte både tysk og fransk indflydelse, og hermed fremstillede Holm selskabeligheden og landboreformkredsen som international og kosmopolitisk frem for enten tysk eller dansk. Både termen ”salon” og indflydelsen fra tysk kultur gik igen i Louis Bobés kildeudgivelse nogle år senere.

¹⁴ Mori, ‘How Women make Diplomacy’, s. 153, Jennifer Mori, *The culture of diplomacy: Britain in Europe, c. 1750–1830* (Manchester: Manchester University Press, 2010), s. 74–77. [Cross-ref](#)

¹⁵ Edvard Holm, *Danmark-Norges Historie fra Den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse*, 7 bind i 11 dele (København: Gad, 1891–1912), bind VI, del 2 (1909), s. 372–73.

¹⁶ L. Koch, ‘Reventlow, Johan Ludvig, Greve 1751–1801’, i *Dansk Biografisk Lexikon*, red. af Carl Frederik Bricka, 19 bind (København: Gyldendal, 1887–1905), bd. XIV (Februar 1900), 64–67 (s. 65).

Sammenvævningen af diplomati og internationalt *high society* i en politisk selskabelighed er ikke kun et tidlig-moderne fænomen. Glenda Sluga og Kenneth Weisbroede viser i antologien *Women, Diplomacy and International Politics since 1500*, at selskabelighedens rum og dens værtinde ikke bare op til den franske revolution og under Napoleonskrigene, men helt op i 1900-tallet, var et væsentligt element i diplomatiet – mandlige ambassadører forventedes at være gift med kvindelige partnere, der forstod at repræsentere, opbygge netværk og indsamle information gennem deres deltagelse i elitens selskabsliv.¹⁷ Som nævnt ovenfor bruger Sluga den russiske ambassadørhustru Dorothea Lieven, der under Napoleonskrigene var udstationeret med sin mand i London, som et eksempel på en salonværtinde, der agerede som diplomat. Hvis vi overser ambassadørhustruernes eller ministerfruernes arbejde som politiske partnere og værtinder i selskabslivet, overser vi en væsentlig del af diplomatihistorien og et væsentligt element i diplomatiets måde at fungere på, argumenterer Kenneth Weisbroede i samme antologi, og senest Susanna Erlandsson i en artikel om Margaret van Kleffens, hustru til den hollandske udenrigsminister under 2. verdenskrig.¹⁸ En hustru måtte have den rette kulturelle dannelse, være i stand til at opbygge netværk og om muligt indsamle information og agere som uformel forhandler på vegne af sin mand og den stat, han officielt repræsenterede. I tidlig-moderne sammenhæng har blandt andre Florian Kühnel og Corinna Bastian understreget diplomathustruens position som uformel aktør.¹⁹ Kvinder fra den adelige elite, som var gift med politiske aktører – parlamentsmedlemmer, rigsrådsmedlemmer, diplomater eller ministre - havde mulighed for at handle som politiske partnere, formidlere og agenter i sidste halvdel af 1700-tallet. Som omtalt af Morier er dette slået fast i flere nationale sammenhænge over de seneste årtier.²⁰ Elaine

¹⁷ Kenneth Weisbroede, 'Vangie Bruce's Diplomatic Salon', i *Women, Diplomacy and International Politics*, red. af Sluga og James, 240–253 (s. 249). [Crossref](#)

¹⁸ Susanna Erlandsson, 'Off the record: Margaret van Kleffens and the gendered history of Dutch World War II diplomacy', *International Feminist Journal of Politics*, 21,1 (2019), 29–46. [Crossref](#)

¹⁹ Florian Kühnel, 'Minister-like cleverness, understanding, and influence on affairs' i *Practices of Diplomacy in the Early Modern World, c. 1400–1800*, red. af Tracey A. Sowerby og Jan Hennings, (London: Routledge, 2017), s. 130–146. [Crossref](#) Corinna Bastian, 'Kammerdame und diplomatische Akteurin: Die Princesse des Ursins am Hof Philipps V. von Spanien (1701–1714)', i *Akteure der Aussenbeziehungen: Netzwerke und Interkulturalität im historischen Wandel*, red. af Hillard von Thiesen og Christian Windler (Köln: Böhlau, 2010), s. 261–277. [Crossref](#)

²⁰ Katrin Keller, 'Mit den Mitteln einer Frau: Handlungsspielräume adliger Frauen in Politik und Diplomatie' i *Akteure der Aussenbeziehungen*, red. af Thiesen og Windler, s. 219–245. [Crossref](#) My Helsing, 'Tillit inom hovpolitiken. Exempel från den franska beskickningen i Stockholm 1783–1789' i *Tillit och Diplomati: En diskussionsbok om personliga relationer och diplomatiska processer 1670–1990*, red. af Susanna Erlandsson og Sari Nauman, *Opuscula historica Upsaliensia*, 56 (Uppsala: Uppsala universitet, 2019), s. 81–97.

Chalus har påvist, at engelske parlamentsmedlemmers hustruer kunne agere som formidlere og forhandlere mellem mandlige partiledere,²¹ og i Sverige har Svante Norrhem understreget, hvordan rigsrådsmedlemmers hustruer både kunne være agenter for fremmede magter og agere velgørere – patronesser – og formidlere af stillinger og bønsskrivelser.²² Både Chalus og de nye diplomatihistorikere lægger vægt på agensen i at være rådgiver, fortrolig, eller endda agent og forhandler eller partner. Chalus samler disse handlinger i en trinvis kategorisering, der spænder fra *fortrolig*, over rollerne som *rådgiver* og *agent* til den selvstændigt optrædende *partner*. Hertil kommer rollen som ”social hostess”, værtinde i den politiske selskabelighed.²³ I en skandinavisk sammenhæng har Ann Öhrberg i sin afhandling om *Vittra fruntimmer* argumenteret for, at adelige kvinder også i 1700-tallets Sverige forventedes at repræsentere og deltage i selskabeligheden – og at disse forventninger var medvirkende til at give kvinderne et handlerum som forfattere eller journalister, dog altid indenfor husholdets og netværkets rammer. Hvor Öhrbergs afhandling fokuserer på de adelige kvinders handlerum som forfattere og digtere, har My Hellsing beskæftiget sig med den svenske kong Gustav 3.s svigerinde og senere dronning af Sverige, Hedvig Elisabeth Charlotta, herunder selskabslivets betydning i det sene 1700-tals hofpolitik. Ligesom brevene fra Charlotte Schimmelmann og kvinderne i landboreformkredsen blev udgivet i Danmark i begyndelsen af 1900-tallet, er også Hedvig Elisabeth Charlottas publicerede dagbøger en velkendt kilde i svensk historieskrivning – men, som Hellsing argumenterer i sin afhandling fra 2013, heller ikke her er brevenes forfatterinde hidtil blevet behandlet som historisk aktør i egen ret.²⁴

I de senere år er de ovennævnte nationale undersøgelser af kvinders handlerum i politik og diplomati bragt sammen i flere antologier, som tilsammen peger i retning af, at sammenvævningen af saloner, selskabelighed og politik med den kvindelige værtinde som central aktør var en integreret del af det internationale diplomati og den politiske kultur i Europa omkring år 1800.²⁵ Også i København

²¹ Elaine Chalus, *Elite Women in English Political Life, c. 1754–1790* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

²² Svante Norrhem, *Kvinnor vid Maktens Sida* (Lund: Nordic Academic Press, 2007). Se også Svante Norrhem og Peter Lindström, *Flattering Alliances – Scandinavia, Diplomacy, and the Austrian-French Balance of Power* (Lund: Nordic Academic Press, 2013), s. 177, 208.

²³ Chalus, *Elite Women*, s. 53–74.

²⁴ Ann Öhrberg, *Vittra Fruntimmer: Författerroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare* (Uppsala: Gidlunds Förlag, 2001), s. 276–78. My Hellsing, *Hovpolitik: Hedvig Elisabeth Charlotta som politisk aktör vid det gustavianska hovet*, Örebro Studies in History, 14 (Örebro: Örebro universitet, 2013), s. 19–22.

²⁵ Se eksempelvis den ovenfor nævnte *Women, Diplomacy and International Politics*, red. af Sluga og James, eller James Daybell og Svante Norrhem, *Gender and Political culture in Early Modern Europe, 1400–1800* (London: Routledge, 2017), [Crossref](#) og den tidligere citerede *Tillit og Diplomati*, red. af Erlandsson og Nauman.

fandtes en internationalt orienteret selskabelighed, som det ses af Edvard Holms omtale af Charlotte Schimmelmans salon. Med inspiration fra kønshistorien og den nye diplomatihistorie bliver spørgsmålet dermed, om denne selskabelighed kan beskrives som en del af diplomatiet og det politiske liv. Jeg vil i det følgende afsnit give et par eksempler på kvindernes handlerum ud fra en læsning af det originale kildemateriale fra årene 1784–1797.

*Charlotte Schimmelman, Sybille Reventlow,
Louise Stolberg og reformkredsens politik*

Særligt Charlotte Schimmelman, gift med den danske finansminister og plantageejer, Ernst Schimmelman (1747–1835), er kendt som salonværtinde, og hun begik sig i hoffets inderkreds.²⁶ Charlotte Magdalene Hedevig Schubart var født som datter af en tysk, adelig officer og en kvinde fra en norsk adelslægt. Hun var derfor adelig, men ikke en del af den fornemste del af den danske elite, før hun i 1782 blev gift med Ernst Schimmelman.

”Reformkredsen” støttede i 1784 Danmark-Norges kun 16-årige kronprins Frederik (6.), da han tog magten i statsrådet ved et ublodigt statskup. Kredsen bestod af yngre adelsmænd, som, sammen med den fremtrædende udenrigsminister A.P. Bernstorff, styrede Danmark-Norge som rådgivere for kronprinsen. Foruden Bernstorff talte kredsen brødrene Johan Ludvig Reventlow og Christian Ditlev Reventlow, der særligt er kendt for deres senere reformer af landbruget, og Ernst Schimmelman, der som finansminister og siden gehejmestatsminister styrede rigets finanser – først gennem opgangstiderne under 1790’ernes neutralitetspolitik og florissante handelsperiode, og senere under nedgangen under Napoleonskrigene og frem mod en pengereform i 1813, bedre kendt som ”statsbankerotten”.

Tidsrummet fra statskuppet i 1784 frem til 1797, hvor udenrigsminister A.P. Bernstorff døde, kaldes ”reformperioden” – senere historikere har dog afgrænset perioden forskelligt.²⁷ Kronprins Frederik (6.) var landets uofficielle regent i hele

²⁶ Thomas Lyngby, ‘Salonen som socialt laboratorium’ i *Salon på Sophienholm*, red. af Karen Klitgaard Povlsen (Sophienholm: Sophienholm, 2012).

²⁷ Ole Feldbæk afslutter ”reformperioden” i 1797. *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, red. af Ole Olsen, 2. udg., 17 bind (København: Gyldendal og Politiken, 2002–2005), vol. 9 (2003): Ole Feldbæk, *Den lange Fred: 1700–1800*, s. 267. Som Claus Bjørn forklarer i artiklen ‘Landboreformerne i den danske skoles historielærebøger’, *Årbog for dansk skolehistorie*, [8] (1974), 46–68 (s. 53), dannede Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie på grund af sit store oplag de fleste danskeres grundviden om historie, da serien udkom i 1960’erne. I dag gør noget lignende sig gældende, idet værket i sin nyeste udgave er lagt online på www.lex.dk. Edvard Holm gjorde desuden med udgivelsen af *Danmark-Norges Historie fra Den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse* perioden 1784–1799 til reformstyret

perioden, mens hans far Christian 7. var landets konge frem til 1808. Perioden er opkaldt efter de landbo- og skolereformer, kredsen indførte i 1780'ernes og 1790'ernes Danmark, med indførelsen af den danske folkeskole i 1814 som afslutning på reformerne. Landboreformerne er et kernepunkt i undervisningen i nutidens danske gymnasier og folkeskoler, med stavnsbåndets ophævelse i 1788 som et vigtigt årstal, og skolereformerne har med 200-årsjubilæet for 1814-skoleloven, der er kendt som grundlæggelsen af den danske folkeskole, fået fornyet aktualitet i de senere år.

Johan Ludvig og Sybille Reventlow fremviste reformerne på herregården Brahetrolleborg på Fyn. Reformerne på godset skete ikke gnidningsfrit, og i 1788 klagede en gruppe bønder på Brahetrolleborg til Danske Kancelli over udflytningen af gårde og indførelsen af arvefæste – det vil sige det princip, at en fæstebonde kunne overtage en gård i arv efter sin slægtning, frem for som tidligere at skulle betale en afgift og indgå en ny kontrakt med herremanden for at overtage gården. Fæstebonden opnåede altså en form for selveje, der også gav mulighed for at pantsætte jorden.²⁸ ”Arvefæstesagen”, som Ingrid Markussen kalder klagesagen i en bog om skolereformerne på Brahetrolleborg, som udkom i 2019, har ifølge hende ikke efterladt sig mange spor i kilderne. I løbet af sommeren 1789 gik sagen i sig selv, men Johan Ludvig Reventlow forblev ifølge Markussen påvirket af protesten til sin død i 1801.²⁹ Sybille Reventlows og Charlotte Schimmelmans breve til Louise Stolberg viser imidlertid, at kvinderne i reformkredsen tog sig af sagen, fordi Sybille Reventlow i sommeren 1789 skrev til Charlotte Schimmelmänn om bøndernes klage.

Charlotte Schimmelmänn læste brevet højt for udenrigsministeren, A.P. Bernstorff, og dennes hustru da de kom til morgenmad i det Schimmelmänniske Palæ, og hun bad Louise Stolberg om også at skrive til Bernstorff. Charlotte Schimmelmänn understregede, at hendes mand ikke havde været hjemme under samtalen, og hun lovede, at hun selv ville tale med lederen af Danske Kancelli om sagen.³⁰ I Bobés udgivelse, som også er kilde til klagesagen i Ingrid Markussens omtale af

periode. Senest i Birgit Løgstrups *Bøndens Frisættelse. De danske landboreformer 1750–1810* (København: Gad, 2015), hvor 1784 også sættes som startåret for reformerne, mens afslutningen står mere åben. Birgit Løgstrup har desuden skrevet periodekapitlet om ‘Stavnsbånd og landboreformer 1733–1800’ på www.danmarkshistorien.dk, Aarhus Universitets historieformidlingswebseite.

²⁸ Gerda Bonderup, ‘Fæstevæsen’. Leksikonopslag på www.danmarkshistorien.dk, Aarhus Universitets historieformidlingswebseite.

²⁹ Ingrid Markussen, *”Sagens sande beskaffenhed”: Ludvig Reventlow og skolereformerne på Brahetrolleborg 1783–1801* (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2019), s. 352–362 om arvefæstesagen.

³⁰ Charlotte Schimmelmänn ‘ce 12’ [september 1789].

forløbet, er brevet fra Charlotte Schimmelmann til Louise Stolberg om sagen fraværende.³¹ Klagesagen kalder på yderligere udforskning, men forskellen mellem kildeudgivelsens indtryk af sagen og de originale breves helhed understreger, at udgiverens valg og tilskæring af materialet har konsekvenser for læserens forståelse af en sag som denne.

Charlotte Schimmelmanns breve viser desuden, at hun over Brahetrolleborgs middagsbord diskuterede, hvem medlemmerne af endnu en skolekommission skulle være. Charlotte Schimmelmann skrev om dette til sin mand, der ikke blot var finansminister men også formand for skolekommissionen, og hun diskuterede sammensætningen af skolekommissionen med amtmanden på Fyn, som også var inviteret som gæst til middagen. ”Se, det er at gøre politik på landet!”, afsluttede hun sit brev. Et uddrag af brevet er med i de *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds*, men denne sidste bemærkning, som tydeliggør, at Charlotte Schimmelmann selv opfattede sine handlinger som politiske, er skåret væk.³² Charlotte Schimmelmann bad i samme brev sin mand, finansministeren, om penge til Brahetrolleborgs skoler på vegne af Johan Ludvig Reventlow.³³ Da Brahetrolleborg og Johan Ludvig Reventlows reformprojekt fik økonomiske problemer i 1792–95, satte Charlotte Schimmelmann og Sybille Reventlow sig sammen og gennemgik regnskaberne for godset. Charlotte Schimmelmann skrev til Louise Stolberg – som var storesøster til Johan Ludvig Reventlow – og bad hende ”at De kunne, og Stolberg kunne, prædike for ham”, om at han skulle overholde den plan for Brahetrolleborgs økonomi og afbetaling på lån, som Ernst Schimmelmann havde lagt. Sybille ville holde styr på husholdningen, skrev Charlotte, så Ludvig skulle bare sørge for at betale renterne på sit lån.³⁴ Både udadtil, i præsentationen af skolerne og diskussionen af projektet med amtmanden på Fyn, og indadtil, i håndteringen af godsets økonomi, tog Sybille Reventlow og Charlotte Schimmelmann del i det politiske projekt.

Charlotte Schimmelmann og Sybille Reventlow rejste flere gange på kurophold til den tyske kurby Bad Pyrmont.³⁵ Kurstedet var kendt som mødested for

³¹ Louis Bobé, *Efterladte Papirer*, vol. 4 inkluderer i alt 12 breve fra Charlotte Schimmelmann til Louise Stolberg fra året 1789, og brevet fra den 12. september er ikke iblandt dem.

³² Charlotte Schimmelmann til Ernst Schimmelmann ‘28 May 1790’. Et længere uddrag af dette brev er inkluderet i Louis Bobé, *Efterladte Papirer*, vol. 8.

³³ Charlotte Schimmelmann til Ernst Schimmelmann ‘28 May 1790’. De her præsenterede eksempler er emnet for min kommende artikel: Kristine Dyrman, ‘Political sociability at the Brahetrolleborg estate in Denmark 1789–90’, *Scandinavian Journal of History* (accepteret, udgives 2020).

³⁴ Charlotte Schimmelmann til Louise Stolberg, ‘Seclust ce lundi’ [1792].

³⁵ Bad Pyrmont var ét af Europas førende kursteder og tjente blandt andet som forbillede for indretningen af flere svenske kursteder. Se Elisabeth Mansén, *Et Paradis på Jorden: Om den svenska kurovortskulturen 1680–1880* (Stockholm: Atlantis, 2001), s. 72.

den europæiske elite, og Charlotte Schimmelmanns breve hjem til ægtemanden Ernst Schimmelmann fortæller om samtaler med flere europæiske regeringsmedlemmer og diplomater, herunder en undervisnings- og videnskabsminister fra Hannover. Charlotte Schimmelmann holdt sin mand orienteret om, hvad de andre landes repræsentanter mente om den danske politik, og hendes breve indikerer, at hun under den igangværende revolutionskrig i 1794 forsøgte at indsamle militærrapporter fra fremmede magter til sin mand hjemme i København.³⁶ Da den danske kronprins besøgte Bad Pyrmont i 1792, blev Charlotte Schimmelmann indbudt til at spise middag sammen med kronprinsen og hertuginde af Mecklenburg-Schwerin, som var søster til den engelske konge. Efter kronprinsens afrejse fra kurstedet, blev Charlotte Schimmelmann igen indbudt til frokost med hertuginde, og selvom hendes breve ikke nævner, hvad de to talte om, er hendes rolle som uformel diplomat, der indsamlede information, repræsenterede og skabte netværk på kurstedet, tydelig.³⁷ Ud af de 804 siders efterladte breve fra kuropholdene er seks breve skrevet fra Brahetrolleborg, men ingen fra selve kuropholdene, gengivet i uddragene i de *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds*.³⁸ Kronprinsens kurophold i Bad Pyrmont og Charlotte Schimmelmanns samtaler med medlemmer af den europæiske elite under dette og andre ophold på kurstedet er dermed ikke inkluderet i udgivelsen.

Det materiale, der er inkluderet i udgivelsen, handler dels om kendte, politiske begivenheder fra Charlotte Schimmelmanns samtid, dels om de forfattere, digtere og videnskabsmænd, som opnåede støtte til deres arbejde gennem deltagelsen i Charlotte Schimmelmanns selskabelighed. Indholdet i udgivelserne har derved sat sig spor i værker om periodens kulturhistorie og politiske historie, som jeg vil vende tilbage til. Charlotte Schimmelmanns selskabelighed er i den danske forskning be-

³⁶ Charlotte Schimmelmann til Ernst Schimmelmann 'ce 29' [Juli 1794] "Je n'aurais pas le rapport de Ruling sur eux, mais on m'a promis un raport officiel d'un Militaire d'ici – écrit pour le duc regnant de Mecl : – que tu aura [sic] la fois proch." Denne passage og analysen af Charlotte Schimmelmanns breve fra kuropholdene undersøges yderligere i en kommende artikel: Kristine Dyrmann, 'Spa diplomacy: Charlotte Schimmelmann at Bad Pyrmont, 1789–94', *International History Review*, tema om 'Gender and Diplomacy' (temaforslag accepteret).

³⁷ Se Kristine Dyrmann, 'Alléen i Pyrmont er et aristokratisk tableau: Charlotte Schimmelmanns møde med den europæiske elite i Bad Pyrmont 1789–1794', *Scandia – tidsskrift for historisk forskning*, 84,2 (2018), 10–36. Om kursteder som rum for elitens selskabelighed, se eksempelvis Elaine Chalus, 'Spaces for Elite Sociability in Fashionable Society: Brighton and Nice c. 1825–1835' i *Gendering Spaces in European Towns 1500–1914*, red. af Elaine Chalus og Marjo Kaartinen (London: Routledge 2019), s. 75–95. [Crossref](#)

³⁸ Louis Bobé skriver i forordet til bind 8 af de *Efterladte Papirer*: "Opholdet i Pyrmont 1794 [...] er der levnet et stort Antal breve fra." Ingen af brevene fra selve kuropholdene er dog udgivet i *Efterladte Papirer*, vol. 8.

skrevet som en samling af ”fremragende Personer” fra kunst, litteratur og viden- skab, som Louis Bobé skrev i begyndelsen af 1900-tallet, og med litteraturhistorike- ren Anne Scott Sørensens ord fra 2011, ”hun sørgede samtidig altid for at have en kreds af lærde og kunstnere samlet omkring sig for at gøre kunstneriske indslag som musiceren, oplæsning og dramatisering til selskabelighedens højdepunkt.” Dette svarer til Dena Goodmans fremstilling af salonen som et forum, hvor skel mellem fi- losoffer, kunstnere, adelige og storkøbmænd blev udviskede, som Antoine Lilti kriti- serede hende for at fremføre – for, som Lilti skriver, selve begrebet ”salon” blev ikke brugt i den betydning, vi i dag lægger i ordet, før efter år 1800.³⁹ Samtiden talte om ”cercle” eller ”société”, og det er disse ord, som bruges i Charlotte Schimmelmans egne breve. Læser vi den eksisterende danske forskning, får vi det indtryk, at hun holdt salon, at salonens selskabelighed netop antog denne form, og at samvær på tværs af sociale skel netop var selskabelighedens formål.⁴⁰

Værtindens egne breve viser imidlertid, at dette ikke altid var tilfældet. Selska- berne var ikke alle af samme karakter. Som Jennifer Mori fastslog i sin artikel om de britiske diplomathustruer i Paris fra 2015, krævede det politiske spil en vis fornemmelse for hvem, der kunne bringes sammen, og både hun og Chalus næv- ner afholdelsen af flere faste selskaber af forskellig størrelse som del af en politisk værtindes virke.⁴¹ Den danske finansministers hustru skelnede også mellem baller, teselskaber og middage med forskellige gæster, og særligt diplomatiet i Køben- havn krævede deres egen selskabelighed. ”Vi havde i går en diplomatisk, det vil sige aristokratisk, middag her...” skrev Charlotte Schimmelman i 1792 til Louise Stolberg.⁴² Diplomatene forventede denne selskabelighed, som Charlotte Schim- melmann bemærkede en sensommer, da de fleste andre medlemmer af hoffet var taget tilbage til byen, hvor også diplomaterne boede om vinteren, mens hun var blevet på landstedet Sølyst.⁴³ ”Vi holder middag 2–3 gange om ugen”, fortalte hun

³⁹ Antoine Lilti, *The World of the Salons*, s. 223–227 om ’The Politicization of the Salons?’

⁴⁰ Anne Scott Sørensen, ’Den aristokratiske skønånd på Sølyst’, netartikel på *Nordic Women’s Literature* (udgivet 4. januar 2011): <https://nordicwomensliterature.net/da/2011/01/04/den-aristokratiske-skoenaand-paa-soelyst/>

⁴¹ Mori, ’How Women make Diplomacy’, s. 151, Chalus, ’Elite Women, Social Politics’, s. 687–688.

⁴² Landsarkivet for Fyn, Brahetrolleborg Godsarkiv: Breve vedr. Frederikke Louise Reventlow, pakke 29.26: Charlotte Schimmelman til Louise Stolberg, bind 2 : ’ce 9’ [december 1792]: ”nous avions hier un diner tout diplomm : donc aristocra : ah que cela est ennuyeux !” Kun 3 breve fra 1792 – alle fra marts måned – er gengivet i de Efterladte Papirer. De her refererede resultater præsenteres og uddybes desuden i en artikel i min kommende ph.d.-afhandling: Kristine Dyrmann, ’Charlotte Schimmelman’s diplomatic salon in Copenha- gen, 1789–1795’, manuskript.

⁴³ Landsarkivet for Fyn, Brahetrolleborg Godsarkiv: Breve vedr. Frederikke Louise Reventlow, pakke 29.26: Charlotte Schimmelman til Louise Stolberg, bind 3 [herefter: Charlotte

en måned senere, og her var det underforstået, at middagene var for diplomatiet. Det var Ernst Schimmelmann, der ønskede middagene afholdt.⁴⁴

Diplomatmiddagene lader ikke til at have indebåret musikalske indslag, og klientellet kom heller ikke altid fra forskellige sociale lag – I årene fra den franske revolutions udbrud til afslutningen på den første koalitionskrig (1789–1795) modtog Charlotte Schimmelmann jævnlige det københavnske diplomati som gæster til te, og hun skrev om afholdelsen af flere af disse ”diners diplomatiques”, diplomatmiddage, da krigen var på sit højeste i 1794–95.

Her kunne værtinden bl.a. præsentere diplomaterne for nyheder fra revolutionskrigenes front i Holland, hvor hendes bror var udstationeret som dansk repræsentant. Broren havde mødt den franske revolutionshærs anfører, og ”hver detalje, jeg kunne give dem om Pichegru, gjorde glæde!” skrev Charlotte Schimmelmann, efter hun i foråret 1795 havde modtaget nyheder fra sin bror, hvorimod hun understregede, at diplomaterne ikke medbragte nyheder, da posten ikke var nået frem.⁴⁵ Charlotte Schimmelmanns brev antyder, at hun havde fået overleveret nyhederne med kurér – i kanten af det foregående brev er noteret, at hendes bror havde sendt to bude afsted, og Charlotte Schimmelmann bemærkede, at dén, der var nået frem, var den mindst intelligente, ”han ville hellere lade sig hakke i stykker end overlevere depecherne”.⁴⁶ Omtalen af Pichegru over middagsbordet er inkluderet i de *Efterladte Papirer*, men omstændighederne – bemærkningerne i margenen om kuréren – er ikke.⁴⁷ Dermed fremstår Charlotte Schimmelmann i udgivelsen som deltager i en samtale om dagens nyheder, frem for som en uformel diplomatisk aktør, der formidlede information fra den danske repræsentant i Haag til det internationale diplomati i København.

Ved at anvende den nye diplomatihistories spørgsmål om, hvordan andre aktører end den klassiske diplomat, herunder særligt kvindelige aktører, kunne samle information, skabe netværk eller, som Jennifer Mori har argumenteret for,

Schimmelmann til Louise Stolberg, dato]: ‘Seelust ce 9 8bre 94.’: ”le mauv: tems nous fait penser a la ville, Comme Ernst doit tant etre sur le gr: Chemin, les Chr: Rev: y sont deja, et les B: y entrent auj. – nous comptons mercredi proch: nous y etablir . le Corps deja est assés decontenancé.”

⁴⁴ Charlotte Schimmelmann til Louise Stolberg, ‘Coph: ce 28 9bre 94’. ”en general le Corps dipl: j’excepte Notre ancien ami Krudn :, tout ce Corps est pr : moi trop opaque, et j’en suis de loin la servante... [omtale af en anden diplomatfrue] mais nos soirées sont me[blækklat] employées – nous donnons 2 à 3 fois par semaine des dinners Ernst prefere cela.”

⁴⁵ Charlotte Schimmelmann til Louise Stolberg ‘Coph: ce 6 mars 95’.

⁴⁶ Charlotte Schimmelmann til Louise Stolberg ‘ce 28’ [februar 1795]: ”celui qui est arrivé dit mon fr : der komt durch sein dumheit fort, il est arrivé”.

⁴⁷ Louis Bobé, *Efterladte Papirer*, vol. 4, ‘ce 7 mars 1795’, s. 158. Brevet er her skåret ned, så kun ni linjer om samtalen over middagen er tilbage, og brevet fra den foregående dag er ikke inkluderet.

afholde selskaber for hovedstadens *beau monde* – og ved at undersøge arkivmaterialet fra Charlotte Schimmelmans, Sybille Reventlows og Louise Stolbergs hånd i ubeskåret form får vi øje på kvinderne som aktører i reformkredsens politiske projekt.⁴⁸ Vi ser, at kvinderne ikke blot var skønlånder og mæcener for kunstnere og forfattere i deres samtid, men også deltog i diskussioner af skolereformerne på Brahetrolleborg, repræsenterede kredsens projekt i herregårdens, kurstedets og hovedstadens selskabelighed og greb ind, når reformprojektet mødte modgang. De indsamlede og overleverede information om udenrigspolitiske forhold til kredsens ministre og det udenlandske diplomati i København. Læsningen af originalkorrespondancen i sin fulde længde giver dermed et andet billede af reformkredsens kvinder end den fremstilling, vi finder i de uddrag, historikeren Louis Bobé publicerede i begyndelsen af 1900-tallet, eller måske særligt i de introduktioner til og artikler om kildematerialet, som udgik fra Bobés hånd. For at forstå den historiske kontekst og udgiverens tilgang til materialet, skal vi derfor se nærmere på Louis Bobé og den samtid, han virkede i.

Louis Bobés udgivelse og kontrakten med grev Reventlow

Da Louis Theodor Alfred Bobé i april 1893 skrev under på, at han de følgende år ville udgive fire bind af *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds*, fordelt på ét bind hvert år, ser det ikke umiddelbart ud til at have været planen, at Charlotte Schimmelmans, Louise Stolbergs og Sybille Reventlows breve skulle komme til at fylde mest i serien. Kontraktens anden del, som specificerede indholdet af bøgerne, angav at ét ud af fire bind skulle indeholde breve fra kvinderne i kredsen.

”Lensgreve, Hofjægermester C.E. Reventlow”, som betalte Bobé 4000 Kroner for udgivelsen – eller et tusinde kroner for hvert bind – ønskede en fremstilling ”omhandlende en Periode i den Reventlowske Families Historie”, da C.D.F. Reventlow som statsminister og hans bror som medlem af Den lille Landbokommission virkede for ”Bondesagen og Skolen”.⁴⁹ Louis Bobé, som blev ansat til at forestå udgivelsen af brevene, havde udgivet flere historiske artikler, og i 1890 var han kommet i kontakt med lensgreve Christian Einar på Brahetrolleborg. Anledningen havde været, at Bobé ønskede at skrive en biografi om Jens Baggesen, én af romantikkens mest berømte danske digtere.⁵⁰ Nu udmøntede samarbejdet

⁴⁸ Jennifer Mori, ‘How Women make Diplomacy’, s. 140, 153.

⁴⁹ København den 25. april 1893, NKS 2531 folio, KB København.

⁵⁰ Thelma Jexlev og Bjørn Kornerup, ‘Louis Bobé’ i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 16 bind, red. af Svend Cedergreen Bech (København: Gyldendal, 1979–84). Hentet 10. oktober 2018 fra <http://denstoredanske.dk/>

sig i udgivelsen af de Reventlowske Papirer, som primært skulle belyse brødrene Reventlow, men også indeholde et bind om digteren Jens Baggesen og Reventlowkredsen. I alt fire bind ”à 250 til 300 sider”.⁵¹

Brevsamlingen, som Louis Bobé havde fået til opgave at udgive, viste sig at vokse i omfang undervejs. Allerede i 1891 havde Louis Bobé fundet Louise Stolbergs brevsamling på herregården Pederstrups loft. Man kan kun gisne om, hvorfor han valgte at lade denne samling udgøre størstedelen af udgivelsen – måske skyldtes det omfanget, måske skyldtes det, at indholdet i Sybille Reventlows og Charlotte Schimmelmans breve til Louise Stolberg viste sig mere interessant end forventet?

Louis Bobés indsamling fortsatte, og udgivelsesprojektet kom derfor til at strække sig over en længere årrække. Ved afslutningen af projektet i 1931 udgjorde bogserien 10 bind. Charlotte Schimmelmans, Louise Stolbergs og Sybille Reventlows breve optog tilsammen over halvdelen af siderne. Louis Bobé havde været nødt til at begrænse sig til at udgive uddrag af kvindernes breve, skrev han, og her havde han bestræbt sig på ”at udvælge den Del af Stoffet, der har Krav paa mere almen Interesse....Det har, baade af Hensyn til den begrænsede Plads og til Læsernes Taalmodighed været nødvendigt at bortskjære talløse Meddelelser om ganske betydningsløse Enkeltheder i Brevskriverens huslige Liv.”⁵² Det var kortere uddrag, der blev udvalgt til udgivelsen – Bobé noterede selv, at Charlotte Schimmelmans sjældent skrev under otte sider lange breve.⁵³

Det, der havde krav på almen interesse, var oplysninger om statsmændene, som nævnt i den oprindelige kontrakt fra 1893 og digteren Jens Baggesen. Hensigten med at udgive Charlotte Schimmelmans, Sybille Reventlows, Louise Stolbergs og Frederikke Reventlows breve var at belyse deres ægtemænds ”uegennyttige Indsats” for landbo- og skolereformerne i slutningen af 1700-tallet. Louis Bobé valgte hermed, sammen med Christian B. Reventlow, de kilder, eftertidens historikere skulle komme til at benytte sig af.

Det tyske miljø i København, den tysksprogede kulturelle indflydelse, litteraturen og salonværtinden Frederikke Brun havde Bobés interesse, og hans udgangspunkt for at udgive Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds havde været at belyse digteren Jens Baggesens liv og tilblivelsen af hans digte, som blev finansieret af den Reventlow-Schimmelmans-Stolbergske kreds. Bobé var særligt interesseret i Baggesen og den Reventlowsk familiekreds’ forbindelser

⁵¹ København den 25. april 1893. NKS 2531 folio, KB København.

⁵² Bobé, *Efterladte Papirer*, vol. 5, ‘Fortale’ s. V

⁵³ Hertugens og kronprinsens besøg på Brahetrolleborg er gengivet i Bobé, *Efterladte Papirer*, vol. 9, s. 57–63. Charlotte Schimmelmans om brevet fra Sybille Reventlow: Landsarkivet for Fyn, Brahetrolleborg Godsarkiv: Breve vedr. Frederikke Louise Reventlow, pakke 29.26: bind 2: Charlotte Schimmelmans til Louise Stolberg, ce 12 [septembre 1789].

til både dansk og tysk litteratur og kulturliv, idet kredsen støttede både den tyske digter Friedrich Schiller og danske Jens Baggesen og Adam Oehlenschläger. Dette ærinde blev fremlagt i en artikel fra 1892 om "Grevinde Louise Stolberg": "Den store Literaturperiode i Tyskland i Slutningen af forrige Aarhundrede har faaet en eiendommelig Tilløkkelse ved den Skare af kvindelige Skjønaander, der snart som Geniets stolte Skytsgudinder, snart som dets beskedne Præstinder kredse omkring Datidens store Digtere" lyder artiklens åbning.⁵⁴ Artiklen nævnte tre af den slags kvindelige skønånder – Charlotte Schimmelmann, Frederikke Brun og Louise Stolberg. To af dem var med i *Efterladte Papirer*, den tredje fik en doktordisputats, idet Bobé i 1910 indleverede afhandlingen *Frederikke Brun født Müntner og hendes kreds hjemme og ude*.

Rollerne grundlægges

Da Louis Bobé i 1895 udgav det første bind af de *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds* var de personer, hvis breve blev fremlagt, allerede kendte i offentligheden. Rigsarkivaren Edvard Holm havde i 1888 udgivet *Kampen om Landboreformerne i Danmark i slutningen af 18. Aarhundrede*, et festskrift i anledning af "Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling", som faldt samtidig med 100-året for stavnsbåndets ophævelse. Heri nævnes reformkredsens kvindelige medlemmer kort som en del af debatten om landboreformerne: "Tonen i visse aristokratiske Familier, for saavidt Bernstorff og Reventlow eller deres Damer havde Indflydelse derpaa, sluttede sig godt hertil. Man kan ikke vurdere den Støtte højt nok, der fra disse Sider gaves Landbosagen."⁵⁵ – og debatterne i tidens litterære kredse kobles til den politiske debat om landboreformerne: "Det større Sving, der under Indflydelse af Tidens aandelige Bevægelser kom i Samtaler og Interesser i Kjøbenhavn, skyldtes, hvad der laa i Sagen [landboreformerne, min tilføjelse] selv, overvejende de litterære Kredse. Baade Digtere og videnskabelig dannede Mænd vare her toneangivende".⁵⁶

Flere af de digtere og videnskabsmænd, som Holm nævner i omtalen af samtidens litterære strømninger, modtog støtte fra reformkredsen. De deltog i kredsens selskabelighed eller skrev i månedsskriftet *Minerva*, der af Edvard Holm omtales som organ for den bondevenlige bevægelse.⁵⁷ Litteratur, politik og det selskabs-

⁵⁴ Louis Bobé, 'Grevinde Louise Stolberg. En studie efter utrykte Breve,' *Museum* 1892, s. 348–372.

⁵⁵ Edvard Holm, *Kampen om Landboreformerne i slutningen af det 18. århundrede*, (København: G.E.C. Gads Forlag, 1888), s. 156.

⁵⁶ Holm, *Kampen om Landboreformerne*, s. 160.

⁵⁷ Holm, *Kampen om Landboreformerne*, s. 163.

liv, hvori samtalerne foregik og de litterære, politiske og videnskabelige kredse mødtes, sættes hermed i forbindelse med hinanden, og reformkredsens ”Damer” beskrives som kvinder med indflydelse på meningsdannelsen i de aristokratiske familier, der deltog ved hoffet og i det politiske liv. Det københavnske klubliv og selskabsliv nævnes som toneangivende for debatten, ligesom Holm citerer to af Jens Baggesens digte og en kantate af Thomas Thaarup, der alle omhandler bondesagen. Politik og kulturliv forstås som sammenvævede sfærer, og Jens Baggesens tilknytning til reformkredsen – og kredsens kvindelige medlemmer, der tilskyndede deres ægtemænd til at finansiere digterne – ses her i et politisk lys. Holms udgangspunkt var, at selskabeligheden i det Schimmelmanske Palæ også var en del af samtidens politiske liv, en kobling, der hang sammen med, at den politiske historie var anledningen til at beskrive samtidens selskabsliv og Schimmelmanparrets mæcenvirksomhed.

For Louis Bobé var litteraturhistorien indgangen til at beskæftige sig med reformkredsens virke. I sin første artikel om reformkredsens medlemmer, ”Ernst og Charlotte Schimmelmänn. Bidrag til deres Karakteristik”, skrevet i 1891 – det vil sige før kontraktens indgåelse, men efter at Bobé havde etableret kontakt med grev Reventlow på Brahetrolleborg – omtaler Louis Bobé den ene af sine hovedpersoner, Ernst Schimmelmänn, som ”Videnskabens og Digtekunstens Ven og Beskytter, Baggesens og Oehlenschlägers Velynder”. Charlotte Schimmelmänn beskrives som en lærd kvinde, der skrev på tre verdenssprog – fransk, tysk og engelsk – og desuden læste italiensk.⁵⁸ Bobés artikel roser Schimmelmanparrets støtte til Jens Baggesen og citerer et digt af Adam Oehlenschläger, som afslutning. I Bobés fremstilling bliver grundfortællingen om Charlotte Schimmelmänn som salonværtinde for første gang skabt:

I deres Hjem, som Charlotte forstod at give en eiendommelig tiltalende blanding af Pragt og Hygge, samledes Alt, hvad Nationen den Gang eiede af fremragende Personligheder i Videnskabens, Kunstens og Literaturens Verden [...] I Modsætning til Geheimeraadinde Desmercières Salon, hvor kun Hoffets og Diplomatiets Herrer og Damer udfoldede deres luxuriøse Toiletter, og hvor aandløse og frivole Causeurer angav Tonen, aabnedes deres Kreds ogsaa for Andre end dem, der ifølge Fødsel, Rigdom og Titler kunde have Adgang dertil.⁵⁹

Louis Bobé omtaler samtidens kritik af Charlotte Schimmelmänn, idet han gengiver et citat fra Johann Georg Rist, én af Ernst Schimmelmännns sekretærer, der skulle have beskrevet grevinden med ordene ”Bevægelig i høieste Grad, men syge-

⁵⁸ Louis Bobé, ‘Ernst og Charlotte Schimmelmänn. Bidrag til deres Karakteristik’, Særtryk af *Museum* 1891, s. 81–82.

⁵⁹ Bobé, ‘Ernst og Charlotte Schimmelmänn’, s. 79.

lig og pirrelig, ikke uden en vis stærk Dosis kvindelig-grevelig Personlighed, var hele hendes indre Liv.” Bobé tilføjer, at hun ifølge digteren Schiller, som også modtog økonomisk støtte fra Schimmelmänn-parret, var ”liberal i sin Sentimentalitet” – men, slutter han, hun var fortsat ”den store tyske Digters Aandsveninde.”⁶⁰

Mens Edvard Holm allerede inden Bobés udgivelse af Charlotte Schimmelmänn og Sybille Reventlows breve havde skrevet om landboreformerne og reformkredsen, udgav en efterkommer af familien Reventlow i 1902–3 en række breve fra en anden kvinde i kredsen – Frederikke Reventlow. Christian B. Reventlows værk *En dansk Statsmands Hjem omkring Aar 1800* indeholdt ligesom Bobés *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familierekreds* uddrag af breve fra reformkredsens medlemmer, men i denne udgivelse var uddragene oversat til dansk. I både Reventlows og Bobés kildeudgivelser var kvindernes breve interessante, fordi deres korrespondance fortalte om statsmændene i deres familiekreds. Louise Stolberg, der modtog korrespondancen, blev dog i både Bobés artikel og i kildeudgivelsen fremhævet som en lærd kvinde, der korresponderede med Goethe i Weimar, endvidere som dén, der havde samlet brevmateriale fra de andre kvinder i kredsen, og som samtalepartner for Ludvig og Christian Ditlev Reventlow. Først og fremmest skulle brevene gennem udgivelserne tjene som moralske forbilleder for samtidens læsere. Som udgiveren af Frederikke Reventlows breve, Christian B. Reventlow, skrev i *En dansk Statsmands Hjem omkring Aar 1800*, om gruppen af kvinder, at: ”I den Kamp, der er Banebryderes sædvanlige Lod, og som stundom naar ind paa de bonede Gulve i Hoffets Nærhed, yde de ved deres Aand og Ynde og deres personlige Uangribelighed Husbonden Bistand og Værn.”⁶¹ Hustruernes støtte til ægtemændene bestod i at opretholde en høj moral.

Med Holms, Bobés og Christian B. Reventlows udgivelser fra det sene 1800-tal og tidlige 1900-tal var kvinderne i reformkredsen etableret som aktører i historien. I Holms fortælling var kultur og politik sammenkoblede størrelser, og reformkredsens ”Damer” blev set som toneangivende deltagere i det selskabsliv, hvori både politik og kultur blev formet. I Christian B. Reventlows udgivelse var Louise Stolberg, Sybille Reventlow, Frederikke Reventlow og Charlotte Schimmelmänn derimod først og fremmest interessante som brevskrivere og forbilledlige hustruer. Bobés udgivelser om Charlotte Schimmelmänn skabte en fortælling om Charlotte Schimmelmänn som salonværtinde i litterær forstand, og hans interesse for reformkredsens kvinder som velgørere for forfattere og digtere styrkede forbindelsen til salonbegrebets litterære side.

Med rækken af udgivelser fra det sene 1800-tal og tidlige 1900-tal var fortællingen om reformkredsens kvindelige medlemmer som velgørere og korrespon-

⁶⁰ Bobé, ‘Ernst og Charlotte Schimmelmänn’, s. 88.

⁶¹ Chr. B. Reventlow, *En dansk Statsmands Hjem*, forord.

denter med forfattere og kunstnere grundlagt: Den blide hustru Sybille Reventlow, den skarpe salonværtinde Charlotte Schimmelmann, den litterært interesserede Louise Stolberg og den ømme moder Frederikke Reventlow var både hver for sig og som samlet kreds etableret som aktører – personer med handlekraft til at medvirke i udformningen af historien – men kvindernes handling bestod først og fremmest i at være moralsk forbilledlige hustruer til landboreformernes statsmænd og velgørere for kunstnere i litteraturhistorien. Det litterære fokus i Louis Bobés udgivelser, og hans beskæring af brevmaterialet i de *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds*, blev i samtidens historieskrivning til eksempler på ”ægte Kvindelighed”.⁶²

Salonværtinden i litteratur- og kulturhistorien

Charlotte Schimmelmann står i centrum af udgivelsen *Nordisk Salonkultur: Et studie i nordiske skønånder og salommiljøer 1780–1850* fra 1998.⁶³ Antologien er redigeret af litteraturhistorikeren Anne Scott Sørensen, og bogen indeholder bidrag fra litteraturhistorie, musikhistorie, idéhistorie, historie, *kvinnovetenskap* og sprogvidenskab. Tre af bogens seks danske kapitler handler om Charlotte Schimmelmann. De er samtidig skrevet af henholdsvis bogens redaktør, Anne Scott Sørensen, og musikhistorikeren Lisbeth Ahlgren Jensen: ”Min Laterna Magica – om Charlotte Schimmelmann og Sølyst”, ”Den nordiske kreds – en dansk-tysk aristokratisk salonkultur”, og ”Musiklivet i Charlotte Schimmelmanns og Friederike Bruns saloner”. Karen Klitgaard Povlsen, der også i senere værker har arbejdet med først og fremmest Friederike Bruns salon, har bidraget med flere indledende teoretiske kapitler. Med dette værk slås Charlotte Schimmelmanns rolle i litteraturhistorien fast for den nutidige læser, og som det fremgår af kapitlernes overskrifter, uddybes Charlotte Schimmelmanns virke grundigt. Fokus er dog fortsat på den litterære side af salonen – og det kildemateriale, der ligger til grund for arbejdet, er Louis Bobés kildeudgivelse.

Den kvindelige værtindes rolle som ”skønånd” er det første kriterium i den definition af salonen, der præsenteres i værket: ”Salonværtinden var ansvarlig for salonen, hun definerede samtaleemnerne [...]. Salonværtindens kunst bestod i at få alle til at føle sig fri for tvang, samtidig med at hun gennemførte sin plan for aftenen.”⁶⁴ Denne opfattelse af en sofistikeret, æstetisk samtale, anført af den

⁶² Bobé, *Efterladte Papirer*, vol. 1, s. XI.

⁶³ Anne Scott Sørensen (red.), *Nordisk Salonkultur: Et studie i nordiske skønånder og salommiljøer 1780–1850* (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 1998).

⁶⁴ Klitgaard Povlsen, ’Den litterære salons historie og genrer’ i *Nordisk Salonkultur*, red. af Scott Sørensen, s. 17–37 (s. 20).

kvindelige skønånd, kædes sammen med filosoffen Immanuel Kants tanker om *Geselligkeit*, selskabelighed, og god smag.⁶⁵ Salonen drejer sig om smagsdannelse og æstetik, om kunst og ånd, og dette foregår i et rum, hvor den mandlige kunstner skaber den gode smag, mens kvinden værdsætter den. Endnu en gang opfattes kultur og politik som adskilte størrelser, og værtindens rolle er æstetisk frem for politisk.

I *Nordisk Salonkultur* nævnes de samtidige kilders opdeling i forskellige typer selskaber, men forfatterne vælger at se Charlotte Schimmelmans deltagelse i og afholdelsen af teselskaber, baller og soirées under ét, som salonkultur: "Fælles er, at de signalerer samværsformer, der på én gang er intime og orienterede mod en ny kulturel offentlighed". Her henvises til Louis Bobés kildeudgivelse – og med formuleringen om den nye, kulturelle offentlighed til Jürgen Habermas' *Strukturwandel der Öffentlichkeit* fra 1962. Som nævnt i indledningen til denne artikel, var salonerne i Habermas' forståelse rum for politisk diskussion og meningsdannelse, og samtidig er Habermas' model senere blevet kritiseret for at overse kontinuiteten i den aristokratiske selskabelighed.⁶⁶ Den politiske side af salonbegrebet træder i baggrunden i *Nordisk Salonkultur*, hvor fokus forbliver Charlotte Schimmelmans rolle som velynder for kunstnere som Jens Baggesen og Adam Oehlenschläger. Med sammensmeltningen af flere typer selskabelighed til ét forløb mistes blikket for den politiske værtindes tilrettelæggelse af selskaber og middage som vi så i denne artikels indledende eksempler – og dermed også værtindens tilrettelæggelse af, hvilke informationer, hun delte med hvilke gæster i sit netværk.

Nordisk Salonkultur er ikke det eneste værk, som siden 1990'erne har inddraget Charlotte Schimmelmans salon. Selskabeligheden og mæcenvirksomheden er også behandlet i den bredere historieskrivning, som vi ser det i Jens Engbergs trebindsværk om *Magten og Kulturen: Dansk Kulturpolitik 1750–1900* fra 2005. Charlotte Schimmelmans virke bliver her kategoriseret som kulturpolitik, og der bygges, ligesom i *Nordisk Salonkultur*, på Bobés kildeudgivelser. Den tætte forbindelse mellem Charlotte Schimmelmans selskabelighed og udmøntningen af landets kulturpolitik i form af støtte til kunstnere belyses i et eget kapitel om den schimmelmanske salon. Her danner Charlotte Schimmelmans selskaber rammen om Ernst Schimmelmans samvær med forretningsforbindelser, og kunstnerne, der støttes, afspejler tråden i hans politiske virke.⁶⁷

⁶⁵ Klitgaard Povlsen, 'Den litterære salons historie', s. 19.

⁶⁶ I Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, s. 33–34, 36, 39 beskrives løbende, hvordan salonerne i Frankrig danner overgangen fra adelige selskaber og litterær kritik til en egentlig politisk og offentlig diskussion i løbet af det 18. århundrede.

⁶⁷ Jens Engberg, *Magten og Kulturen: Under Enevælden, Dansk Kulturpolitik 1750–1900*, 3 bind (København: Gad, 2005), vol. 1, s. 306.

Denne fremstilling af en aristokratisk salon falder i tråd med landbohistorikeren Claus Bjørns skildring i sin biografi om C.D.F. Reventlow fra 1992, idet Charlotte Schimmelmans "aristokratiske tilværelsesform" i Reventlow-biografien fremstilles som en modsætning til Reventlowernes borgerlighed.⁶⁸ På samme vis lægger Engberg vægt på modsætningen mellem den aristokratiske Charlotte Schimmelman og borgerskabet. Charlotte Schimmelman var "ikke uden en vis dosis kvindelig og grevelig personlighed", som Engberg skriver, med brug af et citat fra Schimmelman-parrets privatsekretær, Johann Georg Rists erindringer, som Bobé også trak frem i en artikel fra 1891.⁶⁹ I dette lys afspejler Charlotte og Ernst Schimmelmans støtte til digteren Adam Oehlenschläger, at Oehlenschläger var kritisk overfor borgerskabet og derfor måtte støttes af aristokraterne, Schimmelmans.⁷⁰ Endnu en gang er det den velgørende virksomhed over for forfattere og kunstnere, der fremhæves som Charlotte Schimmelmans og kredsens kvinders virke, mens deres interesse for ægtemændenes reformprojekt, videnskab og politik, først og fremmest beskrives som et spørgsmål om dansk- eller tysksproget, borgerlig eller aristokratisk kulturpolitik.

Nyere danske fremstillinger af Charlotte Schimmelmans salon og reformkredsens virke har inkluderet den kvindelige salonværtinde i skildringen af 1780'ernes og 1790'ernes danmarkshistorie. Fremstillingerne har været præget af idéen om den borgerlige offentlighed, om en modsætning mellem dansk og tysk kulturliv, borgerligt og aristokratisk. I denne forståelse hører kulturpolitik og storpolitik til i adskilte sfærer: Mens den kvindelige salonværtinde kan spille en rolle i den kulturelle sfære, når det handler om at støtte en aristokratisk sindet, men dog dansksproget forfatter, hører den bredere politiske diskussion – om samtidens landboreformer, skolereformer og udenrigspolitikken under de igangværende revolutionskrige – fortsat til uden for salonen og den kvindelige aktørs rækkevidde.

Dansk Kvindebiografisk Leksikon

Med *Nordisk Salonkultur* og *Magten og Kulturen* blev Charlotte Schimmelmans rolle i danmarkshistorien, som salonværtinde og mæcen for Guldalderens kunstnere

⁶⁸ Claus Bjørn, *Den gode Sag – en biografi om C.D.F. Reventlow* (København: Gyldendal, 1992), s. 111.

⁶⁹ "Hele hendes liv var bevægeligt i højeste grad, men sygeligt, pirreligt, og ikke uden en vis dosis kvindelig og grevelig personlighed," citeret i Engberg, *Magten og Kulturen*, vol. 1, s. 311. Citatet er taget fra Schimmelmans sekretær, Johann Georg Rists erindringer, med henvisning til Louis Bobé, *Efterladte Papirer*, vol. 5, s. CIII.

⁷⁰ Engberg, *Magten og Kulturen*, vol. 1, s. 319–320.

og tænkere slået fast for den nutidige læser. Da *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* udkom i 1999–2000, var Charlotte Schimmelmans, Louise Stolbergs og Frederikke Reventlows navne at finde blandt de 1900 artikler om ”betydningsfulde kvinder”, portrætteret af henholdsvis Anne Scott Sørensen for den førstes vedkommende, og Claus Bjørn for de to sidstes.⁷¹ Sybille Reventlow blev ikke inkluderet i opslagsværket. Kvinderne havde fået deres plads i danmarkshistorien – men endnu en gang vægtes deres roller som mæcener.

I leksikonopslaget om Charlotte Schimmelmans omtales hun som ”skønånd”, og det nævnes, at ”hendes egentlige engagement lå i den æstetiske opdragelse”, det vil sige dannelsen af kroppen, sanserne og følelserne både i salonen og hos plejedøtrene Louise og Josephine. Idéen om salonen som en blandet selskabelighed med litterært hovedfokus gentages: ”Her diskuteredes politiske, filosofiske og litterære strømninger fra Oplysningstiden og Den Franske Revolution til følsomhedens epoke og den tidlige, tyske romantik; [...] her udfoldedes en levende kunstnerisk interesse og mæcenvirksomhed med litteraturen og musikken i centrum.” Denne beskrivelse falder i tråd med Scott Sørensens fokus på litteratur og musik i hovedværket *Nordisk Salonkultur*. Artiklen nævner forbindelsen til Ernst Schimmelmans stilling i regeringen, men indtrykket bliver, at salonens hovedvægt var filosofi, kunst og musik.

I forhold til *Nordisk Salonkultur* er blikket for Charlotte Schimmelmans virke her mere nuanceret, idet både hendes interesse for de schimmelmanske skoler og slavehandelsforbuddet af 1792 nævnes i leksikonartiklen, men fremstillingen vægter fortsat den litterære side af salonen, og der henvises til *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekrede*. Bobés beskæring og vægtning af kildematerialet præger endnu en gang fremstillingen af Charlotte Schimmelmans selskabelighed.

Saloner, selskabelighed og kvindelige aktører i historien

Udgivelsen af Charlotte Schimmelmans, Sybille Reventlows, Frederikke Reventlows og Louise Stolbergs breve i årene 1895–1931 har skabt en fortælling om kvinderne som aktører i danmarkshistorien. Det været mit argument, at udgiveren Louis Bobés interesse og udvælgelse af kildemateriale har formet efterfølgende udgivers fokus på de kvindelige medlemmer af reformkredsens litterære engagement. Louis Bobés første interesse i materialet var et ønske om at undersøge digteren Jens Baggesens forbindelse til kredsen. Bobés deraf følgende udvælgelse af, hvilket brevmateriale, der skulle udgives i de 10 bind af *Efterladte Papirer fra*

⁷¹ *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, red. af Jytte Larsen, 4 bind (København: Rosinante, 2000–2001), kan konsulteres online på www.kvinfo.dk/side/170.

den Reventlowske Familiekreds, samt ikke mindst udgiverens dansksprogede introduktioner til kildeudgivelsen, hvis kildeuddrag er gengivet på tysk og fransk, har dannet skole for efterfølgende beskrivelser af Charlotte Schimmelmans, Sybille Reventlow og Louise Stolberg. Reformkredsens politiske projekt, landbo- og skolereformerne, som i høj grad har dannet eftertidens syn på de mandlige medlemmer af kredsen, er dermed blevet nedtonet, og kvindernes plads i krydsfeltet mellem den politiske historie og kulturhistorien er mindre velbeskrevet end deres litteraturhistoriske virke.

Salonbegrebet er imidlertid bredere end det litterære. Selskabeligheden i det Schimmelmanske Palæ inkluderede flere forskellige grupper af gæster, og der var tale om forskellige typer af selskaber. For at nuancere billedet af, hvad begrebet *salon* dækker over, har jeg derfor indledt artiklen med at skitsere, hvordan spørgsmålet om den kvindelige salonværtindes politiske agens er en del af den internationale forskningsdiskussion om de parisiske saloner og af den ny diplomatihistorie.⁷² Særligt den franske historiker Antoine Lilti har argumenteret for, at 1700-tallets parisiske saloner skal ses som en fortsættelse af en aristokratisk selskabelighed, som både går længere tilbage end 1700-tallet og fortsatte også efter revolutionen i 1789. Flere internationale diplomatihistorikere har understreget, at diplomati, selskabelighed og saloner gik hånd i hånd i 1800- og 1900-tallets europæiske hovedstæder, idet udstationerede diplomater og ministre forventedes at være gift med en hustru, som kunne repræsentere og holde selskab. Diplomatihistorikeren Jennifer Mori kobler, ligesom Lilti gør det med salonerne, denne selskabelighed til 1700-tallets aristokratiske *social politics*, politisk selskabelighed.

Den nye diplomatihistorie og de senere årtiers forskning i køn og tidligmoderne politisk kultur interesserer sig for den praksis, som foregår mellem officielle beslutninger og aktiviteter uden for officielle rum. Ud fra denne interesse giver kvindernes breve om den uformelle selskabelighed et helt unikt indblik i, hvordan tidligmoderne politik foregik, i hvilke rum, den blev skabt, de sociale relationer, den indebar, og hvem dens aktører var.

Gennem Sybille Reventlows og Charlotte Schimmelmans breve om selskabeligheden på Brahetrolleborg får vi et indblik i forhandlinger om sammensætningen af den lille Skolekommission og et forsøg på at modvirke en klage fra Brahetrolleborgs bønder. Charlotte Schimmelmans breve fra jævnlige kurophold i Bad Pyrmont fortæller om hendes samtaler med europæiske kongelige, ministre og

⁷² Om agens som centralt element mikrohistorie og ny kulturhistorie, se eksempelvis Sigurdur Gylfi Magnússon og Istvan M. Szijarto, *What is Microhistory? Theory and Practice*, (London: Routledge, 2013), s. 67–69, 74–75. [Crossref](#) Om ny diplomatihistorie og salonkultur, se tidligere nævnte værker: Sluga, 'Women, Diplomacy and International Politics'; Lilti, *The World of the Salons*, s. 211–220.

diplomater, om indsamling af information og skabelse af netværk. Hendes breve om selskabeligheden i København viser, at selskabeligheden indebar en differencieret selskabelighed, som både involverede baller og koncerter for medlemmer af hoffet og diplomatmiddage, hvor Charlotte Schimmelmänn kunne dele information om den franske hærs ledere, overleveret fra hendes bror i Holland, med diplomatcorpset i København.

Flere af de eksempler, der nævnes her, er ikke inkluderet i udgivelsen af de *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekrede*. Jeg har sandsynliggjort, at Louis Bobés valg af hvilket kildemateriale, der skulle udgives først og fremmest udsprang af en interesse for litteratur og for kredeens mandlige medlemmer som politiske aktører. Kildeudgivelsens uddrag er dermed også et produkt af den tid, de blev udgivet i. I mere nutidige værker om reformkrede og om Charlotte Schimmelmänn som salonværtinde fremhæves hendes selskabelighed og optræden som mæcen og politisk aktør som et "fristed", et exceptionelt rum.⁷³ Læser vi Charlotte Schimmelmänn's breve i deres fulde længde og ser dem i en kontekst, som også var politisk, kan vi få et større indblik i denne kvindelige aktørs plads i historien – og i sammenfletningen af politiske, diplomatiske, litterære og kulturelle forbindelser i 1780'ernes og 1790'ernes københavnske offentlighed.⁷⁴

KRISTINE DYRMANN (*f. 1988*) er ph.d.-studerende ved Institut for Kultur og Samfund, afdelingen for Historie, Aarhus Universitet. Hendes afhandling omhandler politisk selskabelighed i 1780'ernes og 1790'ernes Danmark, set gennem korrespondancen mellem reformkredeens kvinder – Charlotte Schimmelmänn (1757–1816), Sybille Reventlow (1753–1828), Frederikke Reventlow (1747–1822) og Louise Stolberg (1746–1824). E-mail: kristine@dyrmann.com.

⁷³ Maria Helleberg, *Vilde Kvinder, Milde Kvinder – 12 kvindelig fra Guldalderen*, 2. udg. (København: Samlerens, 2006), s. 168, bagsideomtale.

⁷⁴ Dette er fokus for min ph.d.-afhandling, der indleveres Aarhus Universitet, 2020. Afhandlingen indeholder denne samt de ovenfor refererede artikler: 'Political sociability at the Brahetrolleborg estate' og 'Charlotte Schimmelmänn's diplomatic salon'.

Anders Julin: En ny visdiktare i den sena stormaktstidens Sverige

Lars Lindh, Gränna

Inledning

I min forskning har jag funnit ett nytt diktarnamn som inte har behandlats tidigare inom litteraturvetenskapen, eller åtminstone mycket sparsamt. Anders Julin är en i stort sett okänd diktare. Biografiska data om honom har hittills inte varit tillgängliga, och någon publicering av hans vislyrik har aldrig gjorts. Denna uppsats presenterar mina biografiska fynd, men framför allt kommer jag att analysera hans vislyrik, i synnerhet kärleks- och naturdiktningen utifrån några litterära och historiska sammanhang.

Syftet är att mot bakgrund av den världsliga visans genrer studera den profana vislyriken under stormaktstiden i Sverige, med fokus på retoriska infallsvinklar och samhällliga sammanhang och kontexter. Framställningen är en kvalitativ analys, där den tredje delen i retorikens parteslära, *elocutio*, den språkliga utformningen, och specifikt dess fjärde dygd kommer att analyseras, nämligen *ornatus*, konstfullhet, med troper och figurer som främsta analysverktyg.¹ Dikternas sociala funktioner, den klassiska retorikens kommunikativa aspekter, och retorikens grundregel *persuasio*, konsten att övertyga, präglar stormaktstidens diktning. Den klassiska retorikens viktigaste trop är *metafor*, baserad på likhet. Metaforens, bild-

Recommended citation: Lindh, Lars, 'Anders Julin: En ny visdiktare i den sena stormaktstidens Sverige', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 125–149. <https://doi.org/10.7557/4.5644>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

¹ Heinrich Lausberg, *Handbuch der Literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft* (München: Hueber, 1960), § 460.

språkets, grundläggande betydelse påpekades redan av Aristoteles i *Om diktkonsten* i vilken han betonar vikten av att använda ”modifierade ordformer”, ord som avviker från det gängse språkbruket: ”allra betydelsefullast är [...] konsten att skapa metaforer. Den kan inte lånas från andra, och endast den är diktarbegåvningsens egentliga kännemärke. Ty att finna den adekvata metaforen – det är att intuitivt se likheter i det som är olika”. Jørgen Fafner menar att metaforen ”[g]jennem en sammentænkning af to betydningsplaner, hvorimellem der postulerer en form for lighed, skaber en helt ny erfaring”.² En god diktare skulle uttrycka det som beställaren/avvärdaren önskade, och redan existerande förebilder skulle återanvändas så troget som möjligt, den klassiska retorikens *imitatio*. De stora antika författarna var förebilder.

Undersökningen ingår i ett större pågående utforskande av världslig visdiktning i Sverige under stormaktstiden. Forskningsprojektet inleddes med min magisteruppsats om visdiktaren Israel Holmström (1661–1708), publicerad i *Sammlaren*.³ Jag har även skrivit en uppsats om Johan Runius (1679–1713) och en av hans bröllopsdikter som jag funnit i Uppsala universitetsbiblioteks handskriftsarkiv.⁴ Jag arbetar nu med en genomgång av samtliga profana visor på svenska attribuerade till namngivna diktare under svensk stormaktstid. Detta arbete kommer att publiceras i bokform under våren 2021. Den korpus som hänvisas till i denna uppsats, *Visor och lätt lyrik från stormaktstidens Sverige (VOLL)* är en del av mitt forskningsprojekt och publicerad på internet. Den eftersträvar att rymma samtliga världsliga visor från stormaktstiden på svenska, attribuerade till kända diktarnamn. Samlingen omfattar ett sjuttioal diktare och drygt 700 visor.⁵

Mina analyser grundar sig i allt väsentligt på *close-reading*. Fokus ligger på texten och på *kontexten*. Inte på tanken att ”there is nothing outside the text” utan istället betoningen av att ”there is nothing *but* context”. Samtliga kontexter, interna såväl som externa, och dess växelverkan med dikttexten är en viktig del av analysen. Det gäller självklart även en biografisk analys, textens oundgängliga, *första* kontext.⁶ Närläsning utan en konkordans är enligt min mening en otillräcklig

² Jørgen Fafner, *Tanke og tale – den retoriske tradition i Vesteuropa* (Köpenhamn: Reitzels forlag, 1982), s. 266.

³ Lars Lindh, ”Israel Holmström – de profana visorna och den lätta lyriken”, *Sammlaren: Tidskrift för forskning om svensk och annan nordisk litteratur*, 134 (2013), 5–73.

⁴ Lars Lindh, ”Tillfällesskrifter och en i Uppsala universitetsbibliotek nyfunnen för hand skriven och tecknad bröllopskrift år 1703 av Johan Runius”, *EDDA: Nordisk tidskrift för litteraturforskning*, 96,4 (2009), 374–395.

⁵ Lars Lindh, *Vislyriker i stormaktstidens Sverige*, konkordans.se/visdiktare_i_stormaktstidens_sve.htm

⁶ Jaques Derridas uttalande ”il n’y a pas de hors-texte” i *De la grammatologie* (Paris: Minuit, 1967), blev felaktigt översatt till engelska som ”there is nothing outside the text” i *Of gram-*

vetenskap. Jag har skapat *konkordanser*, alfabetiska listor över ord som uppträder i ett författarskap, för de viktigaste diktarna under den svenska stormaktstiden. Konkordanserna visar samtliga ord i diktarens korpus, den totala textmassan, sorterade alfabetiskt, samt antalet gånger varje ord har använts. För ett visst ord visas dess kontext: ord före och efter "huvudordet". Efter en "vanlig" närläsning kan utvärderingen få en kraftig bias. Ett visst ord kan förekomma frekvent i en (1) dikt eller i ett visst avsnitt, en hopning, men för övrigt inte ha hög frekvens och därmed få en större påverkan i den intuitiva analysen, medan statistiken kan ge ett korrigerande resultat eftersom alla förekomster av orden räknas.⁷ Ett hjälpmedel som en konkordans gör naturligtvis i sig ingen analys utan presenterar enbart den utvalda korpus, textmassan, på ett sätt som underlättar analysarbetet.

En okänd visdiktare i stormaktstidens Sverige – några biografiska notiser

En person med namnet *Andreas Julin* skrevs in vid Uppsala universitet 1692. I matrikeln över Södermanlands nations studenter i Uppsala antecknas han som *Andreas Claudii Julinus*. Det anges att han var född i Stockholm 1675. Hans fader var kanslisten Nicolaus (Claus) Julinus. Fadern dog redan 1678. Bouppteckningen efter honom visar upp ett välbärgat hem. Det antecknas att fadern lämnat efter sig åtskilliga böcker, som skulle tillfalla familjens två barn.⁸ I vuxen ålder köpte Anders Julin två av Johannes Loccenius böcker tryckta 1665 respektive 1670. I dessa finns *Andreas Claudii Julinus* ägarnamnteckning, med inköpsdatum 1702 och 1703 samt en anteckning om att dessa böcker köpts i Stockholm.⁹

I en av sina visor skriver Julin en stikisk dikt "Stor titel, liten lön". Han har senare under dikten skrivit "Säbyholm härregård i Upland d. 18. jan. 1700. då jag var secreterare hos Hr Landzhöfdingen Posse". Nils Posse var landshövding, men inte förrän 1711, och kommentaren har skrivits in vid ett senare tillfälle.¹⁰ En an-

matology (Baltimore: John Hopkins, 1976). Derrida har i *A taste for the Secret* (Malden, MA: Polity, 2001); orig. *Il Gusto del Segretto* (Roma-Bari: Laterza, 1997), korrigerat felöversättningen till att det skall lyda: "there is nothing but context", och i annat sammanhang att "there is nothing outside of context".

⁷ Mina konkordanser är publicerade digitalt. Lars Lindh, "Verser i sanden skrefne medh een hiäpp". *Vislyrik och lätt lyrik från stormaktstidens Sverige* (VOLL): konkordans.se/visdiktare_i_stormaktstidens_sve.htm

⁸ Aksel Andersson, A.B. Carlsson och J. Sandström (utg.), *Uppsala universitets matrikel. Bd I, 1595–1700* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1900–1911), s. 293. Bouppteckning 26 juli 1678 i *Stockholms stadsarkiv, Rådhusrätten, 1:a avdelningen*, Bouppteckning 450-1010, 1678, F1A:25

⁹ De sammanbundna böckerna var till försäljning antikvariskt 2019. www.antikvariat.net/sv/cen27662-lexicon-juris-sveo-gothici-collectore-johanne-loccenio-accedit-index-explicatio-nis (nedläst 2020-06-01)

nan visa är ställd till Julins *patron*: ”Kärleksklagan ställd till en älskansvärd dame och högwälborne Baronen, herr Johan Niels Posse tjänstodmjukeligen offererad af Andreas Julin, dän 3. septembris anno 1697”. Ytterligare en dikt ett år senare är tillägnad ”baron John Posse”.¹¹ Julin var anställd som sekreterare hos Posse, men även en viss *patron–klient*-relation kan finnas. Många av tidens diktare hade en personlig koppling som *klient* till en rik och mäktig *patron*, exempelvis Samuel Columbus hos Mårten Blixencron, som tillhörde den nya tjänstemannaadeln och Johan Runius hos greve Nils Stromberg, också han tillhörande nyadeln. All nu känd information om Anders Julin slutar år 1700/1701, då han var i 25-årsåldern, förutom att vi har ägarnamnteckningarna år 1702 och 1703. Av allt att döma befann han sig vid denna tid i Stockholm.

Två vissamlingar av Anders Julin

Anders Julin är, förutom att han står som diktare till visor i Uppsala Universitetsbibliotek (UUB), Nordinska samlingen, *N 1125a*, och i Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn (KKB), *Thott 8° 601*, en i övrigt okänd vislyriker. Visboken eller snarare häftet *N 1125a* innehåller visor, stikiska dikter (dikter som inte är indelade i strofer) och tillfällesskrifter. Bokomslaget till *N 1125a* är ett typiskt omslag från sent 1600-tal. Utformningen är enkel, och består av ett antal ihopsatta skinnlappar. Det är således inte en sen avskrift utan en autograf, en originalhandskrift, av Julin.¹² Pärmens till *Thott 8° 601* är ett påkostat läderband av brunt kalvskinn med stänk, som ger ett spräckligt mönster. På omslaget är ägarinitialerna C.D. inpräglade i blindtryck.¹³ Detta är de två handskrifter av Julin som vi känner till och finns bevarade.

Det enda omnämnandet av Anders Julin som visdiktare är av Bernt Olsson,¹⁴ som talar om honom, utan annan presentation, som en av de viktigaste kärleksdiktarna under perioden från 1680 till omkring 1700, tillsammans med

¹⁰ UUB, *Nordin 1125a*, s. 223–226. Julin lämnar ett utrymme mellan sista versraden i en dikt och tecknar en vågformig linje före den följande visan. I detta utrymme har kommentaren, med mindre bokstäver, infogats.

¹¹ Nils Posse (1660–1723), friherre till Säby, Uppland. Han var kommandant på Bohus och Nya Älvsborgs fästning 1696–1701. Han blev 1701 överste och kommandant på Bauske i Kurland. Han var kommandant i Göteborg 1705–1709 och landshövding på Gotland 1711–1716, samt landshövding i Göteborg och Bohus län 1719–1723.

¹² Information från 1:e konservator Lars Björdal vid Uppsala Universitetsbibliotek, UUB; email i författarens ägo.

¹³ Information från forskningsbibliotekar Sonny Ankjær Sahl vid Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn, KKB; email i författarens ägo.

¹⁴ Bernt Olsson (1929–2013), professor i litteraturvetenskap vid Lunds universitet och den svenska 1600-talsdiktningens nestor.

välkända diktare som Christoffer Leijoncrona (1662–1710) och Carl Gripenhielm (1654(?)–1694). Detta trots att de visor som Olsson med viss tvekan tillerkänner Julin, har noteringen "A. Julin(?)" i Olssons register 1978.¹⁵ Någon dokumentation av hur Olssons attribuering motiveras finns ej. Det kan noteras att Olssons attribuering av visor till Julin, uttalat, i huvudsak gäller visor som finns i både *N 1125a* och *Thott 8° 601*; sammanlagt sju visor.

En del av de dikter i *N 1125a* som Olsson tillerkänner Julin finns således också i visboken *Thott 8° 601*. Under de tre år som *N 1125a* omfattar skrev Julin ett sjuttioalstrofiska dikter av vilka merparten är kärleksdikter. Detta inkluderar de visor som finns i *Thott 8° 601* vilka uteslutande är kärleksdikter.¹⁶ Till detta kommer 36 stikiska dikter. De första dikterna i *N 1125a*, tre stikiska och en strofisk dikt, är daterade samma dag i mars år 1694. En av dessa är undertecknad "A.J.", en annan med herdenamnet "Philander". Detta herdenamn använde han ofta i sin diktning. Vid ett senare tillfälle har Julin under den första dikten antecknat: "Dässe rimerader äro de aldra förste, som jag componerat har". Efter dedikationen i en av de stikiska dikterna står: "Originallet af dänne dikten, sedan dät, effter däs öfwerlewering, åter i min händer kom, skänckte jag dät åt Vulcan."¹⁷ Detta tyder på att *N 1125a* inte är en visbok utan ett häfte, en slags anteckningsbok där Julin har prövat sin text innan han skrev ut dikten på lösa blad, som är den skrift som överlämnas till föremålet för dikten. I detta senare, troligen sällsynta, fall återlämnades arket till diktaren, som brände upp det. I *N 1125a* finns dikten kvar. Det är det lösa arket som skänktes "åt Vulcan". Flera dikter i *N 1125a* har överstrykningar med ändringar av den ursprungliga texten. De två inledningarna till visböcker i *N 1125a* som Julin skrev indikerar också att denna inte är en visbok i dess vanliga betydelse. Visböcker är ofta vackert inbundna skrifter i läderband med avskrifter av vid tiden moderna visor, som fästmansgåva eller för att framföras i sällskapslivet.¹⁸ En sådan är *Thott 8° 601*. Däremot är *N 1125a* snarare en anteckningsbok avsedd för diktaren att prova olika varianter av texterna.¹⁹ Den följande dikten i denna samling är stikisk, med dateringen no-

¹⁵ Bernt Olsson, *Svensk världslig visa 1600–1730. Ett register över visor i visböcker och avskriftsvolymer*, Skrifter utgivna av Svenskt visarkiv, 6 (Stockholm: Svenskt visarkiv, 1978), s. 25.

¹⁶ En lakun i *N 1125a*, s. 33–48, kan, om sidorna återfinnes, addera ytterligare visor till det ursprungliga häftet.

¹⁷ *N 1125a*, s. 13.

¹⁸ Olsson 1978, s. 11.

¹⁹ Den ena är den inledning som Julin senare använder i visboken *Thott 8° 601*: "Företal uthi en visbok, som jag förärade Mademoiselle Castalinne dygdige, min wackra syster", undertecknad "min wackra systems wördsamme broder AlltJd. Upsala d. 16. junii, 1698" i *N 1125a*, s. 84 och *Thott 8° 601*, s. XV. Den andra inledningen till en visbok i *N 1125a* är "Företal uthi en visbok tillhörig Mad: A.M.L.", s. 214–215, daterad "Jönköping den 15. Decembris 1699". Denna visbok har inte återfunnits.

vember 1696, och undertecknad av "Philander". Det är således ett uppehåll på mer än två år i Julins diktning.

Olsson tillerkänner Julin nio visor i sitt register, samtliga med ett frågetecken. Visboken *N 1125a* placerar Olsson under rubriken "avskriftsvolymer", vilket antyder att han ansett volymen innehålla visor av andra än av Anders Julin själv. Olsson skriver mer generellt att om "visorna inte är kända från något annat håll kan man anta att visbokens ägare själv författat vissa dikter".²⁰ "En del av visorna i A. Julins visbok torde i så fall vara diktade av honom själv."²¹ Vid en genomgång av visorna i de två skrifterna har jag endast funnit en (1) visa som är attribuerad till en annan diktare. Handskriften *N1125a* omfattar 304 sidor. Troligen är samtliga dikter av Anders Julins hand, i synnerhet som han undertecknar ett stort antal av dem med sitt namn eller till exempel "Aldrig Jagde". *N 1125a* innehåller totalt 45 strofiska visor, av vilka sju, som återfinns i båda Julins skrifter, har medtagits i Olssons register attribuerade till Julin. Dessutom har en visa som endast finns i *N 1125a*, och en visa som endast finns i *Thott 8° 601* inkluderats i Olssons register. Det påkostade läderbandet *Thott 8° 601* är en visbok i dess sedvanliga mening, med titeln "Wise-Bok, skrifwen Anno 1698", omfattande 176 sidor. I denna finns förutom de åtta visor som också finns i *N 1125a*, ytterligare 25 visor, som således inte finns i *N 1125a*. I min korpus *Visor och lätt lyrik från stormaktstidens Sverige (VOLL)*, finns även samtliga Julins visor, som jag attribuerar till honom inkluderade. Några ord är helt specifika för Julin i *VOLL* och kan endast noteras för denne, till exempel dygdgudinna, sånggudinna, dygdfullkomne, dygdestierna, dygdeskatt, wallgudar, sorgebölljan, skyehögtrötzand och fromhetzhåning. Ordet klockarkatta som Julin använder tas upp i *SAOB* med betydelsen smidig ödmjukhet, men saknas i övrigt i *VOLL*. Dessa specifika Julin-ord kan leda fram till ytterligare visor av diktaren, framför allt i de arkivsamlingar som rymmer splittrade visböcker eller enstaka blad med visor. Även visor som har undertecknats med Anders Julins initialbokstäver i olika varianter kan ge stöd vid attribueringen av visor om de påträffas i arkiven framöver.

²⁰ Vishäftet *N 1125a* har enligt låntagarförteckningen i häftet utlånats till Universitetsbiblioteket i Lund (LUB) 29 augusti till 28 september 1978 med noteringen "Belfrage för utställn.". Belfrage är den senare förste bibliotekarien vid LUB, Esbjörn Belfrage. I *Bernt Olssons arkiv* i LUB finns dokument rörande "Viskollokviet i Lund 1978", sign. F2, samt "Brevväxling med Dieter Lohmeier angående vissymposiet", sign. F2:1. Vid symposiet i Lund 1978 över "Weltliches und geistliches Lied des Barock in Deutschland und Skandinavien" finns i programmet "Führung durch die Ausstellung von weltlichen und geistlichen Liederbüchern in der Universitätsbibliothek. Docent Esbjörn Belfrage, Lund". I denna utställning förevisades *N 1125a*, men i övrigt finns inga anteckningar om vishäftet i Olssons arkiv. Föredragen vid symposiet är utgivna i Dieter Lohmeier (red.), *Weltliches und Geistliches Lied des Barock: Studien zur Liedkultur in Deutschland und Skandinavien*, Skrifter utgivna av Svenskt visarkiv, 7 (Stockholm: Svenskt visarkiv, 1979), men nämner inte *N 1125a*.

²¹ Olsson 1978, s. 12.

När det gäller Julins språkbruk slås man vid närläsningen av dikterna i Julins båda handskrifter att Julins stavning av vissa ord avviker från det som är standard enligt min korpus *VOLL*. Jag vill till Julins vokabulär hänföra några, i vissa delar unika, stavningar och ord. Vissa ord stavar Julin med *ä* i stället för *e*. Kvantitativt sett gäller det orden *äj* – *ej*, som Julin är så gott som ensam om att använda i *VOLL*, *dän* – *den*, använder Julin i sin diktning och Skogekär Bergbo i *Fyratijo små wijisor* ungefär lika många gånger, och *mäd* – *med*, använder Julin och Samuel Columbus, men Columbus endast hälften så ofta som Julin. Stavningar med *ä* dominerar i den första hälften av Julins *N 1125a*, åren 1694–1699. Därefter blandas stavningen, även inom samma dikt, mellan *ä* och *e*. Under senare hälften av år 1700 har stavningen hos Julin med enbart *e* helt tagit över. Visorna i *Thott 8° 601* överlämnad 16 juni 1698 har utan undantag skrivits med *ä* i dessa ord. De visor som i *N 1125a* så gott som uteslutande skrivits med *ä* i dessa tre ord tar jag med som Julin-autografer. Sammanlagt är det 25 visor av totalt 69 visorna i Julins båda skrifter som jag med detta preliminärt vill attribuera till honom.

Av det femtiotal visor som finns antingen i *N 1125a* eller *Thott 8° 601*, men inte i båda, kan en del på goda grunder tillskrivas Anders Julin. Grundläggande är naturligtvis att visorna finns i åtminstone en av de två samlingarna. Visor som är undertecknade med hans namn, signum "A.J." eller är invävda i ord i visans avslutning, till exempel "AlltJd", tyder ytterligare med stor säkerhet på att de är skrivna av Anders Julin. Dikter undertecknade "Skrifwit på Säby herregård" pekar också på att dikten är skriven av Anders Julin, som var sekreterare hos Nils Posse till Säbyholm.

Anders Julins tillfällesskrifter

I stort sett samtliga 1600-talets visdiktare har lämnat efter sig tillfällesdikter. Dessa dikter har skrivits vid speciella tillfällen såsom bröllop, begravning och andra högtidsdagar till en specifik adressat och tillfälle. De utgör även merparten av samtliga dikter som skrevs under stormaktstiden. De fyra tryckta och bevarade tillfällesdikter skrivna av Julin är från perioden 1699–1701.²² En bröllopsdikt år 1699 finns förutom i tryck även tecknad och nedskrivna i *N 1125a*, kanske som tryckförlaga.²³ Till de tryckta tillfällesdikterna har Julin skrivit ett mycket underdånigt följebrev till brudgummen en vecka före bröllopet, som levererats tillsammans

²² I KB:s samlingar av tillfallestryck finns fyra tillfällesskrifter av Anders Julin: bröllopsdikt till Nicolaus Krook och Anna Bröms 31.1.1699; gratulationsdikt till Andreas Söderman 11.12.1700; begravningsdikt över Johan Niclasson Sperling 29.7.1700; begravningsdikt över Beata Åkesdotter Natt och Dag 30.5.1701.

²³ Tryck i KB, Stockholm, *Verser över enskilda*, # 41133.

med de tryckta bröllopsskrifterna: ”Jag fördristar mig att för ädle ock högacktade herr Advocat Fischalen dätta ringa ock korteligen fattade giffteqwäde mäd wördsam hand frambära, i dänn wisse tillförsickt högacktade hr Advocat Fischalen låter sig min spåde svadas idkand behaga.”²⁴ Det finns ingen antydning om att diktaren förväntar sig något arvode för bröllopsskriften. Detsamma gäller en annan bröllopsskrift 1699: ”Förmodar äj annat än att [?] däm med ynnest mottager.” Även i detta fall skickar Julin följebrevet, tillsammans med de tryckta bröllopsdikterna, en vecka före det stundande bröllopet.²⁵ Det tecknade och skrivna dokumentet finns i *N 1125a*, men något tryck av denna bröllopsskrift finns inte bevarat. Den typ av följebrev som jag funnit hos Julin bör ha medföljt de flesta diktarkollektorers tillfällesdikter, speciellt om den tryckta dikten inte specifikt angav diktarens namn. Utan en igenkännlig avsändare till en dylik ”ansökningshandling” i form av en tillfällesskrift torde adressaten svårigen kunna uppfatta vem som låg bakom den, men denna form av följebrev finns inte tidigare exemplifierad eller kommenterad i litteraturen om tillfällesdikt.

Poetiskt språk och stildrag samt hur författarna följer retorikens begrepp *decorum* eller *aptum*, det passande, med hänsyn till den klassiska retorikens krav på samstämmighet mellan innehåll, stilnivå, språkliga uttryck och adressatens sociala status styr tidens diktning, speciellt i tillfällesdiktningen. Således var en anpassning till ämnet och åhöraren/läsaren grundläggande. Tillfällesdiktningen är knuten till en adressat och till en viss tidpunkt med dess sociala och samhällliga kontext. Lyrikens sociala funktioner för diktaren varierade: det kunde vara ett steg i karriären, som meritering för högre befattningar inom staten eller privat, men även som hyllningar till adel, nyadel och den snabbt framväxande borgerligheten, uppvaktning till en mecenat eller patron, vänner eller för ren pekuniär eller annan materiell behållning. Magnus von Platen har anfört att tillfällesdiktningen ofta synes vara diktning för ekonomiskt utbyte, yrkesmässigt och som försörjningsskälla, ofta vid sidan av andra sysslor. von Platen sammanfattar diskussionen om tillfällesdiktningen funktioner med att personer i skilda ekonomiska utgångsläge har använt sin tillfällesdiktning i olika syfte. Den fattige diktaren för sin försörjning, och diktaren med en säkrare ekonomisk grund som redskap för sitt sociala och yrkesmässiga avancemang: ”vägen till utkomst och vägen till uppkomst”.²⁶

Julins tillfällesdiktning till sin patron Nils Posse tjänade förmodligen syftet att visa vördnadsfull respekt och även för att befästa sin anställning hos Posse, och kanske för socialt avancemang genom sin patron. Julin har skrivit ytterligare

²⁴ *N 1125a*, s. 161: www.konkordans.se/BILD%201%20Foljebrev.jpg.

²⁵ *N 1125a*, s. 166.

²⁶ Magnus von Platen, *Yrkesskalder – fanns dom? – Om tillfällespoeternas försörjningsfråga* (Stockholm: författaren, 1985), passim.

tillfällesskrifter, bland annat en gratulationsdikt till en magisterexamination år 1700.²⁷ Den finns både i tryck och i en handskriven förlaga. Syftet med denna typ av tillfällesskrifter var med säkerhet en uppvaktning till en vän eller troligen en släkting. En begravningsskrift år 1700, samt en gravskrift år 1701 till en person i slakten Natt och Dag, en bilddikt i form av ett kors, finns båda som tryck i KB, Stockholm.²⁸ Dessutom finns flera privata, mer personligt utformade hyllningsskrifter till Anders Julins syster som handskrifter.²⁹ Vidare skrev Julin ett "Företal uti en visbok tillhörig Mad: A.M.L. [...] Jönköping den 15. Decembris 1699."³⁰ Själva visboken har inte återfunnits. Inom genren djurgravspoesi har Julin skrivit "Epitaphium [...] öfwer den lilla, lågbenta, rödbruna, whitbringade, gälltskällande [...] Pompomp swantzehwalp [...] den 24 Decembris Anno 1699 [med underskrift] Aldrig Jagde."³¹ Den långa och omständliga dikten uppfyller flera av de funktioner som diskuterats ovan.³²

Anders Julins kärleksvisor och naturdikter

Pastoralen med den otuktade naturen fylls med herdar, herdinnor och herdens får.³³ Språket i dessa visor präglades av *petrarkismens* sökta metaforer, ordlekar, vitsar och paradoxer. De *petrarkistiska* uttryckssätten, den lyriska vokabulären ur Francesco Petrarca (1304–1374) diktning, med motiv som kvinnans skönhet, kärleken som en ljuv plåga och att den älskande som önskar sig döden.³⁴ I Italien anses petrarkismen ha spelat ut sin roll omkring år 1600, men sprids från Italien till Spanien och England. I norra Europa, med början hos Martin Opitz' poetik år 1624 och Paul Flemings (1609–1640) diktning i Tyskland, fick sin blomstringstid under 1600-talet. Till Sverige infördes den först omkring 1650 med Skogekär Bergbo.³⁵

²⁷ Tryck i KB, Stockholm, *Verser öfver enskilda* # 56830.

²⁸ *Ibid.*, # 54598, # 46834.

²⁹ *N 1125a*, s. 293–297.

³⁰ *Ibid.*, s. 214–215.

³¹ *Ibid.*, s. 217–223.

³² Daniel Möller, *Fänad i helgade grifter: Svensk djurgravspoesi 1670–1760*, dissertation, Lunds universitet 2011, s. 249.

³³ Pastor = herde.

³⁴ Francesco Petrarca (1304–1374). Petrarca's sonetter i *Il Canconiere*, riktade till den älskade Laura, blev stilbildande i 1600-talets europeiska kärlekslyrik; *petrarkismen*. På svenska finns Petrarca's lyrik i översättning i *Francesco Petrarca, Kärleksdikter*, i tolkning av Ingvar Björkeson (Stockholm: Natur och kultur, 1989) och i *Petrarca's sonetter till Laura*, i svensk översättning av Theodor Hagberg (Uppsala: Edquist, 1874).

³⁵ Bakom pseudonymen Skogekär Bergbo har ansetts stå Gustaf Rosenhane (1619–1684).

Utgångspunkten för herdediktningen är Vergilius' ekloger, enkannerligen den tionde, och från och med renässansen fick herdefiktionen en central roll i diktningen. I 1300-talets Italien uppträder visor som förenar pastorala och amorösa motiv i Petrarcas diktning. I Tyskland inleds herdediktningen med Martin Opitz' (1597–1639) *Schäfferey von der Nymfen Hercinie* (Herededikt om nymfen Hercinie), 1630. Den pastorala erotikerna spelar i en artificiell värld, där herdar och herdinnor ses vilande i skuggan av svalkande träd vid en porlande bäck, eller lättjefullt strövande i betesmarker lyssnande på spel och sång; det klassiska *locus amoenus*. En rad svenska poeter, bröderna Johannes och Samuel Columbus, Urban Hiärne, Petrus Lagerlöf, Andreas Wolimhaus och många fler utnyttjar herdefiktionen. Kurt Johannesson fastslår att den pastorala diktningen under 1600-talet huvudsakligen är kärlekslyrik. Han menar att "den litterära tradition som behärskade tidens erotiska lyrik [var] petrarkismen". Naturen gav tröst åt herden, "men därutöver intresserar inte naturen", den erbjöd endast en "oföränderlig, stiliserad scen" enligt Johannesson.³⁶ Jag vill i denna uppsats istället visa att naturen uppträder och spelar en viktig roll hos några av stormaktstidens diktare. Jag visar det först när det gäller Anders Julin och sedan några andra samtida diktare.

De många kärleksdikterna hos Julin är pastoraler befolkade av herdinnor och herdar. Naturen har en mycket framträdande plats i hans visor. Orden herdinna, herde, kärlek, hjärta, solen men också de negativa träl och ängslan och rim på slav och grav förekommer frekvent hos Julin och hans diktarkollegor. Julin skriver ett stort antal naturlyriska visor och tar i dessa visor naturen till hjälp för att understryka vikten av herdens/diktjagets kärleksförklaring, till exempel i "Så far nu wäl du liufste ort för alla". Denna är en av de mest fullödiga kärleks- och naturskildringarna i 1600-talets svenska herdediktning. Herden måste av "ödets tvång" fly herdinnan och i en klagosång uttrycker han sin sorg. Han ber om förståelse från berg, skogar och dalar att han måste ge sig av. Skogarna får anta hyperboliska former som "skychögtrötzand" i vilket "skychög" är ett vanligt adjektiv som här får ett ytterligare kraftigt överdimensionerande tillägg. Denna typ av hyperboler finns i 1600-talsdiktningen hos till exempel Holmström, där diktjagets tårar översvämmar floder och sjöar av den förlorade kärlekens påverkan. En vanlig hyperbol är att kvinnans ögon överglänser solen. Holmström har uttrycket att man av den tilltalade blir "tåf (utav) dina ögon bränder" och att hos hennes ögon "finns mehra krafft/ än sielfwa solen som för dem måst' gifwa tafft' (ge upp, kapitulera)".

Återvänder vi till Julin så ber diktjaget även de vilda djuren om förståelse, men ser sig som förlorare i striden: "jag måst härfrå".

³⁶ Kurt Johannesson, *Herde och lantman*, Opubl. lic.avhandling, Uppsala universitet 1962, s. 92. Kurt Johannesson (1935–2020) professor i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet.

2.

J höga berg, J skyehögtrotzand skogar,
J dalar skiön från ehr jag mig förfogar,
 J hiorttar rask, J hinder som där gå,
J *Jofurs* träd, som zira dessa lunder,
J lilljor, som frögdat mig mång stunder,
 jag måst härfrå.

Diktens anaforer i form av fem versrader med det inledande tilltalet ”J” (ni) har förutom att pryda talet, *ornatus*, även till uppgift att ge dikten skärpa och en allvarlig, högtidlig ton och ge en storslagen effekt. *Jofur*, åsk- och himmelsguden, den nordiska formen av den romerske guden *Jupiter*, får i nästa strof hjälp av *Zephyr*, västanvinden, och *Æol*, vindarnas härskare, för att sprida herdinnans namn ”på edra grenar/ på edre blad, träd, i jord, bland stenar”. Hopningen avser att betona och befästa sanningshalten i uttalandet inför den älskade herdinnan.

3.

När *Zephyrs* wind på edra blader susar,
och *Æols* mackt på edra grenar rusar,
 Lät luften all af *Echo* warda full
uthaf dhet namn, som finns på edra grenar,
på edre blad, träd, i jord, bland stenar,
 mehr wärdt än gull.

Herden tar även hjälp av ”fåglar små”, och främst näktergalen, som är kärleksdik-
tens fågel *par préférence*.

5.

Lät då min ord för hennes öron klinga,
J fåglar små, som up i luften swinga,
 Skön nechtergal lät höras då din sång,
stäm liufligt in allt hwad i lunden finnes,
Lät *Hemelon* då föra sig till minnes,
 sin herdes twång.³⁷

För en visa har Julin noterat datum för dess tillkomst: ”Dänne wisa gjorde jag midsommersnatten, Anno 1698.” I denna radar han upp en mängd naturbegrepp och vänder sig både till vilda och domesticerade djur: ”All creatur/ i skog ock bur”. Hela jorden uttrycker sin glädje över sommarens ankomst: ”då fågnar sig här jorden”.

³⁷ N 1125a, s. 259–261, Thott 8° 601, s. 32.

2.

När du till oss hit träder an
ock till vårt kalla nordnen,
ifrån de warma söderland;
då fågnar sig här jorden.
Hwar stjälek ock gren, ja bärg ock sten,
sin fågnad ter.
Allt lifligt ler.
All frögd är börjad worden.

3.

De wille djur i marcken gå,
mäd lust ock glädie springa;
I lufften skjär de fåglar små
sig glädjefulle swinga:
I lund ock dal, mång näcktergal,
på qwist ock gren mång fågel klen
sin röst nu låter klinga.

Diktjagets exklamation "O sommartid, som världen wid/ mäd lust ock frögd gjør wäl förnögd,/ dig prisa skall min tunga", följs av att en eftertanke smyger sig på. Även om diktjaget njuter av naturen, "fager lund", så finns det en oro: "dock sig min ängslan röjer".

6.

Ack, at min *Nympha* wor så blid,
som *Echo* ljufligt talar
mäd mig i dänne sommartid,
i dässe gröne dalar,
så skulle jag min suck ock klag,
som gjør mig matt, förgjäten platt.
dock hon mig äj hugswalar.

Herdens standardvokabulär, med suckar och klagan över herdinnans avvisande borde enligt diktjaget glömmas bort i sommartiden, men hon ger honom ingen tröst. Hela naturen får sin vederkvickelse, alla utom diktjaget, trots att han vill skänka den älskade sitt hjärta, men uttalar att "I håppet måste jag snafwa".

8.

Jag will mitt ♥³⁸ skjäncka dig;
män du will dat äj hafwa:

³⁸ I många visor skriver Julin inte ut ordet "hjärta" utan tecknar ett hjärta i rött bläck.

Din hårdhet will mig ynckelig
i jorden nedergrafwa
Jag ällskar dig, du hatar mig;
du säger näj, du ällskar äj.
I håppet måst jag snafwa.

Till slut ber diktjaget att hela naturen, ”om J dätt wåga tören”, skall vidarebefordra hans klagan, suck och ängslan om att hans sommarnatt varit mörk och att Cupido sargat honom svårt.

11.
J fåglar, som hunden grön
min klagan all påhören,
jag ber, at J för *Nymphen* skjön
min suck ock ängslan fören;
Mitt ♥te twång, min klagesång
inför min dam J fören fram
om J dätt wåga tören.

[...]

13.
Up hjortar, J, som liggen här,
J hinder, som här hwilen,
J djur, som dänne dalen bär,
in för min *Nympha* ilen,
ock säjen, att min sommarnatt
hel mörcker war: *Cupido* har
mig sargat hårdt mäd pilen³⁹

Kvinnan beskrivs oftast i kärleksdiktningen som en fulländad ljuvlighet till det yttre. Mer sällan framställs de inre egenskaperna, utom med det vaga ”dygd”. Herden är en tillbedjande slav vars liv, oftast endast kan avslutas med en snar död.

4.
Liksåsom sommerblixten strålar,
enär som månen med sitt skeen,
mång pärlor uppå gräset målar,
så är din ögon utan meen;
mot dine kinnens miölck och blod
ej hålles *purpur* lika god.

³⁹ N 1125a, s. 89–94.

5.
Ty dine kinner rosenröda,
så ock din honings söte mun,
de hafwa mången bracht till döda,
[...]

6.
Dine alabaster läppar plira,
hel med *rubiner* öfwersått,
liksom *coraller* röd dig zira,
du äst den högsta skönhetz skatt
ja, munnen din är säkert giord
att gifwa liufwa kärleks ord.⁴⁰

Visan "Jag älskar ällskanswärdt så länge jag är rörlig" innefattar en hyperbol rörande dygdens styrka och det Julin-specifika ordet "dygdgudinna".

Här ähr en herdarinn, som af en gudafägring
har wunnit sitt beröm, ock skattas gudalik,
af dygdens tusendtal en dygdgudinna rik.⁴¹

Ytterligare prov på Julins kärlek- och naturdikter är visan "Aldraskjönste ros och lilja". Dikjaget beklagar sig inför djuren, fåglarna och fiskarna "öfwer mine grymma dagar" och den älskades hårdhet.

5.
Djuren uthi marcken wida,
fåglar med himlen blå,
fiskar uti hafwet sida
höra mäd stor ynckan på,
hur jag enslig mig beklagar
öfwer mine grymme dagar,
och din hårdhet utan tal,
som mig bringar ♥tans qwal.
[...]

7.
När jag på min luta rörer
i min dunckla sorgedal,
Echo för min öron förer
alt mitt inre hjärteqwal.
Låter jag min luta hwila,

⁴⁰ Ibid., s. 302–304.

⁴¹ Ibid., s. 102–103.

si då månd ock ängslan ila
inuti min ♥tans bårg,
och mig gör en större sårg.

8.

Kunde nächtergalen sjunga
mäd en himla ljuflig röst

[...]

Luteklang och fåglästämna
äj förmår min ängslan hämma.⁴²

Luteklang och fåglästämna, det vill säga herdens luta och näktergalens stämna, kan trots allt inte tona ned diktjagets oro och ängslan. I visan "Stäm sorgse in du sånggudinna" ber diktjaget sånggudinnan att när "sommaren skyndar sig till södre pol" och "vår Norden saknar [...] sin liufwe sol", att sjunga en sorgesång.

2.

O näcktergal nu rör din tunga
min luta skall äj häller finnas sen,
at gifwa ljud utaf sin strängar klen;
De ljufste *nymph*er sorgse sjunga
ock bjuda oss så saktlig stämna in,
mäd sådan sång som qwäljer mod ock sinn
De höge bärg sin' hufwud luta⁴³

Diktjaget vänder sig till näktergalen, "rör din tunga", till sin luta, "gifwa ljud utaf sin strängar klen", och till nympherna att "sorgse sjunga" med sång som "qwäljer mod ock sinn" så att, med besjälningen, "de höge berg sin' hufwud luta" (i sorg eller glädje?). I strof fem uppmanas nymferna att "mäd frögdeklång på edra lutor slå", och "wallguder all ett gladlynt löje/ nu wisen fram ock med wallhornen klen/upblåsen högt, lät frögd äj lida men".

I "Morgonrådnad du som lyser" hyllar diktjaget morgonrådnadens lyskraft med "liufste solen i din barm". Förutom näktergalen och sånggudinnor ber diktjaget även i denna visa att "wallguder", gudar som spelar på wallhorn/valthorn, att förena sig i att ära solen.

1.

Morgonrådnad du som lyser
ock städz hyser
ljufste solen i din barm;

⁴² Ibid., s. 94–96.

⁴³ Ibid., s. 23–27.

Skynda dig, lät solsens strimma
fägre glimma,
ock snart dagen gjöre warm.

[...]

4.

J som uthi floden simmen,
ljuflikt stimmen,
Tritons snälle, qwicke djur:
jorden, hafwett, lufften skära
skola ähra
solen, hwar mäd sin natur.

[...]

6.

Hörer till J sånggudinner,
er infinner,
med ehr ljufste stämmor mång,
J wallguder uthur skogen,
hit ehr fogen,
gjören glädien, glädjen lång.⁴⁴

Då solen prisas kan det ofta ses som en hyllning till Gud. Julin skrev aldrig några andliga visor, och solen får hos honom tolkas i form av den varma, livgivande solen.

Visor till herdinnan Elisandra av Petrus Lagerlöf och Anders Julin

Petrus Lagerlöfs (1648–1699) välkända Elisandravisa, ”Ifrån den dag jag Elisandra den första gång med mina ögon såg”, var en av de mest populära kärleksvisorna under 1600-talet. Diktjaget söker med naturens hjälp beveka sin Elisandra. Visan har en pastoral grund: ”I höga berg och gröna lunder/ I diupe dahlar i skogen all/ [...] I Thyrsis boskap, både stoor och små”, och i flera passager beskrivs petrarkismens kärlekslåga: ”på des altar hefftigt brinna/ min kerlekz låga”. Åtta strofer med tolvradiga verser fylls av klagan, jämmer, plåga och trældom. Diktjaget ser bara ett slut med att den älskade medh ”gunstig hand” tar diktjaget till sig. Alternativet är att hans liv måste avslutas.

9.

I höga berg och gröna lunder,
I diupe dahlar i skogen all,
I snälle foglar uthi lufften kall,

⁴⁴ Ibid., s. 9–12.

I hafwens och des gudar,
I Thyrsis [Tritons] boskap både stoor och små,
som uthi dhe grundlöse diupen gåå,
Ach kunnen I så mycket werka,
att Elisandra måtte merka,
det hierteqwahl
iag uthan tahl
för henne stadigt lijder,
och ödet mitt förbijder.⁴⁵

Lagerlöfs Elisandra-visa finns nedtecknad i många visböcker. Bernt Olsson har funnit den i tio olika handskrifter.⁴⁶ Lagerlöf har skrivit ytterligare en visa till Elisandra: "Alldraskönste Elisandra". Bernt Olsson menar att attributionen av denna visa till Lagerlöf är "högst osäker".⁴⁷ Den om än svaga attributionen bygger sannolikt på det enkla faktum att visan innehåller kvinnonamnet Elisandra, som är starkt knutet till Lagerlöfs namn. Olsson blandar också ihop denna eventuella Lagerlöf-visa med Anders Julins "Allerskönsta Elisandra" i Julins anteckningsbok *N 1125a*. Orsaken till sammanblandningen är sannolikt att Olsson för sitt register i huvudsak har utgått från förstaradstexterna. Förutom förstaraden och att båda är kärleksvisor har Lagerlöfs respektive Julins "Alldraskönste/Allerskönsta Elisandra"-visor ingenting gemensamt. Julin använder en allitteration för att förstärka diktjagets kärleksstatus: band – bojor – bunnit.

1.
Allerskönsta *Elisandra*,
dygdgudinna, *nymphers* prål,
du äst den för alla andra,
som mig med din skönhets strål,
uthi band och bojor bunnit,
och mitt trogna hjärtta wunnit;
Sij, jag ällskar dig fast mehr,
än allt hwad som solen ser.⁴⁸

Hyperboler som "jag ällskar dig fast mehr,/ än allt hwad som solen ser" går så långt att överdriften är uppenbar för läsaren/lyssnaren. Detsamma gäller, till exempel, hyperbolen i visan "Statt up du morgonrodnad klara": "ju mehr mitt hjärtta tändes af den brand,/ som ingen flod i werlden dämpa kan".⁴⁹ Dessa båda

⁴⁵ UUB, Palmskiöld 389.

⁴⁶ Olsson 1978, s. 76.

⁴⁷ Ibid., s. 45.

⁴⁸ *N 1125a*, s. 236–237

⁴⁹ Ibid., s. 238–245.

exempel kräver ingen avancerad tolkningsförmåga. Många gånger är det solen som är värdemätare, och det (nästan alltid) ouppnåeliga. En vanlig hyperbol är att kvinnans ögon överglänsar solen, men i visan ”Skjönste Lysette, en önskelig stund”, stannar det vid att solen ”i häpenhet gå” – en skämtsam hyperbol.

[...] se, er änglabild stjärnelikt strålar,
så at ock solen förtryter därpå:
Solen, som jorden så färgrikt bemålar,
måst' för er fägring i häpenhet gå.⁵⁰

Julin uppvaktar i flera visor herdinnan Elisandra; i fler visor än Petrus Lagerlöf. I Anders Julins visa ”Tee dig äj så wred, min Elisandra” tänker diktjaget inte på döden, som är vanligt i kärleksdikterna, utan tänker att ”Jag far/ wäl dit där som jag har/ en wän/ som än/ låter mig sin troгна kärlek winna”. Detta ovanliga slut på en herdevisa, att lämna den älskade herdinnan för en annan kvinna/ herdinna, har mycket få nedslag i hela stormaktstidens visdiktning i *VOLL*.

1.
Tee dig äj så wred, min *Elisandra*,
mot dän, som dig håller kiär;
Si! jag skall ju snart ifrån dig wandra,
[...]
3.
[...]
Jag far
wäl dit där som jag har
en wän
som än
låter mig sin troгна kärlek winna,
medan du din hyllest spar.⁵¹

I en annan visa av Julin ställd till Elisandra, ”Statt up du morgonrodnad klara”, tar diktaren ännu en gång hela naturen till hjälp för att beklaga sin sorg.

2.
J hiorttar, hinder, rådiur snälla,
J fiskar som på hafsen grundar gå,
J luftens fåglar både stor' ock små,
lät nu min klagan för ehr gälla

⁵⁰ Ibid., s. 75–80.

⁵¹ Ibid., s. 177–178.

Du fagra lund med dina lilljor skiön,
Du sida [låglänt] dal med dine örtter grön;
J brantta berg, som himlen hota
J höga trån, som eder rota
i jorden ner
J andre fler,
som lif och kändslo tiga,
mig hiellpen att beklaga.⁵²

Med anaforen ”J” (Ni) påkallar diktjaget i en annan visa ännu en gång djur och natur i en katalogartad uppräknings.

3.
J djur i skogar all,
hjortar och hinder’ kjäck,
J hjordar, som där wall
gånger i bet.
J djur i hafsens swall,
fiskar i flod ock bäck,
hör på mit sorgeskall;
ty jag dät wet,
att J mädlidande hafwa lär,
mäd en bedröfwader herde i nord,
som af sin *nympha* sin *Daphne* kär
ängsliger, enslig, olycklig är gjord.⁵³

Anafor använder Julin flitigt när han låter diktjaget vända sig till djur och natur. Naturen tilldelas mänskliga egenskaper, naturbesjälning. Han vill att naturen skall höra och ha medlidande: ”hör på mitt sorgeskall” och att ”J mädlidande hafwa”. För att slå fast sin bedrövelse visar han med en hopning och med inrim hur illa det är ställt med honom: ”ängsliger, enslig, olycklig”.

3.
[...]
Ifrån min sköna *Elisandra*,
som med sin dygd och stora skiönhetz pracht,
mitt hiärtta har i liufwa bojor bracht.

⁵² Ibid., s. 238–245.

⁵³ Ibid., s. 139–141.

Frasen "liuffwa bojor bracht" innehåller både en oxymoron, en paradox "liufwa bojor" och en allitteration "bojor bracht", men i övrigt utnyttjar Julin sällan retorikens stilfigurer. Diktjaget manar fram bilden av att han "inhyses i min mörcka graf" tillsammans med sin "trötte wandringzstaf". Diktjaget verkar slutligen tala ur gravens djup och förmanar Elisandra:

11.
[...]
gack till min grifft
och läs den skriff:
Härunder är begrafwen
dän fordom trogna schlafwen.⁵⁴

Memento mori-formeln, "kom ihåg att du är dödlig", är ett vanligt uttryck i begravningsskrifter, till exempel hos Olof Wexionius och Johan Runius. Julin utnyttjar den i denna klagodikt: "gack till min grifft/ och läs den skriff".⁵⁵

Kärleks- och naturdikter hos Julins samtida diktarkollegor

De drag i Julins diktning som observerats, främst kombinationen av kärleks- och naturdiktning, finns också hos en rad andra poeter, exempelvis Samuel Columbus, Urban Hiärne, Petrus Lagerlöf, Andreas Wolimhaus och många fler, vilka också utnyttjar herdefiktionen. Lars Wivallius (1605–1669) har pastorala inslag i många visor, till exempel i "Jagh hörde fogell nechtergal".

Iagh satte migh nidh på een grön angh,
vnder een lindh gjorde iag min sängh.
Strax iag i een diup sömpn mondhe falla.
widh den brun och wattukiälla⁵⁶

Det grundläggande särdraget i Wivallius' diktning är hans kärlek till naturen. Detta använder han för att betona sin över allt annat dominerande längtan efter frihet ur de fångelser som han var tvungen att tillbringa en stor del av sin tid i. Däremot finns det sällan förbindelser mellan kärlek och natur hos honom. Däremot har Skogekär Bergbo, liksom många andra av tidens diktare, använt kopplingen mellan kärlek och natur:

⁵⁴ Ibid., s. 238–245.

⁵⁵ Carl Fehrman, *Diktaren och döden: dödsbild och förgängelsestanke i litteraturen från antiken till 1700-talet* (Stockholm: Bonnier, 1952), s. 267ff.

⁵⁶ Henrik Schück, *Lars Wivallius: hans lif och dikter. II.* (Upsala: Berling, 1895), s. 80.

Här har iagh medh suckar många
under træn i skogen swal
uthi denna gröna dal
klagat at iagh såm en fånge
så långt ifrån hænne war,
ingen gaff migh något swar.⁵⁷

Många diktare under stormaktstiden har skrivit visor i vilka naturen och kärlekens plågor ställs mot varandra. En av dessa är Johan Paulinus Lillienstedt (1655–1732) som skrivit kärleksvisan ”Klagan öfwer Iris afresa”, som fick stor spridning och skrevs av i många visböcker. Diktjagets själ pinas av tårar, sorg och jämmer. I den tredje strofen återropas naturen, som har lyckan att se den älskade och blommorna som kan se kvinnans mest omtalade yttre attribut, hennes ögon. Till och med den gröna marken som trampas av hennes ”täcka fot” kan känna sig lycklig. Diktjaget önskar att hans ånger och kval, som inte har någon bot, framföres till Iris av hela naturen. Diktjaget ber de skuggrika lundarna att tolka hans kval.

3.
J höga trään, J skuggerijka lunder,
som haa den lust see Jris daglig;
J blomster, J som skåden alla stunder
dhe ögonspaar, som haa betagit migh;
Du gröna marck, som lyckelig dig kan nempna,
att trampat blij af hennes täcka foot,
tahl' om den ångst, der hon mig i mond' lembna,
säg om det qwahl, som eij weet någon boot.⁵⁸

Christoffer Leijoncrona (1662–1710) tar i visan ”Fast jag hit och dijt spasserar” berg, dalar, lundar, sjöar och strömmar till vittne på sitt elände. Hans hjärta har ingen ro. I tre strofer med önskan om att naturen skall lyssna på hans klagosång frågar han till slut om naturen ”nånsin sedt/ någon, som så eländig/ för ehr beklagat sig”.

3.
O i bärg och diupe dalar,
huru mången, mången gång
ha i hördt min bittra klagan,
när mig tiden blef för lång?

⁵⁷ Skogekär Bergbo, *Fyratijo små wijsor, til swänkska språketz öfningh för 30. åhr sådan skrifwin* (Stockholm, 1682), visa nr 15.

⁵⁸ UUB, Palmkiöld 395, s. 99f.

Lunden jag til witne tar
som wet, hwad jag lidit har.

4.

O, i siöar, stride strömmar,
som ofta min bitterhet
uti edert afgrund giömmen,
sägen, om I nånsin sedt
någon, som så eländig
för ehr har beklagat sig.⁵⁹

En visa av Urban Hiärne (1641–1724), inleds med att naturen tilltalas: ”Åkrar, engiar, dalar, lundar, skog och berg”. Naturen är hård, kall, frusen, med allitterationen, ligger ”i diupan dwala” och ”all fågring är ödelagt”.

1.

Åkrar, engiar, dalar, lundar
skog och berg uthöfwer alt
stå befrusna desse stunde{r},
Jorden är fast hård och kall.
Siöön betäckt med ijsen haala,
allting ligger i diupan dwala,
uthaf Æols strängheetz macht
är all fågring ödelagt.

Första strofen utmålar ett genomfruset, iskallt landskap, med pleonasmen ”fast, hård och kall”. Detta ställs i andra strofen antitetiskt mot älskarens hjärta som ”bljir i köllden mehr uptändt”, en oxymoron, Forsters ”icy fire”,⁶⁰ och ”dagelig så swedt och bränt”, en förstärkande pleonasm, i andra strofen. Även närstående allitterationer, som här i versrad sju, används ofta, framför allt för att ge en text ett trovärdigt, sanningsenligt intryck.

2.

Men mitt hårt betwungna hierta
bljir i köllden mehr uptändt
och af hefftig kerleekz smärta
dagelig så swedt och bränt,
att jag kan altz intet finna
hwarmed jag doch kunde hinna
släckia slijk odräg'lig brand
som förtaar mig siäl och and.

⁵⁹ Stifts- och landsbiblioteket, Linköping, W 45, s. 121.

⁶⁰ Leonard Forster, *The icy fire. Five studies in European petrarchism* (London: Cambridge university, 1969), passim.

Iskylan i första strofen ställs således i den andra strofen antitetiskt mot diktjagets hjärta som värms av kolden. Den första strofens frusna landskap kan därmed ges en tolkning som den älskades kyla ”i diupan dwala”, och den kylslagna naturen som en metaforisk gestaltning av den kalla, avståndstagande kvinnan. Diktjagets eld som ”förtaar mig siäl och and” är ytterligare en pleonasm. Dessa tautologier har som avsikt att förstärka uttrycken och intensifierar känsloläget och fungerar därmed som amplifikationer. Strof 3 knyter an till de många kärleksdikter som endast ser *en* lösning på den plåga som älskaren upplever: ”Troor jag att den bleka dödh/ gör först ända på min nödh”. Upprepningar ”fort och fort”, ”mehr och mehr” understrykar vikten av att få ett snabbt avslut på nöden.

3.
Skal nu sådant aldrig ändas,
skal slijk låga fort och fort
daglig mehr och mehr uptändas
uthaf dhem som hade bordt
sådant qwahl med rätta lindra
eller och alldeles hindra?
Troor jag att den bleka dödh
gör först ända på min nödh.

8.
Uthi samma sinn besöker
jag dig närbelägne lund,
beder dig att tu beweker
hennes sinne till misskund.
Wädret kall och luften swala
hielper henne öfwertala,
höga himmel hielp der till
att hon blijr mig söt och mild.⁶¹

Naturen alluderar Hiärne på i nästan alla sina visor. I ”Åkrar, engiar, dalar, lundar” anspelar han redan i titeln på naturens kraft, och återkommer i diktens sista strof till naturen: lunden, vädret och luften. Visan är en cirkelkomposition då han ber om hjälp av ”höga himmel”, som kan tolkas som ödet, men även som en hänvändelse till Gud, för att övertyga den älskade att bli ”söt och mild”.

⁶¹ UUB, Palmskiöld 395, s. 59.

Några reflexioner för framtida forskning

Lars Wivallius inledde stormaktstidens naturdiktning, och man kan tentativt se Anders Julin som den diktare som fullbordar naturdiktningen under stormaktstiden. Han gör det med en intresseväckande sammanvävning av natur- och kärleksdiktning. Julin är naturligtvis inte ensam om denna typ av visor, vilket framgått av ovanstående exempel från Julins diktarkollegor. Anders Julin är en av stormaktstidens mest betydelsefulla kärleksdiktare, och enligt Bernt Olssons bedömning är han även en diktare vars naturdiktning står på en hög nivå.

Anders Julins diktargärning, så långt vi nu känner den, sträcker sig från våren 1694, då han skriver tre stikiska hyllningsdikter och en strofisk dikt på samma dag. Därefter är det ett uppehåll i Julins skrivande i *N 1125a* till november 1696, alltså mer än två år. Varför? En fråga, som kräver ytterligare noggrann närläsning, är vilka visor i *N 1125a* och *Thott 8° 601* som skall inkluderas i en Julin-korpus. Jag har preliminärt angivit att visor som av inre språkliga skäl, till exempel stavning med "ä" i stället för "e" i specifika ord i en lång rad visor, *eventuellt* kan kvalificera som skäl att attribuera visorna till Julin. De visor som i *N 1125a* så gott som uteslutande har skrivits med *ä* menar jag bör tas upp som Julin-autografer. Sammanlagt är det 25 visor, av de totalt 69 visorna i Julins båda skrifter, som jag på detta sätt preliminärt vill attribuera till honom. Dessa stavningsvarianter har noterats här, men kommer att följas upp i detalj i det forskningsprojekt som jag presenterade inledningsvis. Även ord som är speciella för Julin jämfört med andra diktare under 1600-talet kan spåras i min konkordans över hans dikter. Alla individuella ord i Julins diktning presenteras där; både antal förekomster och respektive ords kontext.⁶²

Den nu kända information om Anders Julin slutar år 1700/1701, då han var i 25-årsåldern eller 1702/1703 då han skriver sin namnteckning i två böcker som han inköpt. Julin har skrivit, så långt vi nu känner till, ett sjuttioal visor. Jag har analyserat retoriska och språkliga kontexter i hans sånglyrik, samt hans sätt att variera uttryck om kärlek och natur med användning av petrakistiska uttryck i den pastorala poesin. En slutsats av denna studie är, menar jag, att Anders Julin intar en viktig plats bland 1600- och det begynnande 1700-talens svenska poeter. Den magra informationen om Anders Julins liv och diktning som kunnat presenteras här avser jag att försöka utvidga i en kommande studie. Ett spår som skall följas upp är huruvida Julin fortsatte som sekreterare hos Nils Posse efter 1701. Spåren

⁶² Se "Konkordans över Anders Julins diktning": konkordans.se/anders%20julin%20konkordans%20ii.txt.WebConcordance/framconc.htm. Jämförelser med andra av stormaktstidens diktare kan göras genom de konkordanser jag presenterar på: konkordans.se/visdiktare_i_stormaktstidens_sve.htm

av Anders Julin diktning slutar under senare delen av 1600-talet i *N 1125a* och för de tryckta tillfällesdikterna år 1701. Eventuellt ny biografisk information kan leda till att även nytt diktmaterial kan återfinnas. Biografisk information om Julin efter 1702 kan eftersökas i mantalslängder, husförhörslängder och i annan kyrkobokföring. Julins patron Nils Posses placering i Kurland efter 1701, och att Julin eventuellt följde sin patron kan kanske framgå av de militära arkiven. Ur Nils Posses omfattande samlingar i Riksarkivet kan med säkerhet mer information utvinnas. Att finna mer av Julins diktning i arkiven är en tidsödande och i stort sett ogörlig uppgift.

Arkivkällor

Kungliga Biblioteket, Stockholm (KB):

Tillfällestryck

Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn (KKB):

Thott 8° 601

Lunds Universitetsbibliotek (LUB):

Bernt Olssons arkiv

Uppsala Universitetsbibliotek (UUB):

Nordin 1125a

Palmkiöld 389, 395

Stifts- och landsbiblioteket, Linköping:

W45

Stockholms stadsarkiv, Rådhusrätten, 1:a avdelningen:

Bouppteckning 26 juli 1678, Bouppteckning 450-1010, 1678, F1A:25

Carolina Uppenberg, I husbondens bröd och arbete: kön, makt och kontrakt i det svenska tjänstefolkssystemet 1730–1860, Gothenburg Studies in Economic History 20 (Göteborg: Avdelningen för ekonomisk historia, 2018). 313 pp.

Lars Edgren, Lunds universitet

Att arbeta som dräng eller piga i ett bondehushåll var en vanlig erfarenhet i det äldre agrarsamhället. Trots tjänstefolkssystemets utomordentligt stora betydelse för ekonomin har historiker ägnat det förhållandevis liten uppmärksamhet. Carolina Uppenbergs avhandling är därför mycket välkommen.

Uppenberg har avgränsat sin studie till åren 1730 till 1860. Under dessa år skedde en agrar revolution i Sverige. En följd var en omfattande proletarisering. Istället för ogifta unga män och kvinnor, boende i hushållet och bundna med årslånga kontrakt, blev det allt vanligare att arbetskraftsbehovet tillgodosågs med statare – gift tjänstefolk med egen hushållsbildning – eller daglönare.

Dessa strukturella förändringar är dock inte det som studeras i avhandlingen. Här är det makt- och könsrelationer som står i centrum: hur förändrades regleringen, hur uppfattades de olika rollerna, vilket förhandlingsutrymme fanns och hur legitimerades systemet? Två grupper av källmaterial dominerar, dels fall från Ås häradsrätt i Västergötland, dels debatlitteratur om jordbruket i allmänhet och tjänstefolk i synnerhet. Det senare materialet är rikhaltigt och varierat, och inbegriper till exempel sedelärande berättelser om tjänstefolks rätta uppträdande så väl som uppsatser i Vetenskapsakademins handlingar. Teoretisk inspiration häm-

Recommended citation: Edgren, Lars, review of Carolina Uppenberg, 'I husbondens bröd och arbete: kön, makt och kontrakt i det svenska tjänstefolkssystemet 1730–1860' (Göteborg, 2018), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 150–153. <https://doi.org/10.7557/4.5549>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

tas från flera olika håll, bland annat från James C. Scott och Carole Pateman. Måhända blir lite väl många teoretiska ingångar presenterade.

Bokens kapitel är tematiska. Den nationella lagstiftningen behandlas i ett kapitel, ett ägnas åt anställningsformen och ett åt ersättningen för arbetet; de två senare baseras på domstolsmaterialet. Genomgången av lagstiftningen ger måhända inte så mycket ny kunskap. Mer väsentligt är att Uppenberg i rättsmaterialet kan visa att legostadgornas bestämmelser om maximalt antal anställda och om högsta tillåtna löner togs på allvar i den lokala praktiken. Tidigare forskning har antagit att så inte varit fallet. Hon kan också visa att det framförallt var drängar som husbönderna sökte tillstånd att anta utöver det tillåtna antalet, vilket tolkas som ett uttryck för en högre värdering av männens arbetskraft än av kvinnornas.

Hon kan också visa att både drängar och pigor hade förhandlingsmöjligheter, men att det bara var drängarna som kunde förhandla om tjänsternas innehåll. Att stå i årstjänst krävdes för att få laga försvar. I princip skulle tjänsteförhållandet också innebära arbete åt husbonden, men i en del fall innebar det laga försvaret bara en formell överenskommelse och den anställde hade rättighet att arbeta för egen räkning. I Ås härad (som tillhör Sjuhäradsbygden) fanns en omfattande gårdfarihandel och drängar kunde vara engagerade i denna handelsverksamhet. Det kunde också röra sig om att drängar arbetade åt andra än sina husbönder. I viss utsträckning accepterade domstolen sådana arrangemang. Kvinnor hade inte samma möjlighet att förhandla om tjänstens innehåll. Deras möjlighet till förhandling begränsades till det årliga bytet av husbonde.

I det kapitel som diskuterar arbetets ersättning diskuterar Uppenberg Börje Harnesks uppfattning att tjänstefolket inte var särskilt intresserat av penninglön utan hellre ville förhandla om rätten att utföra eget arbete inom ramen för tjänsten. Kontantlönen sågs som uttryck för underkastelse. Materialet från Ås ger en annan bild. Den kontanta ersättningen var väsentlig för tjänstefolkets möjligheter att spara egna ekonomiska resurser som kunde användas för egen hushållsbildning. Denna självständighet var dock manligt kodad, eftersom det var mannen som skulle vara överordnad husbonde i ett nytt hushåll. Möjligheten att få lön var en viktig del av legitimeringen av tjänstetvånget eftersom den öppnade möjligheten att bryta beroendet. Uppenberg pekar på att legosystemet på det sättet var mer ”modern”, inriktat på kontraktsevenliga marknadsrelationer, än vad forskare i allmänhet ansett det vara.

Ett problem i undersökningen är att fallen är ojämnt fördelade över tidsperioden. Före 1780 förekom nästan inga tvister mellan tjänstefolk och husbönder, vilket framgår av översiktstabellen 4.1 (s. 71). Den tidens fall domineras av husbönder som begär tillstånd att anställa drängar (inte pigor) utöver det tillåtna antalet, en kategori som försvann när dessa begränsningar upphävdes 1789. I övriga

analyser görs inga kronologiska uppdelningar av tabellerna över rättsfall, som alla täcker hela perioden 1731–1860. Åtminstone en grov uppdelning av perioden i några tidsblock skulle ha underlättat tolkningen av materialet. Avhandlingens tematiska disposition fungerar väl, men den har också den följden att frågan om förändring över tid faller i skuggan. Uppenbergs framhåller kontinuiteten i systemet. Det kan hon säkert ha rätt i, men även det argumentet hade stärkts om kronologin getts en större plats i undersökningen.

Det enligt min mening allra intressantaste kapitlet är den sista delundersökningen, där makt och legitimering står i centrum. Här kombineras den tryckta litteraturen med rättsmaterialet på ett spännande sätt. I debatten var jämförelsen med träldom viktig; vad skiljde egentligen tjänstehjonet från trälen? Försvarena av systemet framhöll att tjänstehjonen hade fritt val att välja husbonde, medan kritikerna framhöll att tjänstetvånget gjorde denna rätt illusorisk. Att arbeta åt andra framstod som negativt, men för systemets försvarare sågs tjänstetiden som en passage på väg till självständighet och giftermål. Denna framtidsväg var dock starkt könad, eftersom det framgår att det var drängarnas självständiga hushållsbildning som avsågs. Betoningen av framtida möjligheter hade en legitimerande funktion för systemet. I kapitlet undersöks också möjligheterna till självständigt handlande och beslutsrelationer inom hushållet.

Tjänstefolkssystemet förknippas ofta med patriarkala relationer. Sådana relationer anses präglade av tydliga auktoritetsförhållanden, men också nära familjära relationer där husbonden hade ansvar för tjänstehjon vid sjukdom och åldrande. Uppenbergs visar att det inte var så mycket bevänt med en sådan patriarkal omsorg. Sjuka tjänstehjon skickades hem till föräldrarna och vård på ålderdomen var knappast aktuell. Inte heller sågs drängar och pigor som en del av familjen. Under 1800-talet var det vanligt i samhällsdebatten att måla upp ett förflutet tillstånd av nära familjära relationer mellan husbönder och tjänstefolk, ett harmoniskt tillstånd som upplevdes som hotat av framväxten av allt mer opersonliga relationer. Sådana nostalgiska tillbakablickar till en tänkt äldre patriarkal ordning måste framförallt ses som ideologi, menar Uppenbergs, säkert med rätta. Och det var en ideologi som även har påverkat senare tids forskning om hushållens relationer. För Uppenbergs var tjänstefolksrelationen mycket mer av en ”modern” avtalsrelation än vad som i allmänhet antas.

Uppenbergs anlägger genomgående ett klassperspektiv på tjänstefolksinstitutionen. Legostadgorna reglerade i grunden relationen mellan innehavare av jord och de som inte hade tillgång till jord för egen försörjning. Den senare gruppen ålades ett tjänstetvång hos de förra. Forskning om tjänstefolkssystemet har annars ofta framhållit att det här handlade om en tillfällig underordning i andra hushåll. Tanken är då att barn till besuttna bönder under en period tjänade i an-

dras hushåll innan de själv kunde etablera ett eget jordbruk. I händelse att detta stämde skulle det knappast vara rimligt att betrakta detta som en klassrelation. Uppenbergs betoning av klassrelationen är enligt min mening fruktbar. Det medför att fokus både hamnar på maktrelationer och legitimering. Men samtidigt kan jag tycka att livscykelperspektivet och dess relation till klassperspektivet kunde ha diskuterats mer. Var pigor och drängar verkligen barn till besuttna bönder? Hur gamla var de? Vilken framtid hade de? Och framförallt: hur ändrades detta över tid när de agrara underskikten efter hand blev allt större? Att besvara dessa frågor hade krävt en annan undersökning och det är givetvis inget rimligt krav. Men den principiella diskussionen av problematiken hade kunnat föras. Och möjligen borde något mer försök att undersöka den sociala strukturens förändring i Ås härad ha kunnat göras inom ramen för avhandlingen.

Till avhandlingens många förtjänster hör det genomförda genusperspektivet. Även när källornas språkbruk var könsneutralt var det tydligt att det gjordes skillnad på män och kvinnor. Uppenberg argumenterar för att en av de förändringar hon kan identifiera rör feminiseringen av tjänstefolkpositionen, alltså att det främst är kvinnor som kommit att inneha den. När samtiden talade om frihet och självständighet avsågs i första hand männens möjlighet att bli hushållsföreståndare. Under landsbygdens proletarisering ökade möjligheterna för män att nå självständighet utan att ha tillgång till jord. Lönarbete kunde bli en ny maktbas för dem. Någon motsvarande möjlighet hade inte kvinnorna, vilket innebar att positionen som tjänstefolk allt mer kom att uppfattas som kvinnlig, argumenterar Uppenberg. Detta är intressanta och spännande tankar. Jag kan dock inte helt klart se hur kopplingen mellan det agrara tjänstefolket och pigorna i de urbana borgerliga hushållen ser ut. Även här hade en socialhistorisk undersökning varit till glädje. Blev pigorna under perioden en större andel av tjänstefolket i Ås? Skedde en feminisering på denna konkreta nivå?

Uppenbergs avhandling är ett värdefullt tillskott till kännedomen om drängars och pigors ställning i det svenska agrarsamhället. Den innehåller många fina iakttagelser som en kort recension inte kan ge rättvisa åt. Det är ideologin runt systemet och dess praktik som står i centrum. Avhandlingen är också ett viktigt bidrag till förståelsen av könsrelationer i agrara miljöer. I viss polemik mot författare som framhållit kvinnors möjligheter och relativa självständighet, betonar Uppenberg, genom ett väl genomfört makt- och könsperspektiv, att maktmöjligheterna hela tiden var könade till kvinnors nackdel.

Avigail Rotbain, Könets krona. Representationer av svenska drottningar från stormaktsenvälde till medborgarsamhälle (Göteborg: Institutionen för historiska studier, 2019). 228 pp.

Alexander Engström, Uppsala universitet

I sin doktorsavhandling undersöker Avigail Rotbain hur representationen av svenska drottningar såg ut från 1680-talet till 1870-talet. Enligt Rotbain har studier av monarki och makt länge fokuserat på kungen, vilket lett till att forskningen präglats av monarkins maskulina aspekter och att förståelsen av drottningens roll koncentrerats till barnafödande. Monarkiforskningen har därtill studerat förhållandevis korta tidsperioder och präglats av ett ensidigt källmaterial, vilket gjort att förståelsen av monarkin och dess representation är så pass bunden till den enskilda kontexten att de närmast är att förstå som ögonblicksbilder. För att kunna skapa ny kunskap om hur representationen av drottningar såg ut har Rotbain valt en lång analysperiod som omfattar 200 år. Rotbain identifierar tre stora förändringar – förborgerligande, medialisering och feminisering – som väsentliga för att förstå monarkins förändring under den analyserade perioden. Eftersom regenterna uppfyllde olika roller måste kungamaktens båda huvuden beaktas för att förstå föreställningar om monarkin. Enligt Rotbain konkretiserades regentrollerna genom föreställningar om feminina och maskulina aspekter, som i sig inte var knutna till regenternas biologiska kön utan snarare var flytande i relation till regenternas agerande. Både som enskilda – kung och drottning, make och maka – och som en gemensam enhet – monarkin – upprätthölls olika roller gentemot regenterna och undersåtarna. För sin studie av monarkin väljer Rotbain att stude-

Recommended citation: Engström, Alexander, review of Avigail Rotbain, 'Könets krona. Representationer av svenska drottningar från stormaktsenvälde till medborgarsamhälle' (Göteborg, 2019), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 154–160. <https://doi.org/10.7557/4.5550>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ra drottningarnas representation. Utifrån tidigare forskning har hon identifierat främlingskapet, hustruskapet och moderskapet som väsentliga teman som drottningrollen konstruerades och representerades utifrån och det är utifrån dessa tre ämnen som analysen formas.

För att förklara representation använder Rotbain sig av Peter Burkes *The fabrication of Louis XIV* från 1992. Hon genomför dock inte en studie av maktrepresentation ovanifrån, utan tar fasta på Burkes resonemang att regentens representationsbudskap var tvunget att ligga i linje med undersåtarna bild av monarken. Denna lyhördhet ser hon som ett uttryck av dialog mellan makthavare och undersåtar, vilket gör undersåtarna delaktiga i representationen av monarkin. Rotbain använder sig av tillfällestryck för att åskådliggöra undersåtarnas representation av drottningens främlingskap, hustruskap och moderskap. Dessa tre teman aktualiseras vid särskilda tillfällen i en drottningens liv, vilket utgör stommen för materialavgränsningen. Tillfällena som analyseras i tillfällestrycken är vid prinsessans ankomst och vigsel där hon tas upp i rikets och kronans gemenskap, vid kröningen då hon övergår till att bli drottning, vid barnafödande då hon blir mor liksom tillfällen då barnen dör innan drottningen, när maken/kungen dör vilket gör drottningen till en änka/änkedrottning, och slutligen vid drottningens egen död. Dessa övergångsfaser har använts för att göra ett urval av drottningar, vilket resulterat i en korpus som omfattar Ulrika Eleonora av Danmark, Lovisa Ulrika av Preussen, Sofia Magdalena av Danmark och Josefina av Leuchtenberg.

Tillfällesdikter identifierar Rotbain som en hyllningsgenre som riktades till högreståndspersoner. Tillfällestryck var något som sällan förekom innan 1630, men som därefter ökade dramatiskt med ett sorts genombrott under 1650-talet. Innan 1670-talet var latinet det förhärskande språket, men under detta decennium kom svenskan att istället inta rollen som största språk. Tillfällestryck för kungligheter trycktes i fler upplagor än en och censuren verkar inte ha haft någon påverkan på utgivningen av tillfällertexter. Pennan bakom trycket var ofta lågadliga ämbetsmän, präster, lärare och andra högreståndspersoner, och var riktad till en bred lyssnande och läsande publik. På grund av tillfällestryckens ursprung anser Rotbain att det kan betraktas som ett tidens massmedium som kan visa på undersåtarnas dialog med makthavarna. Tillfällestryck var en ständigt pågående kommunikation där relationen mellan styrande och styrda definierades och förhandlades, och på så sätt ämnar Rotbain undersöka den representation av drottningen som tillfällestryckens många röster skapade. För att snäva in materialet och för att kunna spåra återkommande formuleringar har hon valt att studera de svenska tillfällestrycken. Författarna bakom tillfällestrycken kommer till stor del från akademien och kyrkan, men en relativt stor anonymitet verkar ha funnits där författaren enbart angav initialer, yrkesbeteckningar eller mer osynliggörande tit-

lar, såsom "en gumma" eller "en blind man". Utifrån angiven ort går det att sluta sig till att materialet har tryckts i såväl stora som små städer över hela Sverige.

Undersökningen är disponerad i fyra kapitel där varje enskild drottning studeras utifrån de tre analytiska temana främlingskap, hustruskap och moderskap. Som läsare får man därmed se dels hur tillfällestrycken gestaltade varje drottning i sin egen tid, dels hur (o)beständiga vissa litterära teman var. Genom att på olika sätt gestalta drottningens främlingskap och försvenskning gav tillfällestrycken ord åt den nya starka fred, allians och gemenskap som skapades mellan länder och kungahus, vilket genom drottningens liv kunde förena dem i både glädje och sorg. Genom att styrka främlingskapet å ena sidan för att lägga emfas på den mellanstatliga gemenskapen, användes det å andra sidan för att kunna försvenska den utländska prinsessan. Allianser, fred och gränsöverskridande förfluten gemenskap kunde genom drottningens främlingskap framhållas särskilt för de tre första drottningarna, men vid tiden för Josefina av Leuchtenbergs förmålning hade den mellanstatliga betydelsen spelat ut sin roll för att istället lägga emfas på nationell enighet. Detta var enligt Rotbain dels ett resultat av att äktenskapet mellan henne och Oscar I inte var en politisk uppgörelse utan en kärleksförening, dels att den mellanstatliga gemenskapen hade spelat ut sin roll i takt med att nationalismen sökte efter tydliga symboler för det egna folket. I gestaltningen av Josefina av Leuchtenberg hade även behovet att länka den blivande drottningen till forna drottningar försvunnit, vilket Rotbain spårar till att dynasti och kunglig särart inte var lika viktigt att poängtera i tillfällestrycken som förr.

Representationen av drottningar förändras på ett markant sätt i tillfällestrycken under och efter det gustavianska enväldet, då drottningen alltmer separerades från det delade regentskapet för att i allt högre grad definieras som kvinna och gemål till kungen. Enligt Rotbain skapades en allt tydligare feminisering av drottningen, med följderna att köns polarisering mellan regenterna ökade i takt med att det borgerliga medborgarsamhället etablerades. De roller som kung och drottning tidigare haft i tillfällestrycken, där de i någon mån delade regentskapet, blev under den senare perioden allt mer könade roller. Ett resultat av denna process var att drottningens maktrepresentation begränsades i jämförelse med kungens. Rotbain menar därför att drottningen i allt högre grad feminiserades i den undersökta perioden.

Som mor till både kungafamiljens barn och till undersåtarna var den tudelade modersrollen central för representationen av drottningen. Under stormakts- och frihetstiden var det landsmoderskapet som var överordnat det personliga moderskapet, detta till en sådan grad att tillfällestrycken uppmanade drottningen att samla sig för landets väl när hon sörjde i samband med avlidna kungabarn. Det var primärt genom folket som drottningarnas moderskap gestaltades. Under

Josefina av Leuchtenbergs regentskap hade rollen som landsmoder istället underordnats rollen som familjemoder, vilket löper parallellt med etableringen av det borgerliga samhället där moderlighet och utpräglade föreställningar om det könade känslolivet var centralt. I denna process förändrades representationen av drottningen från en regentmoder till att istället bli en inspirationskälla för rikets alla kvinnor.

Dessa förändringar i relation till hur drottningen representerades utifrån främlingskap, hustruskap och moderskap ser Rotbain som att rikshushållet blev en riksfamilj. I takt med att borgerliga värderingar etablerades blev drottningens roll som regent alltmer undertonad i jämförelse med hennes roll som kvinna, vilket i samspelet med maken förändrade monarkinstitutionen från utövare av den yppersta makten till att istället bli det perfekta föredömet för den borgerliga familjestrukturen. Det är tydligt i Rotbains undersökning att det var det borgerliga samhället som förändrade den roll som drottningen tidigare åtnjutit, medan de stora politiska samhällsförändringarna som präglade perioden mellan det karolinska och gustavianska enväldet inte var tillräckliga för att ändra drottningsskapets innehåll på ett mer omfattande plan. Denna kontinuitet hävdar Rotbain beror på att monarkin och drottningrollen byggde på andra och mer svårubbliga värden än de som producerades ur det politiska systemet.

Rotbains analys är genomgående både övertygande och grundlig. Hon kontextualiserar materialet på ett bra sätt med varje drottning och period vilket hjälper läsaren mycket att förstå de individuella förutsättningarna. Hon visar hur enskilda förändringar kunde finnas inom en i övrigt trögrörlig genre samt drar trovärdiga slutsatser för att förklara varför kontinuitet eller förändring präglade innehållet i tillfällestrycken. Det finns dock vissa frågor som jag önskar att författaren hade utvecklat mer, vilka generellt hör till teori, metod och material.

Under teori hade jag önskat att Rotbain förde en djupare diskussion om hur hon ser på kön, maskulinitet och femininitet. Jag tror mig se att hon menar att maskulinitet och femininitet inte är knutet till det biologiska könet utan är flytande förståelsestrukturer som kunde tillskrivas både män och kvinnor för att värdera deras persona och praktiker. En ensam regent kunde enligt Rotbain uppbära regentskapets feminina och maskulina aspekter, och infertilitet hos en kung kunde leda till att denne feminiserades. Rotbain kommer i viss mån in på dessa aspekter indirekt när tillfällestrycken jämför Lovisa Ulrika med den tidigare Ulrika Eleonora d.y. men det hade behövts belysas tydligare genom empirin och i synnerhet i teoridiskussionen. Jag tycker att Rotbain lyfter en mycket intressant och relevant aspekt av regentskapet, men vid upprepade tillfällen i undersökningen får jag intrycket att tolkningen följer en könsdualistisk struktur där kungen bara tillskrivs maskulina aspekter och drottningen bara tillskrivs feminina aspekter. En faktor

som gör det svårt för läsaren att övertygas om att hon betraktar könsföreställningar som just flytande är hennes metod. Att använda sig av ankomst/vigsel, kröning, barnafödande, död/änkeroll för att finna hur drottningsskapet representerades i tillfällestrycken gör det inte lätt att visa hur de könade aspekterna var flytande. Att bli maka, moder eller änka var en statusövergång som var så förankrad i den patriarkala strukturen att den kanske främst visar det patriarkala. Jag hade velat se en djupare och mer utredande diskussion där Rotbain utifrån genusteori tydligt beskriver och övertygar om hur hon ser på den könande ordningen och den könade monarkin.

Då Rotbain väljer underifrånperspektivet för att belysa att drottningämbetet värderades och representerades även av undersåtarna hade jag önskat att detta diskuterades mer. Det är ett väldigt intressant grepp, men jag undrar inte om det då finns bättre forskning att luta sig mot än Peter Burkes perspektiv. I sin diskussion om representation visar Rotbain på ett tydligt sätt hur tidigare forskning har förstått begreppet, men det handlar i huvudsak om en forskningsorientering och positionering än om en teoretisk diskussion. Att just Peter Burke är inspirationskällan för studien klingar också lite illa, då Burkes studie av Ludvig XIV är just den sorts forskning som Rotbain både utifrån fokus och material tydligt positionerar sig emot. För att övertygas om att representation är rätt begrepp för analys hade jag velat se en diskussion om varför det som tillfällestrycken gör är *representation* och inte *gestaltning* av drottningen, för jag kan inte frigöra mig från känslan att just gestaltning skulle vara ett mer lämpligt begrepp för att förstå hur olika författare valde att fylla drottningämbetet med olika mening. Jag är övertygad om att Rotbain har valt just representation över gestaltning av en anledning, och perspektivet att analysera monarkin underifrån är mycket intressant, men det hade underlättat för läsaren om hon hade utvecklat varför representation är det mest lämpade. Utifrån teoretiska grepp är jag skeptisk till användandet av Michael Bakhtin och begreppet *dialogicitet*, dels för att jag inte tycker att Rotbain på ett övertygande sätt visar att tillfällestryck är dialog, dels för att det teoretiska begreppet är frånvarande i analysen och endast återkommer i det avslutande kapitlet. Om dialog/dialogicitet var ett nyckelbegrepp för att förstå vad tillfällestryck är hade jag velat se en mer omfattande diskussion om begreppet, hur det berikar förståelsen av representation och tillfällestryck samt att begreppet på ett övertygande sätt användes i analysen. Utifrån metoden blir det även tydligt att Rotbain hade behövt problematisera representation ytterligare. Då studien fokuserar på en representation av drottningar som enbart aktualiseras vid särskilda passageriter kan jag inte låta bli att undra om den förmedlade drottningrollen är tillräckligt representativ. Rotbain argumenterar väl varför just främlingskap, hustruskap och moderskap var viktiga för att skapa drottningrollen, men jag undrar om studien

inte hade kunnat tjäna på att ha dessa som resultat istället för som utgångspunkter. För i valet av just dessa roller bör rimligen möjligheten att finna andra drottningroller begränsas. När Rotbain i vissa fall släpper på ramarna blir det tydligt att drottningrollen var väldigt komplex, och att det fanns andra kontexter där främlingskap, moderskap eller hustruskap inte aktualiserades. Lovisa Ulrikas vitterhetsarbete var något som gestaltades i tillfällestryck men inte något som på ett friktionsfritt sätt kan sorteras under de valda kategorierna.

Kombinationen av temana främlingskap, moderskap och hustruskap med urvalskriterierna för vilka drottningar som ska analyseras är något som högst troligt begränsar antalet möjliga utslag av representationer och drottningroller. Jag håller med Rotbain om att ankomst och vigsel, kröning, relation till de egna barnen, döden eller dödsfall inom kungafamiljen aktualiserar drottningrollen så att gestaltning av ämbetet kan lokaliseras i materialet, men det blir väl snävt när utfallet av denna urvalsprincip är fyra möjliga drottningar. Dessa kriterier gör att drottningar som Kristina, Hedvig Eleonora, Ulrika Eleonora d.y., Fredrika Vilhelmina av Baden, Hedvig Charlotta av Holstein–Gottorp och Desideria inte finns med i analysen. Jag blir därför inte övertygad om att det är en representativ drottningroll som analyseras då urvalet leder till att möjliga representationsteman begränsas. Varför dessa drottningar väljs bort till förmån för andra och vad det har för efterverkningar på resultat, analys och syften är en diskussion som tyvärr saknas i texten, vilket gör att man som läsare står lite handfallen. En av följderna av urvalet är att anspråket att analysera en tidsperiod om 200 år faller, då den sammanlagda regentperioden för dessa drottningar – om man mäter tiden från vigsel till död – uppgår till 151 år. Det är därtill svårt att hävda att en studie sträcker sig över 200 år när glappet mellan Ulrika Eleonora d.ä. och Lovisa Ulrika är 51 år. Det kan tolkas som pedanteri, men då Rotbain har ägnat mycket utrymme åt att positionera sig mot de ögonblicksbilder som hon beskyller tidigare forskning för, tycker jag att det rimmar illa när detta anspråk om att studera 200 år inte håller. Mer ödmjukt hade varit att hävda att hon studerar representationer av drottningar genom fyra nedslag, som tillsammans omfattar en regentperiod på 151 år. Mest saknar jag en metodologisk förklaring till varför vissa drottningar väljs bort, vilket hade gett urvalet mer tyngd.

Rotbain argumenterar väl för hur tillfällestrycken är ett material som kan ge intressanta insikter i hur drottningrollen gestaltades. Monarkiforskningen redovisar hon tydligt för, men jag saknar en djupare diskussion om forskning som har studerat ett särskilt material som är att jämföra med tillfällestryck. Det hade varit en stor hjälp för läsaren att förstå hur Rotbain positionerar sig eller använder sig av liknande genrestudier. För att förstå tillfällestryck som representation så skulle jag vilja ha sett en diskussion om genren, om tidigmodern läsning, om högläsning

och om spridning för att till fullo övertygas om att det handlar om en offentlig representation och inte om litterär gestaltning. Rotbain har i sin studie gått igenom en imponerande mängd tillfällestryck, och hon redovisar under varje enskilt kapitel mängden tryck och hur de är fördelade på olika kategorier, vilket ger läsaren en bra uppfattning om materialets omfattning. Dock hade jag gärna sett en diskussion om materialbeståndets fördelning. Nära 40 % av materialet angår Lovisa Ulrika av Preussen, medan 9 % angår Ulrika Eleonora. Därtill angår 40 % av det analyserade materialet sådant som inte angår ankomst och vigsel, kröning, barn eller död, utan något som sorteras som övrigt där till exempel silverbröllop, nyårsskålar och resor ingår. Att ett material kan vara snedfördelat behöver inte betyda att analysen blir lidande, men jag saknar diskussionen om vad detta beror på och vad det leder till, särskilt när en försvarlig del av materialet angår sådan som Rotbain sorterar under kategorier som inte har med hennes urvalsmetod att göra.

Könets Krona är, för att summera, en studie som forskningsfältet kommer ha nytta av, då Rotbain spritt ljus på en del av monarki som i stort har ignorerats. Utifrån urvalet är analysen av representationen av drottningar i tillfällestryck mycket bra och belyser på ett tydligt sätt särskilda teman i genren. Hon argumenterar väl för att de utvalda temana - ankomst och vigsel, kröning, barn och död - är tillfällen då drottningrollens representation av främlingskap, hustruskap och moderskap aktualiseras i tillfällestrycken. Dessa tre beståndsdelar förklaras inte bara utifrån den egna tidens händelser utan kontextualiseras utifrån större tidshorisonter för att förklara varför de bestod eller förändrades. I analysen av Josefina av Leuchtenberg blir det särskilt tydligt att det svenska samhället och dess representation av drottningrollen hade förändrats. I många fall i inledningskapitlet önskar jag dock att Rotbain hade tagit läsaren vid handen och fördjupat diskussion och problematisering av metod- och teorival samt sitt källmaterial. *Könets krona* är ett värdefullt tillskott till fältet och det är min förhoppning att fler studier följer om hur drottningar och monarkins båda huvuden gestaltades och tillskrevs roller utifrån den flytande könsordningen.

Emil Nicklas Johnsen, I Klios forgård. Forfatterroller, offentlighed og politisk evaluering i Niels Ditlev Riegels' (1755–1802) historieskriving (Oslo: Institutt for filosofi-, idé- og kunsthistorie og klassiske språk, 2019). 217 pp.

Karen Skovgaard-Petersen, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab

En af den sene oplysningstids mest kontroversielle skikkelser i Danmark-Norge var forfatteren N. D. Riegels (1755–1802). Hans interesser spændte vidt. Han beskæftigede sig med dyreanomi, kirkehistorie og kirurgiens historie, han udgav pamfletter om aktuelle samfundsspørgsmål, og først og fremmest forfattede han en række skildringer af danske konger og andre centrale skikkelser i danmarkshistorien.

Eftertidens historikere har imidlertid ikke haft meget til overs for ham. «Riegels er overhovedet den ubehageligste af vore historiske Forfattere», lød historigraf Caspar Paludan-Müllers ubarmhjertige dom i *Historisk Tidsskrift* (1883–84, s. 146–152). Riegels var i Paludan-Müllers øjne partisk og upålidelig, og hans sprog var hårdt og forvirret og grænsende til det uforståelige. Drevet af «bitter Dadlesyge» var Riegels eksponent for en «uhistorisk og upatriotisk retning», som Paludan-Müller intet havde til overs for.

Riegels blev forvist fra det gode historikerselskab, han fik – med den metafor som har givet titel til Emil Nicklas Johnsens afhandling – ikke plads i historikernes tempel, højst i dets forgård. Længe har han været så godt som glemt, men det har ændret sig i de seneste årtier. Henrik Horstbøll viede ham en vis opmærksomhed i sin store oversigt over det sene 18. århundredes historieskrivning i 1992, og knap ti år senere fulgte den første egentlige Riegelsbiografi med den sigende titel:

Recommended citation: Skovgaard-Petersen, Karen, review of Emil Nicklas Johnsen, 'I Klios forgård. Forfatterroller, offentlighed og politisk evaluering i Niels Ditlev Riegels' (1755–1802) historieskriving' (Oslo, 2019), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 161–164. <https://doi.org/10.7557/4.5553>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Oplysningens gale Hund. Niels Ditlev Riegels. Oprører, kirkehader og Kongeskænder af Morten Petersen. Også i de nyere norske diskussioner af censur og offentlighed i det 18. århundrede – Øystein Rians *Sensuren i Danmark-Norge* (2014) og *En pokkers skrivesyke* (2014) af Krefting, Nøding og Ringvei – har Riegels fået plads.

Og nu har Emil Nicklas Johnsen med doktorafhandlingen *I Klios forgård. Forfatterroller, offentlighed og politisk evaluering i Niels Ditlev Riegels' (1755–1802) historieskrivning* bragt os endnu et stort skridt videre i forståelsen af dette kantede og sært fascinerende forfatterskab. I et opgør med det 19. og 20. århundredes retrospektive kanonisering af de historikere der viste sig at pege frem mod den moderne forståelse af historievidenskaben, har han sat sig som mål at forstå Riegels' historieskrivning på dens egne præmisser. Teoretisk tager han udgangspunkt i Quentin Skinner's kontekstualiserende tilgang og, ikke mindst, i Richard Sennet's begreb om roller i 1700-tallets trykte offentlighed. Johnsen anlægger en dobbelt synsvinkel: Lige såvel som det lønner sig at forstå Riegels' historiske forfatterskab som bidrag til, eller interventioner i, den trykte offentlige debat, kan Riegels' værker og forståelsen af hans forfatterroller omvendt gøre os klogere på vilkårene for offentlige ytringer i årene 1784–1799.

Disse 15 år har budt på særlige muligheder for offentlig debat. Efter Struensees korte eksperiment med trykkefrihed i 1770–1772 var censuren blevet genindført i form af eftercensur med bøder og fængselsstraf, for så igen at blive løstet efter kronprins Frederiks statskup i 1784 – og derpå strammet med den såkaldte trykkefrihedsforordning i 1799. Perioden 1784–1799 kan, som Johnsen peger på, med fordel «ses på som en utstrakt sensurfri utprøvningsperiode hvor ulike sjangre og former for offentlig ordveksling ble utprøvd og forhandlet» (s. 26), og en sværm af tidsskrifter så dagens lys. Her spillede Riegels en hovedrolle.

En vigtig forudsætning for Riegels' hektiske aktivitet som publicist var, som Johnsen peger på, hans økonomiske uafhængighed. Det lykkedes ham i 1781 at blive pagehofmester hos enkedronning Juliane Marie, og i den egenskab spillede han op til kuppet i 1784 et avanceret dobbeltspil – men med loyalitet til kupmagerne. Efter kuppet blev han belønnet med en årlig pension på 1200 rigsdaler, og dermed kunne han, som Johnsen fremhæver, hellige sig sin publicistiske virksomhed uafhængig af både mæcener og bogmarkedet. Modsat en anden kritisk stemme som P.A. Heiberg behøvede han ikke gå på akkord med publikums smag. «Som pensjonist stod han i en unik posisjon til å forfølge idealer fremfor økonomisk gevinst» (s. 34). Det giver os mulighed for så at sige at læse Riegels rent, eller som Johnsen formulerer det: «Gjennom å være et unntak i økonomisk forstand kan man hevde at han illustrerer idealer mer enn realiteter» (s. 34) – vel at mærke i en periode hvor offentlighedens normer, de roller man som skribent kunne indtage, var flydende og under forhandling.

Det er Johnsens grundlæggende – og vellykkede – analytiske greb at anskue Riegels gennem de forfatterroller han påtog sig i sit historiske forfatterskab. Han analyserer Riegels' fremtræden som henholdsvis «granskeren», «den evaluerende kongehistoriker» og «opdrageren». Disse roller hænger indbyrdes tæt sammen. Når Riegels i sine historiske værker fremstår som evaluerende kongehistoriker og selvbestaltet regeringsrådgiver, bygger han på sin autoritet som «gransker», dvs. som empirisk forpligtet, uafhængig, kompromisløs sandhedssøger. Som rådgiver er Riegels særlig opmærksom på opdragelsens, først og fremmest fyrsteopdragelsens, betydning. Riegels er i det hele taget en opdrager. De fejl og den fordærvelse og misbrug i fortiden han peger på, skal hindre gentagelse. Riegels dyrkede kort sagt en aktivistisk form for historieskrivning henvendt til både almenheden og regeringen. Gennem sin forfattervirksomhed ville han forandre, han ville 'lede publikum til det bedre på «livets bane», som Johnsen formulerer det (s. 194).

Med sit stærke engagement var Riegels ofte polemisk, af og til ligefrem skinger. Men Johnsen viser overbevisende at han ikke bare var den «gale hund» som han i eftertiden er blevet gjort til. Han var også patriot og optaget af at udvikle «dyd» hos sit publikum. Han var ikke ude på at underminere enevælden som system, men det lå ham stærkt på sinde at pege på konkrete fejl og dysfunktioner i magtudøvelsen. Som Johnsen udtrykker det i sin konklusion: «Hans politiske radikalitet lå i en intens visjon av hva forfatterens og historieskriverens rolle i trykkekfriheten kunne bestå i mer enn i forsøk på å tenke utenfor de politiske rammene som var lagt av eneveldet».

Johnsen gør med god grund en del ud af Riegels' bestræbelse på at blive kongelig historiograf efter kuppet i 1784 – hvad der ikke lykkedes. I stedet blev Riegels, som Johnsen udtrykker det, «kongehistoriker i trykkoffentligheten» (s. 141) og udnyttede den mulighed hans økonomiske uafhængighed gav ham, til «å korrigere eneveldet» (s. 140). Det er vanskeligt at forestille sig hvordan han kunne have opnået den samme talefrihed som kongelig historiograf. Derfor kan det godt undre at Riegels overhovedet ønskede at opnå posten som kongelig historiograf. Men måske, antyder Johnsen, har Riegels ikke gjort sig embedets begrænsninger ganske klart og snarere været optaget af den adgang embedet ville give ham til ellers utilgængelige arkiver. Noget tyder på at forventningerne til embedet i anden halvdel af det 18. årh. ikke har været ganske afklarede, men Johnsen søger fornuftigt at pejle sig ind på det gennem samtidige vidnesbyrd, bl.a. en udtalelse af Abraham Kall i forbindelse med Riegels' ansøgning og opdraget til Riegels' konkurrent om embedet, P.F. Suhm.

Til gengæld ved man mere om historiografembedets egen historie siden 1500-tallet, som Johnsen ridser op som en baggrund for at forstå Riegels' ønske om at blive kongelig historiograf. Her maler Johnsen dog med en lovlig bred pensel.

Den officielle historiografi havde mange former, den var ikke bare henvendt til fyrsterne, og den begrænsede sig ikke nødvendigvis til konger og krige – og var i det hele taget under stadig forhandling. Johnsen er opmærksom på at Riegels har været inspireret af både Ludvig Holberg (1684–1754) og Andreas Hojer (1690–1739), men der er tydeligvis, og naturligtvis, stof til flere undersøgelser. For blot at nævne et eksempel: Når Riegels, som Johnsen fremhæver, stik mod traditionen roser den danske kongerækkes traditionelle skurk Christian 2. for hans indsats mod adelens privilegier, så har han faktisk en forgænger i Holberg. Hojers indflydelse på Riegels er formentlig endnu mere gennemtrængende, som Johnsen også understreger – det lykkedes endda Riegels at få adgang til Hojers håndskrevne Frederik 4.-historie, *König Friedrich des vierten glorwürdigstes Leben* – og man kan overveje om Riegels' forståelse af historiografembedet mon bl.a. kan være formet af Hojers eksempel.

Men nok så vigtigt er det naturligtvis at forstå Riegels' samtidige inspirationer, og Johnsen har et godt internationalt udsyn. Først og fremmest viser han på hvilke måder Riegels' samfundskritiske tidsskrift *Kjøbenhavns Skilderie* er direkte inspireret af den franske Louis-Sébastien Mercier's tidsskriftlignende *Tableau de Paris* fra 1780'erne, hvis emne netop var Paris' «physiognomie morale». Johnsen har blik for både ligheder og forskelle mellem Riegels og hans franske forbillede.

Rundt omkring berører Johnsen kort teksternes stilistiske og retoriske virkemidler. Han er også opmærksom på den antikke historiografis betydning for Riegels og fremhæver især Tacitus, men karakteren af denne inspiration fremstår ikke helt klart.

Som man vil forstå, har Johnsen blik for talrige typer af kontekstualisering, svagest måske nok hvad de historiografihistoriske forudsætninger angår. Afhandlingen kan inspirere til mange slags opfølgende studier, hvad der naturligvis kun er en ekstra styrke. At den også har enkelte løse ender (og ikke ville have taget skade af en ekstra korrekturlæsning), skal bestemt ikke skygge for dens store kvaliteter. Det er lykkedes Johnsen at levere en overbevisende og nuanceret tolkning af Riegels' historiske forfatterskab – i en veloplagt, klar og prægnant prosa.

At Riegels var en langt mere interessant og fascinerende skikkelse end han er blevet gjort til gennem det 19. og 20. årh., kunne allerede Morten Petersens biografi slå fast. Med Johnsens afhandling har vi fået et nyt og solidt grundlag for at forstå hans indsats som historisk forfatter og – ligeså vigtigt – for bedre at forstå hvordan den relative trykkefrihed i denne korte periode i dansk-norsk historie mellem 1784 og 1799 gav mulighed for en særegen eksperimenteren og forhandling om offentlighedsformer og -normer.

Christoffer Åhlman, Mötet med det skrivna ordet. Kvinnors läsande och skrivande under 1700-talet, Studia Historica Upsaliensia 265 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2019). 230 pp.

Tilda Maria Forselius

Att människor kunde såväl läsa som skriva på mycket hög nivå i Sverige på 1700-talet är väl känt. Material i arkiv och bibliotek ger rikligt med belägg för detta. Individer och grupper som tillhörde vittra kretsar stod för imponerande färdigheter. Enbart den bok- och tidskriftsutgivning, som emanerade från sådana sociala miljöer, bär syn för sägen. Vidare är det välbelagt att många verksamheter som borgare och ståndspersoner ägnade sig åt, exempelvis olika former av handel, krävde hög kompetens. Postala brev skrevs i mängd både i yrkesverksamheter och i familje- och umgängeslivet. Kort sagt: Forskningen har visat att läsning och skrivande var en nyckel till inflytande och social ställning i det svenska 1700-talsamhället – inte den enda men likväl en nödvändig faktor – och att såväl kvinnor som män utövade dessa färdigheter på hög nivå.

Det ovan sagda gäller dock inte vad vi idag kallar "allmänheten" utan framför allt en liten och privilegierad andel av befolkningen. När det gäller 1700-talsamhällets bredare folkskikt är frågan om läs- och skrivkunighet och därmed sammanhängande praktiker mindre utforskad. Bristen på källor har varit ett uppenbart hinder. Där adel och högreståndspersoner kunde anlägga familjearkiv som idag finns intakta i våra statliga institutioner är eventuella skrivalster från – låt säga – en vanlig torparfamilj i Småland sällan bevarade.

Recommended citation: Forselius, Tilda Maria, review of Christoffer Åhlman, 'Mötet med det skrivna ordet. Kvinnors läsande och skrivande under 1700-talet' (Uppsala, 2019), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 165–170. <https://doi.org/10.7557/4.5554>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Lyckligtvis har en del forskare ändå hittat sätt att producera vederhäftig kunskap. Egil Johansson och hans forskargrupp gjorde redan på 1970-talet betydelsefulla insatser genom att studera prästers noteringar vid husförhör. Kyrkan bedrev läsundervisning främst för att folket skulle kunna läsa religiösa skrifter som katekesen, och vid husförhören kontrollerade och antecknade prästerna församlingsmedlemmarnas kunskapsnivåer. Utifrån sådana anteckningar kunde man visa att en elementär läsförmåga var utbredd redan vid 1600-talets slut, och forskargruppens fortsatta forskning i kyrkoarkiven utvecklade kunskapen även vad gäller 1700-talet. Vi vet också att myndigheternas insatser på området ökade under seklet. 1723 kom till exempel en kunglig förordning om att föräldrar hade skyldighet att lära sina barn läsa, vilket i de flesta fall handlade om att se till att barnen kom till den undervisning som anordnades av kyrkan. Om föräldrarna inte följde förordningen kunde de drabbas av sanktioner. Det satte, som Johansson underströk, stark press på församlingsborna.

Att det tidigt existerade en basal läskunnighet i de breda befolkningslagren, åtminstone i vissa regioner av riket, är såldes väl belagt. Men hur utvecklade och tillämpade var dessa färdigheter? Upplevdes kyrkans läsundervisning som ett tvång eller en möjlighet? Det är – påpekade Johansson själv i någon av sina många skrifter – skillnad mellan att hjälpligt lära sig avkoda text på begäran av kyrkan och att läsa av eget behov eller intresse. Han talade om att det fanns en variation av push och pull-faktorer som ledde till en generellt ökad läskunnighet under 1700-talet. *Push* står för olika krav och åtgärder, *pull* för människors incitament och efterfrågan – enligt min förståelse är det i det senare fallet människors insikter om läskunnighetens nyttoaspekter som drar.

I sin avhandling *Mötet med det skrivna ordet. Kvinnors läsande och skrivande under 1700-talet* hävdar Christoffer Åhlman att historiker, med Egil Johansson som ett av få undantag, har tenderat att beskriva den tidigmoderna läskunnigheten i termer av passivitet. Enligt Åhlman har bilden av religiösa krav, tvång och kontroll begränsat perspektivet på vilken ”avkastning” läs- och skrivkunnighet hade för gemene man och kvinna. Han avser att framställa en annan berättelse genom att lägga fokus på vardagspraktiker, på ”hur läs- och skrivkunnighet faktiskt har använts” (13). Syftet är närmare bestämt att ”belysa hur kvinnor under 1700-talet använde läs- och skrivkunnighet och vilken betydelse dessa färdigheter fick för deras arbete och försörjning” (32). Det handlar således om att ställa frågor på nya sätt men också om att fokusera på grupper vars läs- och skrivkunnighet inte tidigare har lyfts fram i forskning. I inledningen preciserar författaren att han valt att studera kvinnor som inte tillhörde adeln samt material som vittnar om andra sammanhang än ”näringsidkande verksamhet såsom handel” (36) – detta eftersom färdigheter vad gäller sådana personer och kontexter redan tagits upp i

forskningen. Han vill istället lyfta vad läskunnighet betydde för pigor, bondhustrur och andra kvinnor ur just de breda befolkningslagren.

Källmaterialet hämtar Åhlman främst från de kyrkliga arkiven. Han bygger bland annat på verifikationer, flyttintyg och räkenskaper, och för att åstadkomma geografisk bredd har han anlitat arkiv i olika socknar och regioner – däribland Arjeplog, Färila och Avesta. Enligt metodbeskrivningen är intentionen att göra tolkningar utifrån ”källpluralism” – det vill säga källor av såväl stor mängd som av olikartad karaktär. Som teoretisk utgångspunkt förklarar författaren sin avsikt att ge en annan bild än föreställningen om en ”passiv” läskultur med religiösa ramar. Eftersom de flesta människor var troende under 1700-talet och eftersom läskunnigheten hade ”olika typer av avkastning” menar han att mycket talar för att ”församlingsborna själva värdesatte läsförmåga och ansträngde sig för att förvärva den”. Dessa bör således ”inte ses som passiva mottagare, inte ens om färdigheten kan ses som påtvingad” (17). Jag återkommer till detta.

Avhandlingen består, förutom inledning och sammanfattning, av fem empiriskt orienterade kapitel som framstår som relativt självständiga från varandra eftersom de utgår från olika frågor och källmaterial. Som sig bör är de dock väl relaterade till syftet. Det första (kapitel 2 enligt numreringen) utgör en bakgrundsdel som Åhlman främst bygger på tidigare forskning. Här beskrivs den så kallade folkundervisningen där de ovan nämnda husförhörerna hade en central roll. Åhlman betonar att undervisningen, även om den var ett medel för att genomföra kyrkans/statens krav, var mycket differentierad. Förutsättningarna för att bedriva skola skilde sig åt beroende på var i riket man befann sig geografiskt och socialt. I byar på landsorten var det – enligt 1686 års kyrkolag – klockaren som skulle stå för undervisningen, men då ingen klockare fanns fick man göra på annat sätt. Ofta anordnades hemundervisning i kyrkans anda. Ifall föräldrarna inte själva kunde lära sina barn läsa tvingades de se till att barnen fick undervisning av någon som kunde och de förväntades ofta betala läraren med egna medel. Om familjen räknades som fattig kunde läraren dock få betalning ur församlingens fattigkassa. I ekonomiskt gynnade hushåll i städerna förekom privatundervisning som leddes av exempelvis guvernanter. Sådan undervisning stod utanför folkundervisningen samtidigt som dess mål uppfylldes.

Nästa kapitel (nummer 3) handlar om läskunnighetens betydelse för unga kvinnor. Här utgår författaren från flyttningsattester från Färila. När gemene man eller kvinna avsåg att flytta var hen tvungen att begära en attest, som närmast var ett slags betyg över sådant som uppförande, läskunnighet och kristendomskunskaper. För att göra bedömningen höll prästen ofta ett särskilt kunskapsförhör vars resultat dokumenterades i attesten. Att den terminologi som användes inte är enhetlig utgör ett metodproblem som Åhlman diskuterar. Materialet ger ändå

goda belägg för att pigor i Färila hade goda läsfärdigheter. Han lyfter också fram ett starkt incitament som ogifta pigor och drängar hade för att lära sig. De behövde vara läskunniga för att få ta nattvarden, och utan att ha släppts fram till nattvarden fick de inte gifta sig. Undantag kunde dock göras om den ena i det par som avsåg att ingå äktenskap hade goda kunskaper och den andra förvärvade sådana färdigheter inom en viss utsatt tid.

I kapitel 4 tar Åhlman upp att kvinnor tjänade som lärare i byar på landsorten. Utifrån bland annat likpredikningar, sockenstämmoprotokoll och räkenskaper i socknarna Orsa, Älvdalen, Floda och Arjeplog drar han slutsatsen att "kvinnor hade en viktig roll att spela i den tidigmoderna folkundervisningen" (97). Han lyfter fram två slags lärarinsatser. För det första gjorde mödrar och matmödrar ett viktigt arbete inom den obetalda undervisning som genomfördes i det egna hushållet. Denna så kallade hemundervisning var, som nämnts ovan, främst inriktad på att lära de egna barnen läsa. Om kvinnan var matmoder, det vill säga hade tjänstefolk, skulle även dessa undervisas ifall de saknade läsfärdigheter.

För det andra fanns det kvinnor som utförde lärararbete i socknar på landsorten och fick betalt av socknen/församlingen. I exempelvis Orsa, där det saknades en skolmästare och skolbyggnad ända till seklets slut, finns ett antal undervisande kvinnor nämnda i församlingens arkiv från 1730-talet och framåt. En av dem är pigan Warg Karin Larsdotter som avlönades med 4 kopparmynt år 1737 för att hon "lärdt 2:e fattiga barn läsa". En annan lärare var Karin Matsdotter som, åtminstone tidvis, höll i undervisning med grupper av barn under åren 1757-1786, alltså i hela 31 år. De övriga socknar som studerats visar liknande resultat, att kvinnor tjänstgjorde som lärare. Åhlman finner belägg för att såväl civilstånd som kompetens kunde variera bland dem. Incitamentet att försörja sig genom att undervisa gällde således inte enbart änkor, vilket skulle ha kunnat förmodas. Arvodena för dessa undervisningsinsatser betalades som regel ut av fattigkassorna. Eventuellt kunde lärarna få ytterligare betalning av föräldrarna, något som då inte har satt spår i sockenräkningarna. Förutom en rent pekuniär avkastning menar Åhlman att vi kan anta att en kvinna som arbetade som lärare förstärkte sitt sociala anseende.

I kapitel 5 och 6 är det skrivkunnighet som står i fokus. Utifrån ett antal källdokument visar Åhlman att kvinnor har använt skrivkunnighet och räknekonst i yrkesverksamhet och i juridiska sammanhang. Exempelvis har han i Avesta kyrkoarkiv funnit verifikationer som kvinnor skrivit eller åtminstone skrivit under. De gäller bland annat försäljning av vin och talg till kyrkan, samt logi för besökare. Kvinnor utförde ofta tjänster som hade med mat och logi att göra, och den som drev gästgiveri var tvungen att hålla dagbok med en hel del information om resande. Således förutsattes skrivfärdighet. Andra kvinnor, vars skrivande tas

upp, försörjde sig som bokbindare och med räkenskaper inom kyrkan. I vissa fall gällde det änkor som utförde uppgifter för försörjningens skull. Åhlman ger också exempel på att det handskrivna ordet under 1700-talet blev alltmer nödvändigt inom juridiska sammanhang. Kvinnor behövde liksom män kunna underteckna kontrakt, skilsmässohandlingar och liknande, vilket var en pådrivande faktor för kvinnor att utveckla skrivfärdighet.

Jag hoppas att det av mitt referat blivit tydligt att det är ett rikhaltigt och ytterst intressant material som Åhlman utforskat. Han väver också på ett förtjänstfullt sätt samman tidigare forskares resultat med sin egen källforskning. Det finns ingen anledning att betvivla den tes han driver, nämligen att kvinnor hade nytta (eller med Åhlmans term, "avkastning") av att kunna läsa och skriva och att detta var ett starkt incitament att lära sig. Särskilt överraskande är det inte, på det hela taget, att – för att ta ett exempel – en kvinna som drev gästgiveri kunde föra bok. Men resultaten är intressanta att ta del av och fördjupar förståelsen av vad som drev utvecklingen, samt breddar bilden av kvinnors många verksamhetsområden. I synnerhet finner jag de delar som rör kvinnor från byar i landsorten givande. Rikligt med citat gör framställningen levande och ger värdefull kontakt med källorna.

Också några kritiska funderingar uppstår under läsningen. När det gäller hänvisningar och litteraturförteckning saknar jag emellanåt uppgifter. När Åhlman bygger vidare på tidigare forskning – exempelvis om fattigkassans räkenskaper i Orsa – vore det bra att få veta något om den forskningens grunder och sammanhang. Är det akademisk forskning som åberopas eller något annat? Jag googlar mig fram till ett svar på den frågan, men det hade varit fint att få det klart för sig genom texten eller i en fotnot. Detta i synnerhet i de fall då källor/arkivuppgifter även flitigt *citeras* med hänvisning till tryckta arbeten, istället för till primärkällan.

Litteraturförteckningen är inte till någon vidare hjälp när det gäller att förstå sekundärlitteraturens karaktär. I de traditioner som jag fått är bekant med inom pedagogik och litteraturvetenskap – och i min tur lärt ut – ska forskaren exempelvis ange om en viss bok är en avhandling, detta för att kunna skilja ut akademisk forskning från mer populärt orienterade skrifter (även ifall de senare är författade av forskare). Här görs inte några sådana preciseringar och inte heller förlagsnamn, som skulle kunna ge viss vägledning, sätts ut. Självfallet finns det olika praxis och det kan verka petigt att lyfta detta. Men en något större tydlighet skulle underlätta.

Avhandlingen har uppenbarligen haft en lång tillkomsttid och det kan vara en förklaring till att texten tyngs av en del upprepningar, främst av argumenterande art. Jag undrar emellanåt under min läsning varför Åhlman inte oftare ifrågasätter sina konklusioner och diskuterar dem istället för att argumentera för sitt

grundperspektiv. Det finns som sagt ingen anledning att betvivla avhandlingens empiriska resultat, men en mer prövande hållning till materialet har ofta förtjänster och kan göra tesen mer övertygande.

Min huvudsakliga invändning gäller dock den framställning av ett förmodat annat forskningsperspektiv som författaren tar spjärn mot när han beskriver sin egen teoretiska utgångspunkt. Som jag nämnt i början av recensionen hävdar Åhlman att historiker har genererat en bild av att det i det förmoderna samhället existerade en "passiv" och religiöst styrd "läskultur" som mer eller mindre tvingades på församlingsmedlemmarna. I kontrast till detta är hans avsikt att visa att läskulturen var "aktiv och skapande" (16). Detta resonemang om "aktiv" kontra "passiv" är något han återkommer till upprepade gånger i framställningen; det blir något av en röd tråd. Jag saknar dock en beskrivning som på ett tillfredsställande sätt klagör varifrån resonemanget om "passiv läskultur" har hämtats. I inledningen får vi veta att ett par internationella forskare (Jack Goody och Loftur Guttormson) har betonat att läsfärdighet inom religionens ramar har begränsningar. Därefter nämns kort att Birgitta Odén "till viss del anammat denna uppfattning" samt att hon gör skillnad "mellan en *passiv* och en *aktiv* läskultur under 16- och 1700-talet" (17). Det motsägelsefulla begreppet "passiv läskultur" ska alltså kunna härledas till något verk av Odén, men var hon möjligen har skrivit om detta får läsaren inte veta. Inget arbete av Odén tas upp i avhandlingen. I stället hänvisar Åhlman till sidan 240 i en bok av Daniel Lindmark som belägg för att Odén haft denna uppfattning.

Min mening är att det hade varit klädsamt att avstå från att göra denna (förmodade) motsättning mellan forskarperspektiv till en så pass stor sak i avhandlingen, i synnerhet som den inte beläggs på ett bättre sätt. De empiriska resultaten står sig ju utmärkt ändå, och visar dessutom på att premissen om en aktiv läskultur har sina begränsningar. För även om församlingsborna fick behållning av att kunna läsa var ju tvånget, som Åhlman skriver, inbyggt i praktiken. Det går inte att bortse från kyrkans makt, den fanns där även om församlingsborna var troende och önskade kunna läsa sin katekes och psalmbok på egen hand. Hörsamhet gentemot styrande instanser och anpassning till normer ger som regel "avkastning" för den enskilde, så fungerar samhällen, och den läskunnighet som stat och kyrka påbjöd gav – som Åhlman visar – kvinnor nya möjligheter. Att argumentera för att detta främst var "aktivt och skapande" är att i viss mån välja bort den komplexa dynamiken i hur tvång och möjligheter samspelade. Möjligen hade de begrepp som Egil Johansson föreslog, *push* och *pull*, kunnat belysa interaktionen mellan pådrivande faktorer på ett fruktbart sätt? Dessa invändningar och funderingar ska dock inte skymma det faktum att Åhlmans avhandling utgör ett innehållsrikt och väsentligt bidrag till forskningen om kvinnors lärande och yrkesliv under 1700-talet.

Tine Reeh (red.), Religiøs opplysning: Studier over kirke og kristendom i 1700-tallets Danmark-Norge, Kirkehistoriske Samlinger, Selskabet for Danmarks Kirkehistorie (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2018). 139 pp.

Rolv Nøtvik Jakobsen, Universitet i Oslo

Ei spesiell utfordring for arbeidet med dansk-norsk historie i det lange 1700-tallet, er at benevnelsene på ulike idehistoriske strømninger både har blitt anvendt som entallsord og også blitt innarbeidd som epokebetegnelser. Dette gjelder i særleg grad for de svært mangfoldige begrepene «pietisme» og «opplysning». Framstillinga av 1700-tallet i flerbindsverket *Den danske Kirkes Historie* som ble utgitt i 1951, er et tydelig og skoledannende eksempel. Verket er todelt: Mens Johannes Pedersen skriver om «Pietismens tid 1699–1746», framstiller Bjørn Kørnerup «Oplysningstiden 1746–1799». Leseren får altså inntrykk av at dette var to epoker som fulgte hverandre kronologisk. Det skjedde beleilig nok nesten midt i hundreåret, i dette tilfellet altså i 1746, det året da Christian VI døde. I tillegg har danske historikere hatt ei spesiell utfordring med denne siste «epoken». Den såkalte opplysningen ble i etterkant framstilt i et negativt lys både av Grundtvig og romantikerne, og rester av dette synspunktet henger stadig igjen, kanskje særleg i populærhistoriske framstillinger.

Som mange lesere av dette tidsskriftet er godt informert om, har det de siste årene skjedd markerte endringer i måten det lange 1700-tallet blir utforsket på: Dersom en gjør bruk av epokebenevnelser, framstår de som mangfoldige flertallsord, altså «opplysninger» og «pietismer», og i stor grad som tidslig overlappende

Recommended citation: Nøtvik Jakobsen, Rolv, review of Tine Reeh (ed.), 'Religiøs opplysning: Studier over kirke og kristendom i 1700-tallets Danmark-Norge' (Odense, 2018), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020). 171–174. <https://doi.org/10.7557/4.5528>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

fenomen med viktige felles kjennetegn. På den måten kan de ulike pietismene framstå som en integrert del av de like mangfoldige opplysningene. I tillegg har 1700-tallsforskningen, som historiefaget ellers, gitt relativt nye disipliner som bok- og sosial-historie den plassen de fortjener i utforskninga av denne delen av vår nære fortid.

I denne situasjonen er det derfor svært fortjenestefullt at kirkehistorikeren Tine Reeh ved Det teologiske Fakultet ved Københavns Universitet for noen år siden samlet yngre forskere for å arbeide med ulike sider ved 1700-tallets kirkehistorie i Danmark-Norge. Mange av studiene dreidde seg på ulikt vis nettopp om forholdet mellom pietisme og opplysning i dette tidsrommet. Disse arbeidene er nå tilgjengelig i en bokutgivelse i den fornemme serien *Kirkehistoriske Samlinger*, med den velvalgte tittelen *Religiøs opplysning*.

Bidragstyterne gjør bruk av ulike innfallsvinkler og metodiske tilnærminger. Redaktøren opplyser også om at de ikke har «arbejdet ut fra et fælles grundsynspunkt». Noen av bidragene er gjennomarbeidet, mens andre bærer preg av å være en første start på noe som kan bli et større forskningsbidrag. Samlet framstår artiklene som et ambisiøst og velkomment forsøk på å kartlegge deler av det komplekse utvekslingsforholdet mellom ulike former for «opplysning» og religiøs praksis i dansk-norsk 1700-tall. En felles utfordring er at de kirkehistoriske standardverka i stor grad er av eldre dato. At så mange av de viktige aktørene i perioden etterlot seg publikasjoner innenfor ulike sjangre og kretsløp, har dessuten ført til at forskjellige deler av deres livsverk har blitt behandlet av forskere fra et vidt spektrum av faglige disipliner. Kroneksempelene er her selvsagt Ludvig Holberg og Erik Pontoppidan. Den siste, som blant annet var teolog, (natur-)historiker, vitenskapsorganisasør og romanforfatter, har med god grunn blitt viet tre artikler.

Sigrud Nielsby Christensen skriver om den egenartige spenningen mellom pietistisk teologi og fornuftsbasert tenking i Pontoppidans omfangsrike brevroman fra 1742–43. Nanna Eva Nissen presenterer en bokhistorisk informert lesning av noen sjeldne eksemplar av Pontoppidans mest kjente verk, katekismen *Sandhed til Gudfrygtighed*, der den første av svært mange utgaver utkom i 1737. Artikkelen går gjennom de interfolierte håndskrevne bemerkningene i noen tidlige eksemplarer av verket, for å finne ut mer om hvordan de ble brukt i praksis. Mette Lundgaard Hansen skriver velinformert om Pontoppidans bidrag til feiringa av innføringa av det arvelige eneveldet i 1760, en spennende tekst om forholdet mellom frihet og patriotisme.

Artikkelen til Anasia Sjøstedt-Elnef om religionskritikken i *Niels Klim* er den eneste som handler om det omfangsrike forfatterskapet til Ludvig Holberg. I motsetning til Pontoppidans brevroman har denne romanen absolutt vært gjenstand for nærlesing før. Uten å gjøre overdreven bruk av nyere innsikter om Holbergs

ideologier, peker artikkelforfatteren med rette på at «satiren og fiktionens røgslør» gjør at romanen ikke framstår som en sikker kilde til Holbergs egne meninger.

Mens storparten av bidragene i *Religiøs opplysning* kaster nye blikk på det lange 1700-tallets *usual suspects*, gir Marie Rahr Kruse Østerholt til beste en presentasjon av den mer ukjente soknepresten Bone Falch Rønne. Rønne framstår i sine skrifter som en pioner både når det gjaldt dyrevelferd og praktiske jordbruksreformer, for eksempel som talsmann for potetens nytteverdi. Østerholt er også den eneste av bidragsyterne som eksplisitt knytter nærlesning av tekster til strukturelle endringer i samfunnslivet.

Michael Agerbo Mørchs bidrag er en oppkvikkende revurdering av Ove Guldbergs teologiske verk *Den aabenbarede Theologie* fra 1773. Da boka kom ut, var det allerede tydelig at Guldberg hadde overtatt som kongerikets sterke mann. Dette var en posisjon han beholdt fram til 1784. Som følge av dette, har Guldberg i ettertiden framfor alt blitt beskrevet som en konservativ politiker, mens hans øvrige forfatterskap har blitt stående i skyggen. Mørch viser at Guldberg teologisk kan beskrives som en moderat opplysningsteolog som slett ikke var markert mer konservativ enn sine samtidige. Mørch slår også et slag for at det kan være meningsfullt også å analysere Guldbergs politiske egenart ut fra hans teologi, og ikke bare bedømme teologen ut fra statsmannens innsats.

Ida Kruse Schaumburg-Müller skriver innsiktsfullt om striden mellom teologen Otto Horrebow og biskop Nicolai Balle i 1790-årene. Striden dreidde seg om bibelsyn og bibelbruk, der de to (opplysnings-)teologene på ulikt vis argumenterte ut fra «fornuften». Artikkelforfatteren ser nærmere på de stridende partenes argumenter og demonstrerer at den senere (grundtvigsk pregede) historieskrivinga med sin uttalte brodd mot «rasjonalisme», har framstilt forholdet mellom dem på en måte som i beste fall er unøyaktig. Dette har i sin tur stengt for fruktbare innsikter om den historiske betydningen denne formen for opplysningsteologi hadde.

Den ene av de to artiklene om den produktive teologen, retorikeren og hoffpresten Christian Bastholm tar også utgangspunkt i bruken av bibeltekster. Thomas Molter Sjöberg Neergaard viser at Bastholm framstiller de bibelske tekstene på måter som både er informert av samtidige former for historisk-kritisk eksegesi og av kirkelig pedagogisk nytenking. Bastian Nolsøe Vaucanson skriver innsiktsfullt om Bastholms ungdomsverk *Lov-Tale over Messias*, som har blitt framstilt som et skrift fullt av indre motsetninger. I stedet for å bruke disse motsetningene som argument for at Bastholm var lite konsistent som teolog, oppfatter Vaucanson dem som uttrykk for Bastholms uttrykte ønske om å framstille dype sannheter på måter som er forståelig for ulike målgrupper, altså det som i datidig teologi ble kalt *akkomodasjon*. Dette er selvsagt en gammel retorisk innsikt, noe som Bastholm

utdyper i sin stadig lesverdige retoriske framstilling rettet mot prester, *Den geistlige Talekunst* fra 1775.

De ulike bidragene i *Religiøs opplysning* representerer et stort spenn både når det gjelder metode og tematikk. Samlet framstår utgivelsen som et sterkt argument for at ny, tverrfaglig orientert forskning på det lange 1700-tallets kirkehistorie ikke bare er ønskelig, men nødvendig. Heldigvis er noen av bidragsyterne i gang med slik videre utforskning.

Flere av bidragsyterne anfører at mange av standardverkene om perioden er foreldet, og at tradisjonelle innsikter må revurderes ut fra nyere internasjonal forskning, for eksempel om slike mangfoldige og skiftende begrep som opplysning og pietisme. På den bakgrunnen er det litt underlig at politiske, kulturelle og sosiale endringer gjennomgående blir tillagt liten vekt i bidragene. Flere av bidragene lykkes med å revurdere de gamle standardverkenes vurdering av de enkelte aktørene, men synes å overta det problematiske utgangspunktet om at det skriftlige materialet de etterlot seg, skulle framvise konsistens og stabilitet på individplan.

Her er det viktig å minne om at alle aktørene i all sin innbyrdes ulikhet var kongelige embets-menn som etter beste evne var lojale mot kongemaktens skiftende styringssignal. Dette er svært tydelig i spennet i Pontoppidans karriere, fra han som hoffprest skrev katekismen til han flere år senere som universitets kansler beskrev kongerikets egenart og ressurser. I tillegg er jo produksjonsvilkårene for publiserte tekster viktige. Sensuren på alle publikasjoner ble først opphevet i 1770, og fram til siste halvdel av hundreåret var bokutgivelser avhengige av patroners velvilje og finansiering. Holberg var en pioner også fordi hans skjønnlitterære utgivelser etterhvert baserte seg på det framvoksende markedet. Den nye romanforma, som Pontoppidans *Menoza* er et tidlig dansk eksempel på, var avhengig av å skape og vedlikeholde et slikt indre marked og dannet på det viset utgangspunkt for et annerledes litterært kretsløp.

Religiøs opplysning er en viktig og imponerende utgivelse som makter å kaste nytt lys over viktige sider av det lange 1700-tallets kristendomshistorie i Danmark-Norge.

Benjamin Asmussen, Kinafarerne: Mellem kejserens Kina og kongens København (København: Gads Forlag, 2019). 288 pp.

Leos Müller, Stockholm University

De två nordiska ostindiska kompanierna, det danska och det svenska, har länge varit föremål för såväl historisk forskning som populärhistoriska skildringar, och det finns en mycket omfattande litteratur om båda. Forskningsintresset utgår från att kompanierna har spelat en viktig roll i de nordiska staternas globalisering under tidigmodern tid. Kompanierna importerade exotiska varor som formade nya konsumtionsvanor, vetenskapliga intressen och kulturfenomen. De drog in kapital till Köpenhamn, Göteborg, Stockholm och andra städer – kapital som vidare investerades i industrier, jordbruk, rederier, och varv. Hur mycket nytt kan man egentligen säga givet den omfattande litteratur som idag finns om kompanierna? Benjamin Asmussens bok *Kinafarerne. Mellem kejserens Kina og kongens København* (2019) visar att det fortfarande finns mycket kvar att upptäcka.

Asmussen är curator vid det danska M/S Museet for Søfart i Helsingør och disputerade år 2018 på en avhandling om det Danske Asiatiske Kompagniets verksamhet i Kanton. Han är idag Danmarks främsta expert på kompaniets Kinahistoria. Den nyutkomna recenserade boken utgår från avhandlingen men den riktar sig till en mycket bredare läsekrets. Asmussen lämnar det teoretiska och metodologiska åt sidan och berättar med liv och lust om kompaniets anställda som reste till Kina — *Kinafarerne*.

Det som skiljer Asmussens bok från annan kompanilitteratur är hans fokus på människorna. Han är intresserad av kompaniets handelsagenter, superkarger, som organiserade affärer i Kanton, och som ofta även fick bo långa perioder i

Recommended citation: Müller, Leos review of Benjamin Asmussen, 'Kinafarerne: Mellem kejserens Kina og kongens København' (København, 2019), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 175–177. <https://doi.org/10.7557/4.5555>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Kanton eller den portugisiska kolonin Macao. Den traditionella forskningen har varit mer intresserad av kompaniet som företagsform eller av de asiatiska varorna och globala handeln. Asmussens fokus på människor och deras nätverk, karriärer och familjeliv visar att de anställdas nätverk sträckte sig långt utanför själva kompaniet.

Det danska Asiatiska kompaniet hade sitt huvudsäte i Köpenhamn och de danska anställda och direktörerna hade alltid nära till den politiska makten och till andra danska handelskompanier samt huvudstadens finansiella nätverk. Flera danska ministrar fick rollen som kompaniets officiella överhuvud; *praeses*. Så var det inte alls för det Göteborgsbaserade svenska kompaniet. Det är kanske även det som tydligast skiljer det danska Asiatiska kompaniet från det svenska Ostindiska kompaniet.

Asmussens bok behandlar endast det Danske Asiatiske Kompagniets Kina-historia. Det grundades 1732 på rester av det gamla danska Ostindiska kompaniet som redan hade funnits under mer än hundra år. Det nya kompaniet fick bedriva fjärrhandel med både Indien, de danska stationerna Tranquebar och Serampore, och Kanton i Kina. Men det framgår tydligt att det var ett intresse för Kinahandeln som låg bakom omorganisationen. Under hela 1700-talet var handeln med Kina betydligt viktigare än den med Indien.

I första kapitlet berättas historien om holländaren Pieter van Hurk som fick leda den första danska expeditionen till Kanton redan 1730, alltså två år innan kompaniet fick sin officiella oktroj. Van Hurk hade tidigare verkat i det upplösta Ostendekompaniet, vars framgångar i början av 1700-talet visade att tidens mest lukrativa destination var Kanton. Där kunde man tjäna mycket pengar på att ta in te, siden, porslin och andra kinesiska varor till Europa. Ostendekompaniet grundades i Ostende, i dagens Belgien, och upplöstes efter brittiska och holländska påtryckningar år 1727.

Den första mycket vinstgivande expeditionen inledde kompaniets 110-åriga historia. De första femtio åren, 1732–1782, beskrivs närmare i bokens andra kapitel. Vi får inblick i hur verksamheten organiserades i Köpenhamn, var bokhållarna satt, var auktionerna ägde rum och var kinafarare byggdes. Vi får också en bild av Kanton och Macao. Vi får veta hur inköpen ordnades i Kina och varför besättningarna aldrig fick besöka Kanton utan stannade på ankringsplatsen Whampoa. Kinesiska myndigheter tillät inte besöken, utan även handelsagenter fick bo endast i ett avgränsat område i staden. Men Asmussen skildrar också själva resorna mellan Köpenhamn och Kanton, ibland snabba och händelselösa, ibland fulla av olyckor och fördröjningar.

Men det som gör Asmussens framställning så läsvärd är hans ambition att skildra historien utifrån de enskilda kinafararnas livsöden. Vi får läsa om Pieter

van Hurk, Jens Boje, Christen Lintrup Lindencrone och andra. Den som författaren ger störst uppmärksamhet är den färgstarke och språkbegåvade Peter Mourier (1746–1836). Mourier tillbringade femton år i Kina och tog även dit sin fru och sina barn. Hans tid i Kanton 1770–1785 hör till de mest omvälvande i Kinas och kompaniets historia. Efter en kritisk period i början av 70-talet fick kompaniet några "florissante" år under det amerikanska frihetskriget, för att sedan vara nära konkurs åren 1782–1785. Efter sin hemkomst sparkades Mourier av kompaniet på grund av ekonomiska oegentligheter, men framlevde resten av sitt liv som framgångsrik köpman och godsägare. Han var sannolikt den ende danske superkargen som lärde sig kinesiska ordentligt.

Bokens tredje, korta, kapitel ägnas åt kompaniets kris under åren 1783–85. Asmussen tar upp fyra olika men ändå sammanflätade orsaker till krisen. Utbrottet av vulkanen Laki på Island 1783 ledde till fler kalla somrar med medföljande ekonomisk nedgång i Europa och minskad efterfrågan på koloniala varor. Kompaniet drabbades också hårt av omfattande bedrägeri av en bokhållare. År 1783 var det amerikanska frihetskriget över, vilket markerade slutet på krigskonjunkturen och kompaniets goda år under neutral flagg. Men det kanske ändå viktigaste var den så kallade Commutation Act i England. Commutation Act år 1784 sänkte kraftigt de brittiska skatterna på lagligt importerat te. Priserna på te halverades och därmed försvann marknaden för det illegala teet som till stor del smugglades från Köpenhamn, och egentligen importerades av det danska kompaniet.

Resten av boken ägnas åt kompaniets utdragna svanesång. Först år 1840 lades kompaniet ned, decennier som präglades av fler kriser, krig och överlevnadsförsök. Även denna period skildras med hjälp av en spännande kinafarare. Theodor Emil Ludvigsen (1804–1896) var kompaniets siste superkarg. Han kom till Kina så sent som år 1829 då det gamla Kantonsystemet var mer eller mindre upplöst. Han var med när kompaniet lades ned 1840 och ordnade dess arkiv för eftervärlden, en förklaring till varför källmaterialet är så rikt och välbevarat. Hans memoarer framstår som en guldgruva för alla som intresserar sig för Danmarks kontakter med Kina i början av 1800-talet.

Sist men inte minst bör bokens omsorgsfullt valda bildmaterial nämnas. Urvalet vittnar om författarens djupa kunskaper om 1700-talets globala handel och sjöfart och om hans intresse för bildkonst. De uttömmande illustrationstexterna är lika meningsbärande för innehållet som huvudtexten. Benjamin Asmussens bok är ett lysande exempel på hur populärhistoria bör skrivas. Boken är både läsvärd och lättläst. Författarens gedigna kunskaper och djupa engagemang som historieförmedlare lyser igenom i texten.

Carina Burman, Bellman. Biografen (Stockholm: Bonniers, 2019). 751 pp.

Stefan Ekman, Högskolan i Skövde

Carl Michael Bellman är i stort sett den enda svenska 1700-talsförfattare vars verk är levande i dagens samhälle. Det gör att en författare av en biografi över skalden kan vända sig både till en bildad allmänhet och forskare inom området. Carina Burman har ambitionen att fånga in båda dessa grupper, vilket framgår i ett avslutande tack, där förhoppningen och anspråket med verket anges att det "ska vara ett bidrag till Bellmanforskningens katedralbygge, där den kanske kan bli ett högt, färgrikt fönster, där solen lyser in." (s. 636).

Burman spelar på läsarens förväntningar i titeln *Bellman. Biografen*. Att enbart använda skaldens efternamn följt av en punkt och därefter genreangivelsen i bestämd form, kan ses som ett postulat om den slutliga biografen över Bellman. Det kan även vara en lek med tanken om det omöjliga i uppdraget att skriva en heltäckande biografi över en skald verksam i en tid då författarsubjektet inte var det centrala. Burman citerar också, i epilogen (s. 628), Olof Lagercrantz' välkända och träffande formulering om att Bellman sjunger "med till hälften bortvänt ansikte". En bild som både illustrerar ett kulturellt och socialt avstånd på över 200 år, och även att källmaterialet om personen Bellman i perioder är mycket knapphändert. Ett dilemma som flera tidigare biografiska framställningar har sökt att kringgå genom att använda utsagor i skämtsamma och bacchanaliska dikter och sånger. Bellmans ord har tagits för sanna utsagor om tillvaron och om sig själv, utan att man har tagit hänsyn till texters syfte, genre eller den åldrade skaldens offentliga persona. Den typen av misstag undviker Burman. Den magra biografiska

Recommended citation: Ekman, Stefan, review of Carina Burman, 'Bellman. Biografen' (Stockholm, 2019), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 178–180. <https://doi.org/10.7557/4.5556>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

informationen om de tidiga åren sätts in i en politisk, social och kulturell kontext som ger en initierad rundmålning av den sena frihetstidens Stockholm.

Den mer än 600 sidor långa framställningen är uppdelad i tre delar, eller akter, som Burman kallar dem med en anspelning på Bellmans liv som ett drama. De första 30 åren har titeln "Morgon. Frihetstid 1740-1771", en upptakt som framhåller att möjligheterna och förutsättningarna för en karriär som tjänsteman och vitterhetsutövare låg öppna. Ekonomiska svårigheter och uteblivna karriärsteg hindrade dock framgångarna.

Den andra akten, "Middag. Ljuset under Gustaf III" inleds med litterära framgångar i anslutning till den ny tillträdde kungens storslagna kulturpolitiska idéer. Burman konstaterar dock att Bellman aldrig nådde höjderna på den gustavianska parnassen och en orsak anges vara skalden själv. Han kunde inte, alternativt var inte villig att släppa taget om de bacchanaliska inslagen i diktningen, inte ens i försöken i de högre dramatiska genrer som kungen omhuldade. Det syns kanske tydligast i det unika och märkliga versdramat *Bacchi Tempel* (1783). Skalden blev även passerad av en yngre, akademiskt skolad grupp vitterhetsutövare som anammade de franskklassicistiska idealen. Den mest framstående av dessa, Bellmans främste antagonist på det litterära fältet, Johan Henrik Kellgren, gjorde snabbt karriär och fick de framgångar som gick Bellman förbi.

Den tredje akten: "Afton. De mörka åren. 1789-1795" beskriver den sista tiden i skaldens liv. Dramats tänkta lyckliga slut, med utgivningen av epistlarna och slutliga steget upp på parnassen, uteblev. Burman beskriver hur skaldens ekonomiska och sociala nedgång fortsatte och hur det kan kopplas till hur politiska, kulturella och estetiska förutsättningar skiftade från den tidiga gustavianska tidens skimmer till den sista, mörka turbulenta tiden under Gustav III. Titeln på akten anger hur det möjliga ögonblicket till litterär ära och framgång i samtiden hade passerat. På ett personligt plan slutar dramat som en tragedi för Carl Michael, konkretiserad i den avslutande ekonomiska katastrofen och döden i lungrot.

Beskrivningen av hur förhållandet mellan Bellman och Kellgren förändras visar hur en inledande fiendskap slutar i försoning genom utgivningen av epistlarna under ledning av och med förord av Kellgren. Flera kapitel ägnas åt en utförlig genomgång av redaktionsarbetet med *Fredmans epistlar*, där olika källor till den slutgiltiga texten diskuteras. Här finns kommentarer och analyser av bearbetningar av tidiga epistlar, de nya verk som skrevs inför publiceringen, och även ett avsnitt som tar upp de sånger som valdes bort från utgåvan och orsakerna till detta.

Under skaldens sista år återfanns mecenaterna främst bland välbärgade borgerliga familjer. Burman lyfter här fram relationen till en handfull kvinnor, vilka fungerar både som inspiration och som hjälp i tillvaron. Här finns kända namn

som Anna Charlotta von Stapelmohr (g. Schröderheim), Elisabeth Westman, Gustava Palmstedt och inte minst Helena Qviding. Det är en aspekt av Bellmans 1790-tal som inte fått något större utrymme eller kontextualiserats i tidigare biografiska framställningar, men som tydligt visar hur dikterna från dessa år fungerade socialt, och även hur skaldens sociala nätverk såg ut under den sista, ekonomiskt svåra tiden.

Boken avslutas med en omfattande forskningsöversikt. Här förs en dialog med Bellmanforskare, från Olof Byström till senare tiders framträdande namn som Gunnar Hillbom och Lars Lönnroth. Vidare diskuteras de senaste decenniernas forskning, med andra texter än de bacchanaliska, i fokus. Den som vill fördjupa sig i forskningen om Bellman kan ta del av 460 informationsrika noter fördelade över 55 tvåspaltiga sidor. Det är också i dessa som polemiken mot tidigare biografiska försök, med mindre akademiska anspråk framförs. Noterna tillsammans med en litteraturförteckning på 20 sidor visar den vetenskapliga grund som arbetet vilar på och är stor hjälp för den som vill läsa vidare om Bellmans texter, liv och samtid.

Gina Dahl, Biskop Pontoppidans brevbok 1751–1753 (*Bergen: Kapabel forlag, 2019*). 296 pp.

Per Pippin Aspaas, UiT The Arctic University of Norway

Da Erich Pontoppidan (1698–1764) ankom Bergen for å innta biskopstolen i 1748, var han en av Danmark-Norges mest innflytelsesrike skribenter. I dag huskes han best som en streng, pietistisk teolog, forfatter av *Fejekost til at udfeje den gamle Surdejg eller de ... tiloversblevne ... Levninger af saavel Hedenskab som Papisme* (1736) og *Sandhed til Gudfryktighed* (1737), en forklaring av Luthers katekisme til bruk i konfirmasjonsundervisningen. Færre husker derimot hans historiske skrifter, grunnet både språkbarrieren (de kom primært ut på latin) og metoden, som var mindre syntetiserende og analytisk enn for eksempel Holbergs. Heller ikke som naturforsker er Pontoppidan særlig syntetiserende, men den gedigne innsamlingsinnsatsen kan ingen ta fra ham (jamfør tobindsverket *Norges Naturlige Historie*, 1752–53). Biskopen samlet og noterte, fra litteraturen, fra egne observasjoner, fra samtaler med folk han møtte i Bergen, fra folk han møtte under sine visitasreiser – og fra brev.

Det er biskopens korrespondanser fra perioden i Bergen (1748–54) som tematiseres i bokhistoriker og statsarkivar Gina Dahls kildeutgave. Tittelbladets vektlegging av brevboken 1751–53 er riktignok korrekt, i den forstand at det i Statsarkivet i Bergen finnes bevart en komplett kopibok der biskopens utgående brev fra disse årene er nedtegnet. Alle blir gjengitt i transkribert form. Men Dahl har også kartlagt – og transkribert – brev fra kopibøkene før og etter, samt fra andre arkivkilder, slik at hele bergensoppholdet i praksis er dekket. Videre gir hun i sin 75 sider og 250 fotnoter lange innledning en oversikt over biskopens mange aktiviteter i løpet av perioden.

Recommended citation: Aspaas, Per Pippin, review of Gina Dahl, 'Biskop Pontoppidans brevbok 1751–1753 (Bergen, 2019), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 181–183. <https://doi.org/10.7557/4.5557>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Biskop Pontoppidan hadde virkelig mye å henge fingrene i. Parallelt med å påvirke latinskolens indre liv, igangsatte han blant annet prosjektet *Seminarium Catheticum* – et opplæringstiltak for distriktslærere i årene 1749–51. Realskolen *Seminarium Fridericianum*, grunnlagt i 1751, ble et mer varig tiltak. Her ble det undervist i matematikk, naturvitenskap og moderne fremmedspråk til godt inn på 1800-tallet. Bygningen han fikk reist til formålet står fortsatt. I brevene er det mange detaljer det kan være vanskelig å nøste i for den som ikke er bevandret i Bergens lokallhistorie. Dahl gir i sin innledning god hjelp til å henge med i de ofte intrikate juridiske, økonomiske og rent persongallerimessige aspektene.

Å rydde i konflikter og ta grep om klagesaker var en viktig oppgave for en biskop. Drikkfeldige og udugelige prester forekommer i brev materialet. Her gjaldt det å utvise skjønn og diplomatisk smidighet. I mer reell og formell forstand utøvde biskopen også makt, gjennom ulike rettslige innretninger, som kirketukt og rettergang i forbindelse med korrupsjon. Fattigomsorg og tukthusdrift krevde også biskopens oppmerksomhet. Det er et meget interessant sosialhistorisk materiale Dahl presenterer i dette bokverket.

En risiko med kildeutgaver er at overblikket kan drukne i detaljer. Vi finner tendenser til dette også i Dahls bok. Vel er det en fordel for den som ikke behersker gotisk håndskrift at kilder skrives ut i fulltekst. I tillegg er navne registret bak i boken nyttig. Likevel er det ikke til å nekte at Pontoppidans språkføring er utfordrende. En rekke spesialbegrep fra datidens rettsvesen, sosialomsorg og sivile og kirkelige administrasjon blir stående uforklart. Og når Pontoppidan glir over i latin og fransk, som var vanlig på hans tid, er det ikke gitt at en klarer å henge med. Fremmedspråklige innslag verken oversettes eller forklares, og forkortelser av typen «a. c.» (*anno currente*, i inneværende år) løses ikke opp. Boken blir dermed en utgave skrevet av en spesialist, henvendt til andre spesialister. Dahl kunne dessuten gjerne løftet fram hva som er nytt. Én ting er begeistring over kildene i seg selv – de fyndige formuleringene, det ideologiske sprengstoffet, det sosial- og personalhistoriske krydderet. Men for en analytisk anlagt leser er ikke dette nok. En forventer også en posisjonering i forhold til tidligere forskning, eller i det minste en viss refleksjon over kildeutgavens bidrag til kunnskapsutviklingen.

Det er få formuleringer i Dahls innledning av typen «Hittil har en trodd at ..., men brevvekslingen viser at det ikke var tilfelle». Isteden tenderer nye forskningsfunn og justeringer av etablerte oppfatninger til å dyttes beskjedent vekk, langt ned i fotnoter eller inn mellom linjene. For eksempel avviker utgiveren i sin beskrivelse av omstendighetene rundt Pontoppidans utnevnelse til biskop markant fra tidligere biografiske fremstillinger. De kildekritiske betraktningene er imidlertid kun synlige mot slutten av en lengre fotnote, som starter som et rent referat av tidligere forskning, som forfatteren altså er uenig i (s. 14).

Mye av litteraturen om naturhistorisk forskning i Norge på 1700-tallet kretser om geistlige, som trondheimsbiskopen Johan Ernst Gunnerus (1718–73) og sunnmørspresten Hans Strøm (1726–97). Disse var engasjerte naturgranskere som publiserte en hel del om «naturens bok». Det har vært vanlig å hevde at Strøm gjennom sin lesning av Pontoppidans naturhistorie ble påvirket til selv å gi seg i kast med denne typen sysler. Brevvekslingen Dahl presenterer, viser imidlertid at de to brevvekslet om emnet lenge før Pontoppidans naturhistorie var ferdig (fotnotestoff, s. 57). Et annet eksempel er Erich Gerhard Schytte (1729–1808), kjent som en pioner innen moderne naturforskning i Nord-Norge, og et av de første medlemmene i vitenskapsselskapet Gunnerus grunnla i 1760. Av Pontoppidans brevbok fremgår det at han kjente Schyttes talenter mange år tidligere (s. 31–32, ukommentert).

Det er mange små og store oppdagelser både på og mellom linjene i Dahls kildeutgave. Det ligger også en imponerende grundighet bak den møysommelige transkriberingen av flere hundre sider med snirklete gotisk håndskrift. Den som vil gå til kildene, kan trygt gå til Gina Dahls Pontoppidan.

Finn-Einar Eliassen, Peter Dahl. Et globalt liv i opplysningstiden (Oslo: Dreyer, 2019). 441 pp.

Trond Bjerkås, Universitetet i Agder

Et mangeårig arbeid avrundes med Finn-Einar Eliassens biografi om den norske sjømannen Peter Dahl (1747–89), som slo seg opp som kaptein, reder og storborger i København i andre halvdel av 1700-tallet. Eliassen har arbeidet med stoffet i over 20 år og har i årenes løp publisert flere artikler om Dahl. Resultatet er blitt en lesverdig og opplysende bok om et uvanlig menneske, som på mange måter synes å unndra seg ettertidens bestrebelse på å danne seg et klart bilde av ham.

Eliassen tar utgangspunkt i to overgripende utviklingstrekk under det sene 1700-tallet: globalisering og opplysning. Målet med boken er å beskrive Dahl som en representant for begge. Samtidig knytter Eliassen an til sin lange erfaring som lokalhistoriker og byhistoriker. I en artikkel i *Historisk tidsskrift* fra 2012 fremmet Eliassen det som må leses som et program for biografisjangeren som «sammenkjedet lokalhistorie». Her tar han til orde for at biografien til «grensekryssende mennesker» kan integrere lokalhistorien til de stedene den biograferte tilhørte på måter som også gjør disse stedenes historie mer perspektivrik. Dette er et ambisiøst program, og i denne boken lykkes Eliassen nesten helt.

Programmet er også til en viss grad en dyd av nødvendighet. Når Eliassen betrakter Dahl som et «historisk veikryss», et bindeledd mellom ulike steder og miljøer, henger det dels sammen med at kildematerialet hindrer ham i å gå tett inn på hovedpersonen selv. Det finnes ikke bevarte brev eller dagbøker som kunne gitt innsikt i Dahls egne anskuelser eller betraktninger om de stedene og menneskene han møter. Dermed henger mye av framstillingen på den konteksten som omgir hovedpersonen. Slik sett er Eliassen overlatt til å sirkle inn en protagonist som selv forblir en hvit flekk.

Recommended citation: Bjerkås, Trond, review of Finn-Einar Eliassen, 'Peter Dahl. Et globalt liv i opplysningstiden' (Oslo, 2019), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 184–186. <https://doi.org/10.7557/4.5558>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

I dette deler forfatteren skjebne med mang en historiker som beskjeftiger seg med tidlig-moderne tid. Eliassen trekker selv fram nyere biografier om Shakespeare og Händel hvor lignende utfordringer har blitt løst. Likevel, Shakespeares og Händels litterære og musikalske produksjon utgjør jo i seg selv vesentlige kilder for deres biografier. Noe lignende finnes ikke fra Dahls hand.

Eliassen kompenserer til dels med innblikk i biografien til fascinerende mennesker Dahl kom i kontakt med. Et eksempel er Robert Scott, som Dahl seilte sammen med på Vestindia. Beretningen om Scott illustrerer et sentralt anliggende i boka, nemlig å vise de flytende grensene mellom stater og nasjoner som mennesker bevegde seg på tvers av. Den britiske sjøoffiseren Scott, som også var jordeier på Dominica, løste for eksempel, nærmest tilfeldig, borgerbrev i Kristiansand etter å ha søkt nødhavn der i 1768. Dermed ble han også undersått av den dansk-norske kongen og fullverdig dansk-norsk borger. Slik kunne man gjøre før nasjonalitetsideen fikk sin moderne utforming.

Først og fremst løser Eliassen sin oppgave gjennom en nitid rekonstruksjon av Dahls reiser, omgangskretser og forretninger. Kildearbeidet er imponerende. Boken er delt i tre deler: «Sjøens og handelens mann», «Opplysningens mann» og «Familiens og vennskapets mann». I del 1 følger vi Dahl fra oppveksten i Fjære utenfor Grimstad til København og derfra til de danske besittelsene i Vest- og Ostindia. Vi følger samtidig hans raske karriereklattring fra skipsdreng til kaptein og reder som gjorde store penger på den globale handelen. Dahls karriere til sjøs sammenfalt med en tydelig høykonjunktur og et sterkt voksende arbeidsmarked for sjømenn i den globale skipsfarten. Eliassen tar seg tid til å beskrive dagliglivet på skutene, rangordningene og karriereveiene, lasting og lossing, finansiering og organisering av ekspedisjoner. Grunnlaget for framstillingen er bred kunnskap om maritim historie og som sagt et imponerende kildearbeid.

Fra 1775 var Dahl kaptein i den private Ostindiafarten, men trakk seg ut av den like før markedet kollapset med avslutningen av den amerikanske uavhengighetskrigen i 1783. Fra det tidspunktet virket Dahl som passiv kapitalist og brukte sin tid og sin velstand på dannelsesreiser i Europa og på en stor samling av kunst og bøker. Del 2, «Opplysningens mann» følger denne perioden av Dahls liv. Eliassen betegner Dahl som en av «opplysningens fotsoldater», det vil si en som var påvirket av opplysningens ideer uten at han selv var med på å utforme dem. Del 3 sporer opp Dahls omgangskretser, vennskap og familierelasjoner, blant annet de fire barna han fikk utenfor ekteskap, barn han vedkjente seg, men likevel holdt en betydelig avstand til.

Bokens metode, en grundig rekonstruksjon av Dahls nettverk kombinert med bred lesning om svært varierende tema er dens styrke, men også til en viss grad

dens svakhet. Til tider fremstår detaljnivået vel høyt og en del opplysninger og formuleringer blir gjentatt en gang for mye, slik at framdriften lider.

En annen innvending er at de mange lokalsamfunnene Dahl var en del av kan fremstå som ganske europeiske. Det kan være vanskelig å få fatt på hvordan Dahl ble formet av sine transnasjonale møter. Når både den atlantiske verdenen og besittelsene i India i stor grad framstår som en europeisk verden, skyldes ikke det bare at kildematerialet ikke tillater å beskrive Dahls konkrete møter med «de andre». Det kan også skyldes at Eliassen først og fremst går i dialog med forskningslitteratur med tyngdepunkt mot globaliseringens økonomiske sider og europeernes bruk av koloniene. Til sammenligning gir boken en mer levende og nær beskrivelse av Københavns sosiale geografi, en riktig fin, guidet tur i Dahls hjemlige verden.

Innvendingene er uansett små i forhold til verdien av denne rikt illustrerte boken, som gir et spennende blikk inn i de globale forgreningene til 1700-tallets skandinaver.

Love Forssberg Malm, Philosophing Women. A Dissertation Under Johan Esberg, Edited With a Translation and Commentary. Bibliotheca Neolatina Upsaliensis IX (Uppsala, 2018). 158 pp.

Synnøve des Bouvrie, UiT The Arctic University of Norway

Love Forssberg Malm's edition with translation and commentary of Petrus Hedengrahn's dissertation on «Philosophising Women» is a welcome contribution to the history of ideas on women's long way to enter the world of learning. With a short introduction, we are transferred to an elite discourse in 17th century Sweden between leading personalities in governing and academic circles. After the traditional laudatory poems directed at the candidate's 'maecenates' (sponsors) follows a dedication to Sophia Elisabet Brenner, '*Sveciæ nostræ speciosa stella*' (Brilliant Star of our Sweden). Hedengrahn had consulted her on the history of women's intellectual achievements to which Brenner responds by introducing him to the names of other learned women.

The dissertation presents a general exposition on human mental capabilities and tendencies with a focus on human reason. Hedengrahn refers to his subject matter as 'philosophical' issues, a term referring to a wider field than in current use. While this kind of exercise, according to Forssberg Malm, did not contribute much to scholarly progress, 'the novelty lay in taking the debate about learned women and their *res publica literaria* to the Swedish universities', following the 'Zeitgeist' in contemporary Europe. As such the dissertation develops a *gynaeceum*, speaking in praise of women.

Recommended citation: des Bouvrie, Synnøve, review of Love Forssberg Malm, 'Philosophing Women. A Dissertation Under Johan Esberg, Edited With a Translation and Commentary' (Uppsala, 2018), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 187–189. <https://doi.org/10.7557/4.5559>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Attacking those men who attempt to exclude women from engaging in intellectual activity, both ancient and contemporary, Hedengrahn states that ‘a woman is just as human as a man’, having their natural abilities in common with men, the difference between the sexes lying only in their reproductive functions.

Although situated in the discourse on gender of his age, Hedengrahn’s *gynaecium* should be studied within the protracted history of women’s entrance into the world of letters in patriarchal society. Ever since Aristotle (in his *History of Animals*) rejected Plato’s revolutionary ideas of the triviality of gender difference (*State*, Book 5), and redefined females as ‘misshapen’ in their procreative nature, due to their cold and wet humour as opposed the male’s hot and dry constitution, discussions have run about women’s deficient intellectual capacity. Central in promoting Aristotle’s theories are Thomas Aquinas’ (d.1274) theory of the ‘*mas occasionatus*’, the stunted female, and Juan Huarte’s *Examen de ingenios para las ciencias* (The Examination of Men’s Wits, 1575), who relies on the etymology of the Latin *ingenium* and its relative *generare*, to beget. Since males are capable to ‘engender’ the foetus, they are the ‘ingenious’ gender. Parents should choose hot and dry weather, in order to conceive (intelligent) sons, avoiding to beget daughters, who due to their cold and wet nature are burdened with inferior intellectual capabilities. Huarte’s treatise was to be translated and widely disseminated throughout Europe. Selective use of tradition suppressed Plato’s vision.

It is within this heavy inheritance from early Western civilization the discussion on women’s capacity for erudition should be considered. Petrus Hedengrahn’s ‘*Exercitium academicum*’ with its title *Mulieres philosophantes leviter adumbrans* of 1699, argues for the reasonability to welcome women into the world of letters. We may pity the author who had to delve into those meagre sources documenting women’s intellectual achievements in the ancient world. He is able to find some more examples from recent times, in particular Anna Maria Van Schurman, the Dutch «Star of Utrecht». She wrote in 1641 her own defence of women’s access to higher education adding her correspondence with the chancellor of Leyden university Andreas Rivet. In his answer Rivet lavished praise on this learned woman but asserted that she is a ‘*rara avis*’ and should remain so (proving the rule of women’s inferiority). He thus effectively dismissed her petition, and to his argument the same lack of female intellectuals served as an advantage.

Being on the women’s side meant to struggle against giants like Aristotle and Aquinas, Huarte and numerous other ‘experts’ on the ‘nature of women’. There has been lauded a wealth of doctrines on the Lady of the Renaissance, presenting mainly the image of a housewife (Ruth Kelso, *Doctrine for the Lady of the Renaissance*, 1956). Extremely few parallels on ‘the nature of men’ can be found. There is reason to ask with feminist historian Joan Kelly-Gadol: ‘Did women have a Renais-

sance?' (in Renate Bridenthal and Claudia Koonz (eds.), *Becoming Visible: Women in European History*, Boston 1977).

The original text is given in facsimile facing the English translation, which eases the study of Hedengrahn's argument. The English translation is given in lucid prose, splitting up periods now and then to the advantage of a reader struggling with the arabesques of the Latin original.

A brief but useful commentary elucidates obscure passages, discusses textual variants given in other editions, sometimes noticing errors of grammar. An important part of the commentary is concerned with explaining explicit references. Particularly deserving is the author's effort to trace the origin of implicit references. An extensive Bibliography concludes the volume.

Søren Peter Hansen & Stefanie Stockhorst
(hrsg.), *Deutsch-dänische Kulturbeziehungen im 18. Jahrhundert. German-Danish Cultural Relations in the 18th Century*, Schriften des Frühneuzeitzentrums
Potsdam, Bd. 9 (Göttingen: Vandenhoeck &
Ruprecht, 2019). 196 pp.

Anna Sandberg, København

I år 2020 fejres 100-året for den dansk-tyske grænsedragning og et ”dansk-tysk venskabsår”, som skal markere det gode samarbejde mellem europæisk stormagt og dansk småstat. Magtbalancen er givet både politisk og økonomisk, men set i et historisk perspektiv har det ikke altid været sådan. Går vi tilbage til 1700-tallet var den danske helstat – som rakte fra Nordkap til Altona og havde oversøiske kolonier – ikke nogen uvæsentlig politisk faktor i Europa og var en slags magnet for den uddannede elite og kunstnere fra de tyske hertug- og fyrstedømmer. I midten af 1700-tallet udfoldede den såkaldte ”tyske kreds” sig i København med forfattere som Klopstock, Gerstenberg og J. E. Schlegel, der genopdagede middelalderen og blev impulsivere for Herder og Goethes sturm und drang i 1770’ernes Strasbourg. Med Struenseses reformer blev Danmark for en tid et radikaloplyst foregangsland, og mod slutningen af 1700-tallet var de danske landboreformerne og forbuddet mod slavehandel pionertiltag i Europa. Dette tegnes op i den aktuelle antologi, der viser en fornyet interesse i historisk og litteraturhistorisk forskning for de dansk-tyske vekselvirkninger i 1700-tallets brydningstid mellem tradition og modernitet. Bogens tysk- og engelsksprogede bidrag (med abstracts på dansk) går tilbage til en konference i Wolfenbüttel i 2017 organiseret af Dansk Selskab

Recommended citation: Sandberg, Anna, review of Søren Peter Hansen & Stefanie Stockhorst (red.), ‘Deutsch-dänische Kulturbeziehungen im 18. Jahrhundert. German-Danish Cultural Relations in the 18th Century’ (Göttingen, 2019), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 190–193. <https://doi.org/10.7557/4.5560>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

for 1700-tals studier og Deutsche Gesellschaft für die Erforschung des 18. Jahrhunderts.

Antologiens højt specialiserede case-studier kunne godt have været lidt bedre rammesat af en længere indledning med overblik over grundbegreber og ideer i perioden ud fra den aktuelle forsknings status, fx ville en forklaring af den radikale oplysning have været nyttig. I stedet skitsereres metoden i undersøgelserne, som har mindre fokus på transfer-tilgangen end på en undersøgelse af de "netværkskonstellationer i hvilke de dansk-tyske oplysningsdiskurser blev forhandlet" (s. 9). De fleste bidrag opererer med en litteratursociologisk, feltorienteret og diskursanalytisk tilgang, men samtidig får vi også en række levende portrætter af periodens kulturpersonligheder og deres forskelligartede relationer såsom venskab, elev/lærerforhold, opposition eller konkurrence. Tre interessante undersøgelsesfelter, der går på tværs af de disciplinære skel mellem historie og litteratur, er pietismen, reformpolitikken og litteraturens funktion i den moderniseringsproces, der foregår i anden halvdel af århundredets oplyste absolutisme. Pietismen som kulturel indflydelsesfaktor belyses i to interessante studier af henholdsvis herrnhutismen i Christiansfeld og af tidlig dansk kirke- og retshistorie i København. Annemarie Mai, som arbejder med dansk litteraturhistorie ud fra steder, følger her op ved at undersøge den lille eksperimentby, der blev iværksat af Christian VII efter ide af Struensee. Grev Zinzendorfs brødre fra Herrnhut blev inviteret dertil i 1772 for at udbrede deres færdigheder inden for håndværk, undervisning og pleje. Også det åndelige liv blev fornyet med den herrnhutiske pietismes religiøse fællesskab. Mai viser, hvordan menighedens bekendelsespraksis med de individuelle "hjertehistorier" influerede den sekulære litteratur i 1700-tallet med introspektive genrer som selvbiografi, erindringer og dagbog. Den pietistiske virkningshistorie i dansk litteratur – som omfatter Brorson og Ewald fra Halle-pietistiske familier samt Kierkegaard med en herrnhutisk baggrund og den dansk-norske Camilla Colletts socialisering i Christiansfeld – synes at kalde på en større udforskning. Pietismens samfundsmæssige indflydelse er også den røde tråd i Tine Rechs artikel. Hun påviser, hvordan tidlig dansk retspraksis overraskende nok blev sækulariseret af en tysk pietistisk teologiprofessor, Jeremias Friedrich Reuss, der virkede i København i 1732–1749. Han afviste som den første at agere som rådgiver i straffesager og at begrunde ret og jura i læsninger af det Gamle Testamente. På grundlag af et kildemateriale af appeller og forespørgsler til Det teologiske Fakultet vedrørende sodomisager, påviser Reech, hvordan en pietistisk individualisering af kristendomsopfattelsen udvirkede en modernisering af dansk ret. Efter 1756 overgik den rådgivende funktion helt fra det teologiske til det juridiske fakultet. To andre bidrag beskæftiger sig med 1700-tallets reformpolitik. Hvor de to omtalte danske bidrag ser på en "import" af tyske ideer til helstaten,

retter Iwan-Michelangelo D'Aprile blikket mod recirkulationen af ideer fra det danske til det preussiske samfund med sin artikel om Carl August Struensee, bror til den berømte Struensee, langt hen glemt og oversat i forskningen. Han blev ansat ved det danske hofs finanskollegium i 1771 og i 1772 fængslet sammen med sin bror, men efter sin frigivelse blev han bankdirektør og finansminister i Preussen. D'Apriles tese er, at C. A. Struensees danske erfaring med både Struensees vidtgående reformer og med den gamle adels modrevolution samt hans fortsatte kontakt med Danmark, der var en af Europas førende oversøiske handelsmagter, blev afgørende for Preussens reformering til en agrar militærstat med en moderne finanspolitik. D'Aprile viser kontinuiteten mellem de danske reformer i 1770erne og de tyske fra 1810erne, så at sige bag om den franske Revolution som den store begivenhed. Den kendte Struensee og hans fald behandles i bogens sidste artikel af Christoph Schmitt-Maaß, som ser på hans efterliv i historiske romaner og film. Et helt nyt skud på stammen efter Enqvists roman og Arcels film er Karoline Stjernfelts tegneserie (2013), der her fremhæves for sin nuancerigdom.

York-Gothart Mix afprøver en tese om sammenhængen mellem ophævelsen af bøndernes livegenskab i Slesvig og Holsten i 1805 og forbuddet mod slavehandel i 1792. Her ses en interessant personallhistorisk konstellation, idet manden bag forbuddet, finansminister Ernst Schimmelmann, var søn af århundredets største danske slaveejer, Heinrich Carl Schimmelmann, der med fire plantager i Caribien stod for en tredjedel af Danmarks sukkerproduktion. Alle hans børn var indgiftet i dansk-tyske adelsfamilier, der ironisk nok protegerede samfunds- og kolonikritiske digtere såsom Herder, Claudius og Schiller. Hvad bevægede Ernst Schimmelmann til at forbyde slavehandel, og kan årsagerne findes i de personlige kontakter og hans lekture, spørger Mix. Han sandsynliggør, at fx Raynals encyklopædiske kolonialhistorie (udgivet fra 1770 og frem), der blev en europæisk bestseller, var en fælles kilde til viden i det lille netværk af nordtyske og danske adelsfamilier som Bernstorff, Stolberg, Reventlow og Schimmelmann, der med forbuddet mod slavehandel (1792) tog de første skridt ud af kolonialismens voldsherredømme.

Artiklerne om litteratur tematiserer de litterære aktører Gerstenberg, J.E. Schlegel, Lessing, Mylius, Cramer, Baggesen og Henrik Steffens. De talrige tidsskrifter dyrkede en særlig "Streitkultur", og Stefanie Stockhorst analyserer det moralske ugeskrift *Der nordische Aufseher*, udgivet i Leipzig og København fra 1758–1761 af den tyske hofpræst i København, Johann Andreas Cramer. Det var centrum for en voldsom diskussion af forholdet mellem moral, tro og fornuft mellem Lessing, Friedrich Nicolai og Moses Mendelssohn på den ene side og Cramer og Basedow på den anden side. Forfatteren Gerstenberg, der grundlagde "den tyske kreds", er genstand for to artikler som analyserer forholdet mellem litteraturkonvention, forfatterautonomi og marked. Helga Meise ser et brud med ro-

kokoens konventioner og en individualiseret erotik i Gerstenbergs "Tändeleyn" (1759). Samme spor forfølger Gordon Herenz, der laver en bourdieusk feltanalyse af Gerstenbergs "Gedicht eines Skalden" (1766), som dels var et hyldedigt til Frederik V, dels et programdigt, der lancerede genopdagelsen af den nordiske mytologi i digtningen. Der er noget forfriskende ved denne tilgang til oplysningslitteraturen: med Gerstenbergs branding af det nordiske fik København et unique selling point i den europæiske res publica. Tærskelfigurer mellem de to århundreder er de to grænsegængere mellem dansk og tysk, Jens Baggesen, der er emnet hos Henrik Blicher, og Henrich Steffens analyseret af Jesper Lundsfyrd Rasmussen. Sidstnævnte giver forholdet mellem Steffens og Schelling et kritisk eftersyn og påviser, hvordan Steffens ikke bare reciperer, men især transformerer Schellings naturfilosofi (før identitetsfilosofien fra 1801). Lundsfyrd Rasmussen foreslår samtidig, at der også er en påvirkning den modsatte vej, fordi Schelling lærer af Steffens' empiriske studier.

Forskningsfeltet, der spænder over kulturtransfer, "histoire croisée" og netværksanalyse, kunne givetvis have været tegnet metodisk og teoretisk skarpere op. Faktisk arbejder flere af artiklerne end proklameret indledningsvis med en genuin kulturtransfer-tilgang, der viser de forandringer der sker i den modtagende kultur ved overførslen af ideer, eller som påviser en reciprok virkning tilbage på udgangskulturen. Vanskeligheden består selvfølgelig også i at definere grænserne knivskarpt mellem dansk og tysk kultur i 1700-tallet. Der var naturligvis dynastiske grænser, men endnu ingen nationalstatslige eller sproglige. Først i 1800-tallets nationalideologiske tid, hvor dansk og tysk afgrænsede sig fra hinanden og excellerede i fjendebilleder, ikke mindst pga. striden om hertugdømmerne i krigene i 1848 og 1864, kan man anskue vekselvirkningerne i en egentlig transnational optik. Bogen viser, hvor tæt forbundne tysk og dansk kultur var – og peger med sine nye undersøgelser på, at der stadig er udforskede områder i dette rige blandingskulturelle felt i 1700-tallet.

Ragnhild Hutchison, *En kort introduksjon til Norges økonomiske historie på 1700-tallet (Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2019). 127 pp.*

Finn-Einar Eliassen, *Universitetet i Sørøst-Norge*

Ragnhild Hutchinsons «korte introduksjon» er en av de første utgivelsene i Cappelen Damms akademiske serie etter modell av Oxford University Press' *Very short introductions*. Boken bygger dels på forfatterens avhandling *In the Doorway to Development. An Enquiry into Market Oriented Structural Changes in Norway ca. 1750–1830* (Leiden/Boston: Brill 2012), og dels på hennes videre arbeid med å tilgjengeliggjøre og analysere norske tollregnskaper.

Boken dekker det Hutchison kaller «det lange 1700-tallet», definert som perioden fra ca. 1680 til 1840. I praksis ligger tyngdepunktet i framstillingen likevel på siste halvdel av perioden, med noe varierende tidsrammer innen hvert av de tematiske kapitlene. Etter en innledning følger ett kapittel om befolkningsutvikling og økonomisk politikk, ett kapittel om produksjon (med underkapitler om jordbruk, fiske, tømmer og trelast, bergverk, sjøfart og håndverk og tidlig industri), ett kapittel om forbruk, og en kort konklusjon. Hvert av kapitlene avsluttes med forslag til videre lesning.

Det nye i Hutchinsons «korte introduksjon» er vektleggingen av husholdenes rolle i den norske økonomien, spesielt fra siste halvdel av 1700-tallet. Hutchison anvender Jan de Vries' teori om *The Industrious Revolution* og kobler den til de aktivitetene Sølvi Sogner har kalt «småsystemet» i norske hushold i tidlig nytid, som økte produksjon for salg for å øke husholdets inntekter. Den andre siden av de Vries' teori gjelder motivene for den «industriøse» merinnsatsen i produksjons- og arbeidslivet: først og fremst et økende forbruk der stadig mer av varene ble kjøpt

Recommended citation: Eliassen, Finn-Einar, review of Ragnhild Hutchison, 'En kort introduksjon til Norges økonomiske historie på 1700-tallet' (Oslo, 2019), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 194–196. <https://doi.org/10.7557/4.5561>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

på et marked: innbo, tekstiler og nytelsesmidler. Flere av disse, som silke, bomull, sukker, te, kaffe og tobakk, ble tilgjengelige gjennom globale handelsnettverk, og den tidlige globaliseringen var dermed også en viktig del av bakgrunnen for «den industrielle revolusjon». Andre faktorer har trolig også virket inn i Norge: Inflasjonen fra slutten av 1700-tallet og det økende skattetrykket, som nødvendiggjorde merarbeid, samt tilgangen på billige varer, som gjorde det mulig å øke forbruket.

Hutchisons bok har en rekke enkelttekstempler på at Danmark-Norge var en kolonimakt, fra sukkerproduksjon og eksport av tørrfisk til Dansk Vestindia, til importvarer fra globale handelsrelasjoner. Det savnes likevel en samlet vurdering av kolonihandelens og -skipsfartens betydning for norsk økonomi. Det er også et savn at mens britisk litteratur ofte bringes inn for å gi bakgrunn og forklaringsmodeller, mangler boken nordiske referanser.

Bortsett fra behandlingen av den industrielle revolusjon, er framstillingen deskriptiv. For en bok primært beregnet på studenter, er mangelen på problematiseringer påfallende. Framstillingen skal selvsagt være kortfattet, men poengterte drøftinger trenger ikke å ta mye plass. Det har riktignok ikke vært mange debatter om norsk økonomi i den aktuelle perioden, men spørsmålet om vekst eller stillstand på 1700-tallet ble eksempelvis drøftet i *Historisk Tidsskrift* i årgangene 1980-81. Utviklingen i levestandard i ulike grupper har òg opptatt historikere, ikke minst i by- og bygdehistoriene for perioden. Likeledes har årsakene til fallet i dødelighet fra slutten av 1700-tallet og etter 1814 vært drøftet, blant annet i en avhandling av Eli Fure. Stein Tveites påstand om at bonden produserte «det som svarte seg best» og Andreas Holmsens kontrung «Før bonden ble forretningsmann» ville også egnet seg som utgangspunkt for drøfting. «Elefanten i rommet», som ikke engang nevnes av Hutchison, er tidens kroniske pengemangel, som ble kompensert med omfattende bruk av kreditt i både handelsrelasjoner, privatøkonomi og i skattebetaling – i stort ved hjelp av vekslere og obligasjoner, og i smått i form av bokgjeld hos kjøpmannen og pantegjeld på hus, innbo og produksjonsmidler, hvilket kommer fram i skiftematerialet.

Boken er utstyrt med fargerike grafer og tabeller, bilder av eksempler på importvarer, og eksempler på kilder – som ikke alltid er representative, noe forfatteren også advarer om. Teksten er stort sett holdt i et enkelt språk – noen steder kanskje litt *for* enkelt, som når «byer med særskilte rettigheter» blir brukt i stedet for *kjøpsteder*. Men så skjærer det i øynene å plutselig møte begrep som «medianbruket».

Dessverre skjemmes boken også av en mengde feil. Noen er rene trykkfeil («målrøsla» for *målrørsla*; «deels» for *deals*), andre er feil i formuleringer («sett over ett») og dårlig språk. Noen feil er imidlertid også meningsforvirrende. Det er for eksempel direkte misvisende å si at oversjøiske varer ble «omdirigert» til Køben-

havn i krigsperioder; i virkeligheten overførte briter i India store pengesummer til Storbritannia ved å låne dem ut til dansker, som investerte dem i indiske tekstiler, som igjen ble solgt på auksjon i København, hvorefter lånene ble betalt til banker og handelshus i London. Tabell- og figurtekster er spesielt utsatt: I teksten til Figur 3.1, er enheten oppgitt som «skilling per vogn», mens det skal være være per *våg* (flertall våger), og under Figur 4.2 har klippfisk blitt til «plukkfisk» – en tradisjonell norsk/islandsk resterett! Skipsfarten er (etter Nina Rodin) delt inn i utenriks, innenriks (mellom Norge og Danmark/Hertugdømmene, mens Island, Færøyene og Grønland er uteglemt) og innenlandsk frakt (mellom norske havner), men så blir den innenlandske frakten kalt *innenriksfarten*. «Fuskere» (håndverkere uten borgerskap eller utenfor laugene) fantes bare i kjøpstedene, ikke på landet, der slike krav ikke ble stilt. Klippfisk ble «først prøvd ut» i Norge, ikke i 1737, men på Nordmøre allerede på slutten av 1600-tallet (Jappe Ippers). Og det er ikke «raskt å tilberede» klippfisk eller tørrfisk – den skal først vannes ut!

Dette er en enkel, men oversiktlig framstilling over en viktig periode i norsk historie, og den gir relativt nye perspektiver på økonomien i perioden for et bredt publikum. Derfor er det beklagelig at forfatter og forlag har slurvet med både språk og detaljer i framstillingen. Dette må rettes opp i en ny utgave hvis boken skal bli den læreboken som tydeligvis er ambisjonen.

Philip Lavender, Long Lives of Short Sagas: The Irrepressibility of Narrative and the Case of Illuga saga Gríðarfóstra (Odense: University Press of Southern Denmark, 2020). 401 pp.

Aðalheiður Guðmundsdóttir, University of Iceland

In his book *Long Lives of Short Sagas: The Irrepressibility of Narrative and the Case of Illuga saga Gríðarfóstra*, Philip Lavender has made an extensive study of an Icelandic *fornaldarsaga* and defined its position within the Scandinavian ballad tradition. He also touches upon a larger issue and considers the origin and dissemination of pan-Nordic narrative materials. In this context, his thesis contributes to a long debate among scholars, past and present, including Knut Liestøl, Davíð Erlingsson, Vésteinn Ólason and Stephen Mitchell. The book is based on Lavender's PhD thesis, 'Whatever Happened to *Illuga saga Gríðarfóstra*? Origin, Transmission and Reception of a *Fornaldarsaga*', defended at the University of Copenhagen in 2015.

The *fornaldarsaga* examined in this research is *Illuga saga Gríðarfóstra*, which has not been studied in depth before now, and as a result, ideas about its age and position within Icelandic literature have so far been rather superficial. In their *Lexikon der altnordischen Literatur*, Rudolf Simek and Hermann Pálsson describe *Illuga saga* as "... eine kurze Fornaldarsaga, die vermutl. im 15. Jh. entstand und zu den Märchensagas zu zählen ist" (Rudolf Simek and Hermann Pálsson. *Lexikon der altnordischen Literatur* [Stuttgart: Alfred Kröner, 2007], p. 202). Without giving an exact definition of its status, Simek and Pálsson seem to locate the saga on the

Recommended citation: Guðmundsdóttir, Aðalheiður, review of Philip Lavender, 'Long Lives of Short Sagas: The Irrepressibility of Narrative and the Case of Illuga saga Gríðarfóstra' (Odense, 2020), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 197–203. <https://doi.org/10.7557/4.5562>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

borderline between a *fornaldarsaga* and another category of late medieval saga, sometimes referred to as *ævintýrasögur*, or “Märchensagas” in German.

It is anything but a simple task to make an exhaustive examination of a literary work like *Illuga saga*. The material of the saga enjoyed popularity for a long time and is now preserved in both prose and verse (some *rímur*-versions and ballads). In addition, it is related to other kinds of narrative material, from both earlier and more recent times. For these reasons, the material of the saga lends itself to examination by a variety of approaches, and in his research, the author seeks to combine the main ones of these. Most importantly, he compares the material as it is now preserved in different forms and sources, and accounts for the characteristics of individual saga and *rímur* manuscripts. He also examines the saga material in a broader context, from its inner kernel to its external connections. Finally, the author discusses the reception of the saga and its changing forms and explains how Icelandic *rímur* poets worked with the saga material about Illugi Gríðarfóstri.

The book is divided into six chapters, together with an introduction. These are: 1) A Question of Origin: Poetry and Sagas, 2) “Ykkar hef ég séð mestan mun”: Textual and Contextual Variation, 3) “Eigi ertu sem aðrir menn”: Characters as Intertextual Conduits, 4) “Hlæjandi með miklum ógangi”: Finding the Funny *Flagð*, 5) Fearless Syntheses: Scholarly Reception and the Development of a Genre, and 6) Poetic Cliffhangers in the Lives of Cave-Dwellers: The *Rímur* of Illugi Gríðarfóstri. It is safe to say that all the chapters are interesting, each in its own way, and there is much that could be said about each and every one of them, as well as the work as a whole. In the following, I will, however, discuss briefly the subject in general, and then Chapters 2 and 3 specifically, finishing with some notes on the relationship between some of the motifs, covered in Chapter 4, and the Icelandic narrative tradition.

The research history outlined in the beginning of the thesis is interesting in many ways and shows how scholars have up to now dealt with Nordic narrative material which is preserved in more than one form, as in this case, with the emphasis on the relationship between the Icelandic prose version and various ballads. The outline presents a certain criticism of previous scholars, especially of studies by 19th century scholars, which I consider to be both fair and necessary. However, more recent scholars are also criticized, such as the Norwegian Knut Liestøl, who tended to trace common Nordic materials, and especially those found in ballads, back to Norway. Regarding *Illuga saga Gríðarfóstra* and its relationship to the Norwegian ballad *Kappen Illugjen*, Liestøl conceded that the ballad was admittedly based on a “saga” but assumed that the underlying material must originally have been Norwegian. By modern standards, Liestøl’s methodologies can be considered as questionable, not least since his ideas were influenced by the nationalism

that was for a long time a feature of research on pan-Nordic saga material. It was therefore to some extent a *premise* that scholars of the 19th and early 20th century built upon. Most of the earlier studies are nevertheless an important step towards a more detailed mapping of the distribution of saga material. Before proceeding, I would like to touch upon the discussion about the ballad material, its origin and dissemination, and there are specifically two things that caught my attention here.

a) My first comment concerns the work done by Davíð Erlingsson who believed that the saga may have been based upon a ballad, and the further conclusions presented here. Although there are indications that the extant prose version of *Illuga saga* is based – at least partly – on poetry, I agree with the author that the possible traces of poetry in the preserved prose texts of the saga are not decisive enough to draw conclusions about textual connections (p. 52). Subsequently, it is considered as a sensible next step to look for repetitions, which are features of the ballad style, and which can be spotted on several occasions in the prose version as well. Fifteen examples of repetitions are listed on page 57, but their evidential value varies greatly, and in fact there are only four examples that in my opinion can be considered as particularly convincing (these are examples 10, 11 and 15, and perhaps also No. 9). But even though these examples are certainly a worthy addition to Erlingsson's arguments, it seems to me that none of them indicate very convincingly that the story is based on a ballad, and hence it is questionable whether the conclusion reached here is decisive enough for the next step, which is a consideration of the question of whether it is more likely that the saga is based on the Faroese version of the ballad, *Kappin Illhugin*, rather than the Norwegian one, as there are generally more repetitions in the Faroese version. I think the comparison clarifies the subject to a great extent, but the question remains how solid the results are; whether we can generally draw from them the conclusion that the story is based on a ballad, and whether it would have been reason to include more of the features of *rímur* than is done here, in the comparison. Admittedly, this shows just how vast and complicated the subject is – but this book is certainly the most comprehensive study that has been made and will have to be taken into consideration in any further discussion.

b) Secondly – and leading on from the previous point – I would have liked to see more options presented. I think, for example, that previous research on the dissemination and development of Icelandic narrative material from the late Middle Ages down to more recent centuries gives reason to approach the content of *Illuga saga* from the possibility that there may have been an earlier version of the story in Iceland in medieval times, which is no longer extant but was turned into *rímur*, which are also no longer extant but served as a basis for the prose version

which is now extant. Such a process of preservation is in fact typical for the evolution of narrative material in Iceland. To examine this possibility to the fullest, however, it would have been necessary to assume that potential remnants of poetry in the preserved saga could be traced to *rímur*, and not to a ballad. This would have called for an examination drawing on previous studies of the relationship between *rímur* and prose, i.e. studies of *rímur*-derived prose texts. What are the main characteristics of such texts, and what kind of traces from the *rímur* are normally found in such prose? Without making such a comparison, the author addresses the possibility, when he says: “There are strong signs to suggest that the saga-author may have mixed elements from various sources – for example ballad, *rímur*, saga and folktale – in the production of the prose narrative” (p. 70). Now, let’s move to the second section of the book, “Ykkar hef ég séð mestan mun’: Textual and Contextual Variation” (pp. 73-131).

This chapter outlines the overall preservation of *Illuga saga Gríðarfóstra* in Icelandic manuscripts, and considers close to forty manuscripts, starting with general information on individual manuscripts. Comparison of the manuscripts reveals three main groups, A, B and C. The author believes that the B-Group is an example of 17th century scholarly tradition and interest in this material, associated with the episcopal see of Skálholt in southern Iceland. This activity also reached learned circles in Copenhagen and in Sweden. However, more recent manuscripts from the A- and C-Groups are not as centrally located and are less closely connected with the learned tradition.

The chapter shows how copies of *Illuga saga* were circulated and gives the reader an insight into this unique culture in which the scribes and saga enthusiasts of former centuries disseminated the material among themselves, worked with it and put it into new contexts. This is original research. The methodological approach is that of the ‘new philology’, where all preserved manuscripts are taken into consideration. The comparison, which is based on particular variant readings, is, however, characterized by the disciplined approach of old/traditional philology.

In his overall discussion about the most important manuscripts of *Illuga saga*, the author has chosen to move away from the thorough textual-critical comparison of the PhD-thesis. Instead, he focuses on the individual characteristics of each manuscript and its scribe(s), if known. I think this is a wise move, given that the textual variants have already been published, and that the discussion in the present book is less about methods, and more about conclusions. This new emphasis shows how a new philological study can successfully provide the basis for a further research into the reception of the text in various periods. The chapter is well and conscientiously presented; it demonstrates the author’s knowledge of

philological methods and different approaches and skills in working with them. Generally speaking, this chapter is of high quality.

The main manuscript of *Illuga saga* – and the oldest one – is AM 123 8vo. Previous scholars do not agree on its date but most of them have proposed a date between the end of the 15th century and 1610, except for Tove Hovn Ohlson, who dates the manuscript to between 1500 and 1550; the dating given at [handrit.is](#) is 1590–1610. With a very insightful discussion on the nature of the text collection in AM 123 8vo, the author concludes that the manuscript is in many ways characteristic for the 16th century (p. 90).

In Chapter 3, “Eigi ertu sem aðrir menn”: Characters as Intertextual Conduits (133–166), the author compares the material of *Illuga saga Gríðarfóstra* to late Icelandic romance-sagas which have similar titles and plots. These are *Illuga saga Tagldarbana* and *Illuga rímur eldhúsgoða* (also with consideration of texts such as *Illuga Surtarbana saga* and *Illuga kerlingafífls saga*). A folktale about Illugi Tagldarbani is also mentioned. The kernel of the stories in question concerns a hero who fights a troll-woman. In particular, there seems to be a strong resemblance between *Illuga saga Gríðarfóstra* and *Illuga saga Tagldarbana*; Illugi Tagldarbani is also mentioned in *Ólafs saga Tryggvasonar hin mesta*, which shows that the Illugi-material was known in Iceland in a wider context in the fourteenth century. The various narratives relate to the materials found in *Illuga saga Gríðarfóstra* in different ways, but they all provide information that sheds light on the overall *Illuga saga* tradition. The comparison also shows how Icelanders kept their storytelling tradition alive and moulded different stories from identical material in the spirit of the *fornaldarsögur*, *Íslendingasögur* and *riddarasögur*.

The entire discussion presented here of all these different sagas about a certain Illugi is commendable and shows how the narrative tradition of past centuries was passed on from person to person across the generations. On p. 138, the author claims that there were oral legends of Illugi Tagldarbani, and that one such is printed in the folklore collection of Jón Þorkelsson. Oral tales such as this one are only loosely related to the Illugi-tradition; nevertheless they constitute manifestations of it and I think it would have been valuable to know the title of such variants and the sources from which they were recorded. On closer enquiry it appears that this legend (cf. *Tagldarhellir* and *Þáttur af Illuga Tagldarbana*) was recorded from more than one informant, and it is stated that it was “eftir almennum sögnum vestra” – that is, the legend was well known in the West Fjords region of Iceland. Furthermore, the stanza which follows the legend, and is said to be old, was also attributed to different poets, though only one of them is referred to here. On both, the legend and the stanza, we have accessible sources, such as [sagnagrunnur.com](#) and [bragi.arnastofnun.is](#).

In the same chapter, the author seeks to shed light on the lost **Hrings saga og Hermanns* (or *Skjaldar saga og Hermanns*), which is referred to at the beginning of *Illuga saga Gríðarfóstra*. Skjöldur and Hermann are an interesting pair of names that features in *Úlfhams saga* and suggest ‘the one who defends’ and ‘the one who attacks’, and it is extremely intriguing to study the underlying tradition, a discussion, that can be said to be initiated by the author in his book. As in other cases this discussion hints at a potential oral tradition and how the material which surrounds and underlies the story of Illugi Gríðarfóstri must have circulated in oral tradition and then taken more permanent form in written works.

Although this is not discussed in the book, oral characteristics of the Illugi-material are prominent. For example, the material of *Illuga saga Tagldarbana* (p. 140–141) closely resembles recorded fairy tales, i.e. stories that evolved in oral tradition before they were recorded. Who is not familiar with Icelandic fairy tales about a hero who wanders into a troll’s cave, kills the ogre and saves a princess; they are to be found in great numbers. The same can be said about *Illuga saga Gríðarfóstra* itself, which is also reminiscent of oral fairy tales, both in its entirety or individual parts of it.

In his attempt to identify the original core of the story, Davíð Erlingsson believed that the episode with the curse and the wedding at the end were added by the author (p. 199). It is, however, more likely that the story developed in this way in oral tradition, as the stepmother-and-curse motif, especially where the stepmother is a troll, is one of the characteristics of Icelandic oral fairy tales and all the late medieval sagas that are closely related to oral tradition. In its entirety, however, the saga is very similar to an international folktale type, which falls under the number ATU 480, *The Kind and the Unkind Girls*, and which enjoyed considerable popularity in Iceland. Basically, this fairy tale tells of a farmer’s daughter who is sent to fetch fire. She comes to a mountain, and then to a cave, where she finds a man, or a giant (*jötunn*, *þurs*). In the cave, she must carry out certain tasks, and she also has to sleep in the corner with a dog, or to sleep in the bed of the man (the male ogre). When she does this, the cave-dweller is freed from a spell and changes into a prince, who asks the farmer’s daughter for her hand in marriage. If the cave-dweller is female, however, only the tasks are mentioned. In *Illuga saga Gríðarfóstra*, the cave-dweller is female, while the protagonist is a man, but otherwise it falls under the basic pattern of the given type.

The story of Illugi Gríðarfóstri, as it is preserved today, contains a number of features that suggest origins in the Icelandic storytelling tradition of the late middle ages. For example, it is closely related to *Hálfðanar saga Brönufostra*, as both stories tell of a boy who is protected by a female troll after having proven himself worthy. In both cases, the troll-woman or the “fóstra” serves to bring the youth

across the threshold to manhood, and both bear a name that attests to their role. The name Brana suggests an impulsive and uninhibited woman; in the saga she gives her protégé Hálfðan some plants that are supposed to arouse erotic passion, and the name Brana is an element in the word *Brönugras*, the name of an Icelandic orchid, which is reputed to have this same property. Gríður, on the other hand, is related to the verb *að gríðast*, which means to express sexual desire. In this way, her name, as well as that of Brana, symbolizes her role in the story. In various other ways, the motifs of *Illuga saga* not only adhere to the Icelandic storytelling tradition, but directly follow the structure and/or symbolism of the story, for example in the episode with the ‘*kveldriða*’, as the author rightly suggests. All these characteristics make one think about the origin of the saga, and the connection between it and a Faroese ballad that seems to be very loosely related to it. Somehow the Icelandic Gríður seems to be more essentially at the core of the story, than the Faroese *gíður*, whose name, or rather lack of a personal name, has no such suggestion. *Illuga saga Gríðarfóstra* is much fuller and more logical than the ballad and furthermore has strong roots in the Icelandic storytelling tradition. It is sufficient here to mention *Þórsdrápa* by Eilífr Goðrúnarson (10th century) which tells among other things of the troll Gríðr, who offers Þór accommodation for the night and gives him both advice and useful objects which, for example, increase his strength. The same story is told in the *Skáldskaparmál* section of *Snorra-Edda*, in “För Þórs til Geirröðargarða”.

The overall discussion clearly shows the importance of studying each body of saga material for its own sake, and how such material cannot be reduced to an isolated text from a certain century, but is a world of its own. Of particular interest in this connection is the final Chapter on the *rímur*. It is fair to point out that the poetic language of the *rímur* is one of the hardest tasks that non-native Icelandic speakers have to deal with, and it is obvious that this chapter must have taken a lot of time and effort. The work that the author has delivered in his book is essentially good and there is no doubt that he has achieved his aim of shedding light on the complexity of the preservation process of *Illuga saga Gríðarfóstra*.

Daniel Möller, Rolldiktningens poetik. Olof von Dalins experimentella tillfällesdiktning (Göteborg: Makadam förlag, 2019). 352 pp.

jämte

Samlade skrifter av Olof von Dalin. *Under redaktion av Barbro Ståhle Sjönell och Petra Söderlund. Första delen: 2. Poesi. Utgiven av Ingemar Carlsson, James Massengale, Gun Carlsson och Barbro Ståhle Sjönell, Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet XXVI:I (Stockholm, Svenska Vitterhetssamfundet, 2017). 420 pp.*

samt

Samlade skrifter av Olof von Dalin. *Under redaktion av Barbro Ståhle Sjönell och Petra Söderlund. Andra delen: 2. Kommentar till poesi. Utgiven av Ingemar Carlsson, James Massengale, Gun Carlsson och Barbro Ståhle Sjönell, Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet XXVI:II (Stockholm, Svenska Vitterhetssamfundet, 2018). 530 pp.*

Jennie Nell, Stockholms universitet

Visst kan man säga att Olof von Dalins ställning i den svenska litteraturen är oomtvistad. Dalins *Then Swänska Argus* brukar anges som bakre gräns för den yngre nysvenskan, och han anges i var och varannan litteraturhistoria som vår främste representant för upplysningstidens äldsta skede. Samtidigt är han förvånansvärt sällan undersökt. Bortsett från *Sagan om hästen* och *Svenska friheten* finns inga stör-

Recommended citation: Nell, Jennie, review of Daniel Möller, 'Rolldiktningens poetik: Olof von Dalins experimentella tillfällesdiktning' (Göteborg, 2019); 'Samlade skrifter av Olof von Dalin', Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet XXVI:I (Stockholm, 2017); 'Samlade skrifter av Olof von Dalin', Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet XXVI:II (Stockholm, 2018), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 204–211. <https://doi.org/10.7557/4.5566>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

re monografier över hans diktning, som hör till det svenska 1700-talets mest omfattande och mångfaldiga. Anledningen till detta, menar Daniel Möller i sin *Roll-diktningens poetik*, är att det inte funnits någon "samlad, systematisk genomgång av hans poetiska produktion" (s. 24) och att textsituationen gällande Dalins dikter är problematisk. Av de drygt 2 500 manuskript av hans hand som finns bevarade har endast en bråkdel blivit utgiven, något som nu håller på att korrigeras genom Ingemar Carlssons försorg i SVS pågående utgivningsarbete av Dalins poesi (mer om detta nedan). Med upp till 25 varianter per dikt på grund av avskriftssituationen, är textetableringen och annoteringen tidskrävande till det yttersta. De många avskrifterna vittnar emellertid också om dikternas vida spridning och popularitet, vilket Möller påpekar (s.109).

Möller har ett mycket tydligt och uttalat syfte att omvärdera och uppvärdera Dalin som diktare. I såväl inledning som avslutning (kap I respektive kap IV) argumenterar Möller för att äldre litteraturhistoriker med romantiskt färgad litteratursyn, såsom Karl Warburg och Martin Lamm, i mångt och mycket misskrediterat Dalins tillfällespoesi som banal och värdelös. Problemet är enligt Möller att såväl genre som modus i Dalins diktning förbisetts, och därmed felbedömts, vilket påverkat sentida forskares omdömen. Han vill sålunda bidra med en ny monografi baserad på ny grundforskning som ställer poeten Dalin i ny dager.

Möller söker omvärdera och uppvärdera – med egna ord "upprätta" (s. 288) – Dalin som poet, och uppmärksammar läsaren på det framåtpekande i Dalins diktning snarare än det barocka, bakåtpekande som ofta varit legio i den äldre forskningen. Exempelvis jämför Möller Dalins laborerande med olika 'jag' med William Butler Yeats och Fernando Pessoa (s.41). Möller undersöker "karaktär, former, idéinnehåll och stilinnovationer", samt dikternas publiceringssammanhang och spridning (s.18). Diskussionen om dikterna kontextualiseras via genomgångar av 1700-talets censur- och avskriftskultur.

Boken är indelad i fyra kapitel. I inledningen belyses definitioner, tidigare forskning och textläge gällande Dalins tillfällespoesi. Kapitel II, "Dalin och 1700-talets svenska censurväsende och handskriftskultur" ägnas åt en kontextualisering som är viktig med tanke på bokens syfte. Möller visar hur utgivarna (Jonas Böckman och Olof Dahlström) av den postumt utgivna *Witterhets-Arbeten* (1737) censurerat och "förbättrat" många av Dalins dikter genom tillägg, strykningar och omskrivningar. Även manuskripten har såväl ändrats som tjuvtryckts utan författarens vetskap, både under hans livstid och postumt.

Dalin var som bekant uttalat kritisk mot kyrka och prästerskap (dock inte mot Gud eller religion i sig). På grund av hans nidbilder av präster och skämtsakrالاتon i många av sina dikter råkade han ofta i blåsväder. Mången "utgivare" bedömde dessa dikter så opassande att de behövde ändras för att inte vare sig för-

fattaren eller utgivaren skulle fastna i censuren och drabbas av sanktioner. Möller påpekar riktigt att dylika ändringar dock kan vara intressanta då de ”kan belysa såväl poetiska som religiösa och politiska skeenden i samtiden” och att de kan vara viktiga i såväl tolkningsarbete som textetablering (s. 107). Dock har tafatta och valhända ändringar lämnat åtskilliga dikter uddlösa och svårbegripliga, vilket lett till att många av Dalins tillfällesdikter avfärdats av litteraturkritiker och forskare. Ett par exempel på dylik censur i Dalins verser från Möllers forskning kan anföras här: ”Uttrycket ’Guds barn’ i betydelsen ’människor’, ’folk’, ’varelser’ har i flera fall ändrats till ’Små Barn’ eller ’goda Barn’, något som medfört uppenbara innehållsmässiga försämringar. I en dikt talas det sålunda om ’*rhumatisme* och wärk, som kan Guds barn bedröfwa’ vilket har ändrats till ’*rhumatisme* och wärk, som kan Små Barn bedröfwa”. I en prosatext om kork och korkskruvar, heter det i originalet: ”kork-skrufwen stundom kan brukas til Gudz barns fägnad och nytta.’ medan det i *Witterhets-Arbeten* står: ’Korkskrufwen stundom kan brukas til goda Barns fägnad och nytta” (s. 86). På ett annat ställe anför Möller följande förvanskning av dikten ”Grafskriff” – i *Witterhets-Arbeten* titulerad ”Graf-Skrift öfwer den rara Fru MINNE, den 5 Julii 1747”. Originalraderna lyder:

Gud gif hennes fru glädie och gamman,
Så kan det wara lika godt. *Amen.*

Och den omarbetade versionen:

Jag önskar hennes Fru glädje och gamman!
Så kan det wara lika godt om Amman.

På dessa och liknande sätt borttraderade utgivarna mycket av Dalins kritik mot prästerskapet eller mattade av skämtsakrala undertoner, vilket får dikterna i sitt censurerade tillstånd att framstå som obegripliga och andefattiga (s.93).

I detta kapitel visar Möller även hur liten kontroll Dalin själv hade över den stora mängd avskrifter av hans manuskript som cirkulerade redan under hans livstid. Möller redogör för manuskriptens status och diskuterar frågan om varför man gjorde ändringar och tillägg i dem. Ofta kan dessa avskrifter belysa ”dikternas olika verkan i de kretsar och sammanhang de lästs i” (s 107). I de flesta fall rör det sig mest om ortografiska skillnader som inte har bäring på innehållet, men det ges också exempel på tillfällen då innehållet ändrats så pass att dikten tagit en riktning som upphovsmannen inte avsett. Tilldiktade verser kan sålunda leda en sentida läsare utan tillgång till originalet till falska slutledningar om Dalin. ”Dalins höga produktionstakt och hans texters popularitet gjorde dem till lätta rov för mindre samvetsgranna versmakare, som med poesin

som medel bland annat ingrep i den samtida politiska debatten”, konstaterar Möller (s.120).

Det tredje och längsta kapitlet handlar om Dalin som rolldiktare och ”experimentator”, vari författaren noggrant går igenom Dalins poetiska alter egon och rollpoesi som poetiskt modus. Möller söker visa att rollpoetiken är en grundsten i Dalins hela författarskap. Dalin framvisas som politisk-poetisk debattör och polemiker genom de många roller, gestalter och masker som han nyttjade: författare, präster, bönder, olärda, kvinnor, torpare (s. 245). Möller argumenterar för att Dalin var en ”mästare i litterära förklädnader, dubbelbottnade formuleringar och snillrika anspelningar” (s.65) och visar övertygande att det var Dalin som introducerade rolldiktningen i Sverige (och inte Bellman, som tidigare angivits av forskare). Han införde dessutom pekoralpastischen. Möller urskiljer tre sorters pekoral: vanligt pekoral (”ett ’litterärt verk kännetecknat av den icke avsedda komiska effekt som uppstår ur kontrasten mellan författarens aningslösa banalitet och hans misslyckade ansträngningar att imitera en högstämnd eller högtidlig stil” (s 152), ädelpekoral (’det inspirerade pekoralet’) och pekoralpastisch (avsiktliga, medvetna pekoral). Dalin föregrep därmed andra, numera mer kända pekoralpastischörer som Carl Michael Bellman, Carl Jonas Love Almqvist, Birger Sjöberg, Erik Lindegren och Gunnar Ekelöf. Möller menar att Dalin hörde till de första att inse ”den avsiktliga pekoralens litteraturkritiska potential” (s 154). De på ytan banala dikterna innehåller i själva verket alltsomoftast kritik mot sin tids usla poeter, präster, eller samhällsinstanser. Dessutom var dikterna många gånger en del av uppträdanden i salongsunderhållningen han tog del i, vid hovet eller i de högadliga familjer som utgjorde hans umgängeskrets. Dalin klädde exempelvis ut sig till ett av sina alter egon ”Salig Gubben” (barockpoeten Sveno Dalius) och höll recitationer i dennes gestalt. Dikterna var alltså en integrerad del av underhållningen där det också ingick charader och bildgåtor. Man kan utan svårighet föreställa sig den dubbla komiska effekt som framträdandet förmodligen hade i de sällskap Dalin uppträdde i, vari man under ämbets- och karriärförfattandets tid som ståndsmässig person överöstes med tillfällesdikter och suppliker i olika grader av konstfärdighet. Dalin fann på sätt att samtidigt parodiera dessa ofta överdrivet servila och självpromoverande böneskrifterna och servera seriös litteratur- och samhällskritik.

I det avslutande kapitlet IV vässar Möller pennen och går i polemik mot de äldre tiders forskare som mer eller mindre satt punkt för Dalins ställning som nyskapande och banbrytande författare med *Svenska Friheten* 1742 (framförallt Karl Warburg, Martin Lamm och Sverker Göransson): ”Olof von Dalin är den förste i svensk litteratur att systematiskt ägna sig åt rolldiktning. Han är också pekoralpastischens upphovsman i Sverige. Dalin är experimentator och komiker, upptågsmä-

kare och estradör; han är ordvig och uppfinningsrik – en högst kreativ poet” (s. 285). Tidigare forskning har i stort varit oförmögen ”att se originaliteten och kvaliteten i författarens mer experimentella projekt, som framstått som främmande i relation till sentida ideal” menar Möller (s.286). Han tillger dock att ett viktigt skäl är att textmaterialet varit oöverskådligt, men att forskarna ändå tillstått sig att såväl kommentera som avfärda det i svepande och dömande ordalag utan vare sig genremedvetenhet eller öga för dikternas funktion och kontext. Detta har gjort att man länge förbisett Dalins tekniska innovationer, såsom uppfinningen av det medvetna och avsiktliga pekoralet.

Möller har en förmåga att hitta träffsäkra citat där Dalins underfundighet och rimskicklighet lyser klart även för en modern läsare. Den grundliga genomgången med konkreta exempel på censuren av Dalins formuleringar visar också på hur de tafatta förbättringsförsöken faktiskt försämrat innehållet vilket till del förklarar hur de nedvärderande omdömena kan ha uppkommit. Han bedriver en övertygande diskussion om Dalin som den förste att bruka många litterära grepp och stildrag som sedan kom att bli kända och ihågkomna genom andra poeters verk, exempelvis tysksvenska och annan språklig rotväliska som vi idag kanske mest förknippar med Bellman och *Fredmans Epistlar*. Härutöver lyckas han förmedla bilden av Dalin som briljant, stilsäker och ja, rolig ordkonstnär. Emellertid hade jag gärna klarat mig utan författarens inströdda påpekanden av hur roliga eller dråpliga Dalins vändningar är, och parafraseringarna och omskrivningarna av vad Dalin ”menar” med sina rader. Förklaringar av typen ”Dalin har med detta förmodligen velat säga ungefär: ’Gör såhär om du vill framstå som smaklös och förryckt. Om inte, gör precis tvärt om!’” (s. 196) är helt onödiga när han i meningen innan formulerar sig långt elegantare: ”Salig Gubbens dikt blir en text om hur man ska bära sig åt för att skriva formmässigt riktigt uselt – den är en slags inverterad poetik på vers”. Gott så.

Möller belyser emellertid förtjänstfullt en ännu utforskad del av Olof von Dalins omfattande författarskap och lyckas levandegöra Dalin genom att visa på författarens humor och humör – det hör nog inte till den gängse bilden av Dalin att han var en skojfrisk estradör – där har han länge stått i skuggan av sin yngre diktarkollega Bellman. Möller lämnar på så vis ett välkommet och betydande bidrag till Dalinforskningen, men också till diskussionen om tidigmodern självframställning, jaglaborerande och rolldikten som modus.

Möllers studie är, som förordet också visar, tillkommen inom ramen för forskningsprojektet ’Rolldiktningens poetik och sammanhang. Olof von Dalins tillfällesdikter’ och har pågått i stort sett parallellt med Svenska Vitterhetssamfundets utgivning av Dalins skrifter, som 2018 utkom med den första delen av fyra planerade volymer av Dalins poesi. Inventeringen och insamlingen till denna textkri-

tiska utgåva har utförts av Ingemar Carlsson. Textetableringen har i huvudsak genomförts av Ingemar Carlsson, med hjälp av Barbro Ståhle-Sjönell. Granskningen har gjorts av James Massengale och Barbro Ståhle-Sjönell. Massengale har här till spårat melodier till dikterna, som alltså visar sig vara *visor*.

Insamlingsarbetet av Dalins dikter har pågått sedan 1960-talet, inte bara i bibliotekens samlingar utan till stor del i privata arkiv, där också Möller, i likhet med Ingemar Carlsson, hittat tidigare okända texter av Dalins hand, vilket visar på att grundforskning fortfarande är en nödvändighet även när det gäller mer kända författarskap.

Förutom textdelen och kommentardelen ingår en bildbilaga, som innehåller faksimiler av Dalins egenhändiga manuskript, andras avskrifter, noter, autografer, titelblad och separatträck på originalutgåvor, där läsaren kan se prov på såväl Dalins stenstil som latinska stil. Härutöver presenteras en musikbilaga. Notbilagan är, liksom kommentardelen i stort, en guldgruva. Häri anges såväl dikt och melodi som vissamling till gagn för efterföljande forskare. Massengale fastslår att detta är "ett första försök att etablera en musikalisk-poetisk corpus för vispoeten Dalin". Över etthundra gamla melodier återges i musikbilagan på dryga 50 sidor. Att Dalin skrev visor är dock inte ny kunskap. Redan under det sena 1900-talet arbetade James Massengale med att spåra musiken till Dalins dikter och resultatet tillgängliggjordes bland annat i CD:n *Kom fria sinnen hit! Olof von Dalin – en nyupptäckt viskonstnär* av Martin Bagge och Mikael Paulsson (Proprius 1999). Men nu visar sig Dalin vara "Sveriges mest produktiva visdiktare genom tiderna" (s.XXXVI) då det står klart att merparten av hans dikter framförts som sånger. Massengales forskning återskapar sålunda en länge bortglömd del av den svenska vispoesins historia.

Dikterna – 401 stycken – bjuder en fascinerande översikt över Dalins bredd och djup som diktare. Man möter som läsare hyllningar till drottningarna Ulrica Eleonora och Lovisa Ulrika samt allehanda hovpersoner; herdevisor; sällskapsvisor; födelsedags-, bröllops-, begravnings- och skåldikter; prästsatirer; fabler; impromptun. Allt från lustigheter och pekoralpastischer till mer allvarliga betraktelser och litteraturkritik. Vi får bekanta oss med allt från kända alster som "En Celadon gaf frögderop" till helt nyupptäckta dikter och visor. För att citera Dalin själv: "Hwart man sig här wänder/ får man *Vers* i händer/ wisor i hwar wrå" (322). Och detta är bara början.

Omkring 2 500 dikter finns bevarade från 1727–1763, som brukar delas in före och under hovtiden. Textläget, förklarar redaktionen, är kaotiskt. Carlsson sammanfattar läget i inledningen till SVS utgåva sålunda: "Översiktligt kan anges, att hans [Dalins] posthuma *Witterhets-Arbeten* 1–6 (1767) innehåller ungefär 1 670 dikter. Något sänär samtida tryck (av synnerligen växlande värde) innehåller om-

kring 385. Antalet bevarade egenhändiga manuskript uppgår till ca 1 200, och avskrifterna till många tusen och där ett stort antal härrör från hans närmaste umgänge [...]” (s.XXXII). De samtida trycken av Dalins texter är ett svårorienterat och lika svårbedömt område: en mängd tjuvtryck, suspekta förlagor och avskrifter finns. Därtill har mycket gått förlorat. Exempelvis är Dalins barn- och ungdomsdiktning (Dalin började dikta redan som 12-åring) inte återfunnen, kanske förkommen. Vissa verk försvann i utgallringar av poeten själv och tillsammans med vännen Carl Fredrik Piper då Dalin befann sig i politiskt prekära lägen, andra i branden i det Rålambska huset på Kungsholmen 1751.

Ingemar Carlssons, James Massengales och Barbro Ståhle Sjönells inledning till kommentardelen, som i sin helhet uppgår till 463 sidor, ger en god överblick över de oerhörda problem med attribuering och datering av materialet redaktörerna stått inför, och man imponeras när man i såväl textdelen som kommentardelen ser lösningarna. I SVS utgåva är dikterna kronologiskt ordnade och såväl ederingprinciper som dithörande problematik är tydligt förklarade och motiverade. Ett kronologiskt upplägg kan säkert tyckas vara föga inspirerande och medför naturligtvis en egen uppsättning problem, men man kan se en tydlig poäng med kronologi både när det gäller att kunna framvisa en utveckling hos Dalin och när det gäller att bringa reda (även för läsaren) i ordningen.

Något som slår en när man plöjer textdelen av denna tämligen digra samling är den språkliga virtuositeten. Man förstår att Bellmans epitet ”den store von Dalin” inte bara kommer sig av en yngre generations pliktskyldiga reverens för en äldre föregångare. Dalins mästerliga ordvrängeri och raffinemang i dubbeltydigheter samt mästerliga handlag med genrer och modus, gör att man bollas fram och tillbaka i hans diktaruniversum med en känsla av att man hela tiden läser något nytt. Detta understryks av de många jag, de många roller och masker han ikläder sig. I baksidestexten till SVS utgåva meddelas det att ”[m]edutgivaren James Massengales upptäckt av den nästan okända sällskapliga sångkulturen före Bellman, d.v.s. att många hundra av Dalins dikter sjungits som en del av umgänget, ibland tillsammans med eller som en del i olika upptåg kommer att förnya bilden av skalden Dalin”. Och jag är benägen att hålla med om denna profetia.

Det som med denna utgåva framförallt bringas i ljuset – tack vare den ovärderliga kommentardelen – är att Dalins dikter till största delen var avsedda att sjungas (precis som Möller visar att Dalins pekoralpastischer ofta framfördes). Vi skall alltså i många fall när vi reflekterar över dikterna – visorna – tänka oss en framförandesituation i en umgängeskrets med Dalin som estradör. Även här kan han alltså ses som en föregångare till Bellman. Att dikterna framfördes som visor med ett stort offentligt genomslag – vilket syns genom den omfattande spridningen

genom avskrifter, tjuvtryck, skillingtryck, etc. – understryker dessutom betydelsen av Dalins roll som förnyare av det svenska språket eftersom visorna tillhörde en muntlig kultur som fick ett större genomslag än det skrivna ordet på 1700-talet.

Dalins dikter speglar förvisso en högreståndsmiljö, men författaren är observant, lyhörd och beskriver inte sällan verkliga händelser och samtida skvaller i hov och salong. Bemödar man sig med hans visor blir man rikligt belönad med upplysande detaljer ur det verkliga livet under frihetstiden och det står klart att vi kan betrakta Dalin som mer banbrytande och förmodligen mer inflytelserik än vad tidigare forskning har lyckats uppdaga.

*Ingrid Markussen, 'Sagens sande Beskaffenhed'.
Ludvig Reventlows skolereform på Brathetrolleberg
1783–1801, set i lyset af en forældreklage (Odense:
Syddansk Universitetsforlag, 2019). 447 pp.*

Mette Vårdal

Godseier Johan Ludvig Reventlow (1751–1801) var en foregangsmann i innføringen av reformer basert på opplysningstidens tankegods i Danmark. Ved godset Brahetrolleborg gjennomførte han de to siste tiårene av 1700-tallets reformer tilknyttet både fattigvesen, skole og landbruk. Disse reformene var tett knyttet sammen, og hadde et felles mål om å gjøre bonden fri og selvstendig, samt til en nyttig borger.

I «*Sagens sande Beskaffenhed*» belyser skolehistoriker Ingrid Markussen Reventlows skolereform. Bokens omdreiningspunkt er en klagesak sytten bønder framsette mot skolelærer Johannes Pade i 1795. Bøndene uttrykte først og fremst misnøye med den omfattende skoleplikten og at barna ikke fikk det de opplevde som «den richtige Evangelische lehre og undervisning». Saken ble etterfulgt av en uvanlig godt dokumentert rettsprosess som strakk seg over ett år og synliggjør et komplekst og konfliktfylt forhold mellom foreldrene, lærere og godsherre. Rettsdokumentene er Markussens viktigste kilde, og presenteres i en overordnet kontekst av ideologisk og politisk karakter, samtidig som opplysninger om personer og relasjoner mellom de ulike partene i konflikten fortløpende belyses. Slik gjengir Markussen historien på det hun selv beskriver som en kombinasjon av et makro- og mikronivå. Makronivået omhandler Reventlows store reformplaner,

Recommended citation: Vårdal, Mette, review of Ingrid Markussen, "Sagens sande Beskaffenhed". Ludvig Reventlows skolereform på Brathetrolleberg 1783–1801, set i lyset af en forældreklage' (Odense 2019), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 212–214. <https://doi.org/10.7557/4.5567>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

mens mikronivået vies utslagene disse fikk lokalt – og ikke minst reaksjonene de møtte hos øvrighet, lærere, foreldre og barn.

Makronivået fungerer som en rammefortelling for det mikrohistoriske dramaet som utspiller seg rundt klagesaken, og fungerer slik som et effektivt fortellergrep. Bokens mange detaljer og lange sitat fra sakens ulike dokumenter er lette å følge når de bindes sammen av den overordnede fortellingen om klage og påfølgende rettssak. Når det er sagt, lar Markussen raust aktørene komme til orde i historien. Etter bokens innledende kapittel om bakgrunnen for Reventlows ideer og reformer, presenteres to av hovedpersonene: sogneprest Birch, som var Reventlows nærmeste medarbeider, og Pade, som var en av lærerne godsherren hadde ansatt. Markussen gir derfra en innføring i samtidens undervisningsmetoder og lærebøker, før vi blir kjent med foreldre, barn og selve klagen.

Selv om klagen først og fremst var rettet mot Pade og hans undervisning, har saken mange fasetter. En direkte foranledning var for eksempel at læreren, etter å ha blitt slått av sin kone, hadde blitt innvilget skilsmisse. Klagen åpnet også en konflikt mellom greven og de geistlige myndighetene, som hadde uttrykt et negativt syn på skolereformen på Brahetrolleborg. Gjennom de ulike aktørens små seire og tap, gir Markussen en tett og nyansert fortelling om nytenking, motstand, reformer og reaksjoner, snarere enn en tradisjonell lineær framstilling av det danske skolevesenets modernisering.

Klagen førte som nevnt til et helt år med rettsforhandlinger. Ifølge Markussen var grevens reaksjon overilt – uten at hun dermed sagt beklager dette: I og med den uforklarlige reaksjonen oppstod nemlig kildematerialet som i ettertid har gjort det mulig å tegne et så sammensatt bilde av en tidlig-moderne dansk pedagogikk. «Tættene på en svunden tids undervisning kommer vi næppe», skriver Markussen. Den etablerte skolehistorikeren legger heller ikke skjul på det unike i materialets detaljnivå. Og det er nettopp i detaljene og den brede utleggingen av disse vi som lesere kommer tett på både undervisning og personer.

I Markussens framstilling er øvrighetens perspektiv rådende, men fordi det også her er uenigheter og varierende lojalitet, fremstår ikke framstillingen som ensidig. Reventlows ønske om reformer, lærernes moderne metoder og geistlighetens konservatisme brytes i like stor grad som forholdet mellom godsherre og bønder. Ikke desto mindre ville nok mer kjennskap til bøndene og elevene beriket framstillingen. Når disse ikke kommer like tydelig fram, skyldes det flere forhold. Dels handler det om manglende skriveferdigheter og dermed mangel på kildemateriale, men også det faktum at de hadde et ønske om å framstå samlet. Godseieren var en maktperson, og ved å stå samlet var det lettere for bøndene å fremme sin klage – både fordi det ga klagen tyngde, og ikke minst fordi det på denne måten var vanskeligere for Reventlow å gå i rette med den enkelte.

Spørsmålet om forholdet mellom godseier og bønder motiverer også bokens tittel. «Sagens sande Beskaffenhad» er et sitat fra Reventlow som går igjen flere steder i hans papirer. Første gang vi blir kjent med det, er når han vil undersøke hvem de klagende bøndene var. Det var en dualisme i forholdet mellom greven og bøndene. På den ene siden fremstod greven som far, formynder og maktperson overfor bøndene som en ensartet gruppe. På den annen side forfektet han en pedagogikk som vektla å se det enkelte barn og dets evner. Det var også et taktisk mål for greven å imøtekomme de klagende bønder individuelt og splitte den tilsynelatende enigheten.

Som forfatter gjør Markussen bruk av en relativt diskret fortellerstemme. I lengre partier trekker hun seg tilbake og lar kildene stå for fortellingen, som bæres frem av en rekke direkte sitat. Dette gir oss som lesere rik tilgang på fortidens egne stemmer. Det er likevel ikke tvil om at Markussens solide kjennskap til dansk skolehistorie er avgjørende i etableringen av den vedvarende konteksten og det store bildet kildene stadig inngår i.

Det imponerende detaljnivået på mikronivå og den bredt anlagte fortellingen på makronivå inngår i et effektivt samspill i Markussens penn. Boken er dessuten rikt illustrert. Valget om å la fortellingen kretse om klagen er både et avgjørende utgangspunkt med hensyn til kildetilgang, men også et vellykket grep for å bygge opp en fortelling med framdrift og stor underholdningsverdi.

Margrét Eggertsdóttir & Matthew James Driscoll,
Mirrors of virtue. Manuscript and print in late
pre-modern Iceland. *Bibliotheca Arnamagnæana* 49,
Opuscula 15 (Copenhagen: Museum Tusulanum Press,
2017). 432 pp.

Regina Jucknies

Föreliggande volym, som omfattar en introduktion och tio uppsatser, presenterar resultat från två isländska forskningsprojekt, nämligen *The cultural and social function of manuscripts preserving religious and secular poetry in Post-Reformation Iceland* samt *The people's press: manuscript culture in the age of print*, båda bekostade av Det isländska forskningscenter (RANNÍS). Även om tryckkonsten nådde Island under 1500-talets första hälft så levde den isländska handskriftskulturen ända fram till 1900-talets första decennier eller fram tills dess att radioutsändningar påbörjades på ön. Det är denna långa period som boken fokuserar på.

Artiklarna omfattar studier med mycket varierande utgångspunkter och perspektiv på såväl handskrivet som tryckt isländskt material; de flesta artiklarna syftar dock först och främst på material från 1600- och 1700-talen. Tematiskt sträcker sig volymen över studiet av enstaka handskrifter och skribenter till textgenrens transmissionshistoria samt undersökningar av lokala omständigheter och miljö såsom kring biskopssätet Hólar på norra Island. Tryckkonstens början på Island är intimt förknippad med de två biskopssätenas verksamhet eftersom det var biskop Jón Arason på Hólar som omkring 1530 först lät införa en tryckpress till landet. Den skulle förbli den enda på Island i flera århundraden även om den flyttades mellan olika orter. Fram till 1773 befann sig pressen i kyrklig ägo, vil-

Recommended citation: Jucknies, Regina, review of Margrét Eggertsdóttir & Matthew James Driscoll, 'Mirrors of virtue. Manuscript and print in late pre-modern Iceland' (Copenhagen 2017), *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 215–217. <https://doi.org/10.7557/4.5570>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ket självklart präglade de tryckta verkens innehåll. Volymens titel *Mirrors of virtue* (dygdespeglar) syftar just på det faktum att en hel del av det tryckta materialet från första början fram till slutet av 1700-talet bestod av texter som var av religiös, uppbygglig eller åtminstone bildande karaktär. Därtill hör också liturgiska handskrifter och tryck som även tillhandahåller notmaterial.

Volymen innehåller ett antal artiklar som explicit sysslar med sånghandskrifter men som har helt olika fokus: Árni Heimir Ingólfsson undersöker en omfattande handskrift med namnet "Hymnodia sacra" och redogör för dess förhållande till en tryckt psalmbok – den så kallade "Höfuðgreinabók" – som utkom trettio år efter det att den förra hade kompilerats. Efter författarens grundliga jämförande undersökning som presenterar liknande drag i struktur och innehåll verkar det stå klart att denna handskrift stod modell för tryckets form och utseende. En annan forskare, Katelin Parsons, diskuterar en isländsk sångboks produktionskontext och belyser ett komplext resonemang kring Mariadyrkan före och efter reformationen. Till sist framlägger Parsons och Svanhildur Óskarsdóttir en studie av en oskolad men ändå kulturellt framstående isländsk handskriftssamlare som vid sidan av en ovanlig administrativ karriär visade sig vara en utmärkt skrivare. Han skrev bland annat två psalmböcker och det är dessa som artikeln fokuserar på (samt en tredje handskrift av annan hand). Det är rätt tydligt att en betydande del av periodens litteratur, särskilt den från 1600- och 1700-talen består av poetiska texter. Margrét Eggertsson för i sin artikel fram att det ofta var kvinnor som stod för både skrivande och ägande. Hennes exempel belyser miljön kring biskopssätet i Hólar och hennes resultat öppnar perspektiv på det överraskande mångfacetterade litterära livet och den omfattande spridningen av dikt och sång därstädes.

Även Guðrún Ingólfssdóttirs artikel handlar om kvinnliga bibliofiler. Även om det var betydligt färre kvinnor än män som skrev handskrifter så var det dock fler än man skulle ha förväntat sig. Dessutom framställer hon sedvänjan att det var män som ärvde fast egendom medan det var kvinnor som fick pengar och värdefullt lösöre, däribland handskrifter och böcker.

Handskrifters och böckers struktur och layout spelade en roll redan i Ingólfssons artikel om kyrkomusik; Silvia Hufnagel ser i sitt bidrag närmare på titelblad och jämför tryck och handskrift i detta hänseende. Hon lägger fram en liten layouthistoria men koncentrerar sig exemplariskt på en av de sista tryckarna på Hólar, som levde och arbetade under 1700-talets andra hälft. Hon ser denna tryckares sätt att förenkla och att strama upp layouten i sina titelblad, utan att nödvändig information går förlorad. Det pekar framåt mot 1900-talets förenklade titelblad.

På flera ställen i boken påpekas att det inte var tryckkonsten som hade störst inflytande på den litterära produktionen på Island. Däremot har forskning visat

att det var själva materialet som texterna skrivits eller tryckts på (tex s. 128) – alltså skiftet från pergament till papper – som var betydelsefull. Dessutom kan Davið Ólafsson i sin medie- och disciplinhistoriska artikel påvisa att Island inte – som det ofta påstås – är unikt i sin långlivade handskriftstradition, som inte trängdes undan när tryckpressen kom. Snarare fortsatte man att kopiera för hand på många ställen i världen men av olika skäl: p.g.a censur, bristande resurser eller av språkliga skäl.

Även om de här behandlade handskrifternas innehåll är mycket varierat, liksom de olika perspektiven: den materialfilologiska och -historiska, samt alla presenterade text- och musikvittnen och deras producenter och miljö på olika plan, är bokens innehåll väl sammanhållet. På mikroplanet får läsaren fördjupade och detaljrika inblickar i enstaka skrivarpersonligheters verkstäder, olika orters litterära verksamhet samt utvecklingen av en tryckares stilkänsla. Läsaren får också en mycket omfattande överblick över kvinnors betydelse både som uppdragsgivare, skrivare och recipienter av handskrifter. I flera artiklar bjuder boken dessutom på interdisciplinära synvinklar när det gäller förhållandet mellan handskrift och tryckverk samt deras ömsesidiga inflytanden.

Islands sociala och politiska system är särpräglade. Därför är säkert läsaren tacksam för att man i slutet av introduktionen får några av de särisländska termerna förklarade, t.ex. begrepp ur administrationen som *sýslumaður* eller *hreppstjóri*. I slutet av volymen finns det – som alltid i de arnamagnänska serierna – både ett omfattande och pålitligt namnregister, vilket även omfattar eponyma saga-titlar, en översikt över de handskrifter som nämns i boken samt en bibliografi över bokens alla bidrag.

Som framkommit i denna korta översikt över volymens innehåll bildar artikelsamlingen en lyckad enhet. Både detaljstudier och översiktsartiklar ger ett mycket gott intryck av hur framför allt religiös litteratur spreds och mottogs under det långa 1700-talet. Sammanfattningsvis kan boken kallas för en mycket välbalanserad framställning av det som utlovas i undertiteln; den belyser koncist och övertygande ”handskrift och tryck i det sena förmoderna Island”.

*Lidt om synet på Holberg i anledning af en
engelsksproget bog om ham*

*[Knud Haakonssen & Sebastian Olden-Jørgensen (red.):
Ludvig Holberg (1684-1754): Learning and Literature
in the Nordic Enlightenment (New York: Routledge,
2017). 255 pp.]*

Ole Thomsen, Aarhus

Learning and Literature in the Nordic Enlightenment indeholder følgende kapitler om Holberg, hans liv og værk: "Holberg's life and career" af Sebastian Olden-Jørgensen, s. 3–11; "The author and the work" af Knud Haakonssen, 13–25; "Holberg's authorial personae" af Thomas Ewen Daltveit Slettebø, 29–44; "Holberg's autobiographical letters" af Karen Skovgaard-Petersen, 45–56; "Holberg's Law of Nature and Nations" af Knud Haakonssen, 59–79; "Morals and religion in Holberg's essays" af Jørgen Magnus Sejersted, 80–97; "Heroes and Heroines: the lives of men and women" af Kristoffer Schmidt, 98–115; "Journeys of humour and satire: Peder Paars and Niels Klim" af Karen Skovgaard-Petersen, 116–134; "Holberg's comedies: intentions and inspirations" af Bent Holm, 135–156; "History: national, universal and dynastic" af Sebastian Olden-Jørgensen, 159–181; "General Church History" af Rolv Nøtvik Jakobsen, 182–195; "Jewish History" af Jørgen Magnus Sejersted, 196–215; "Writings by Holberg in English" af Eiliv Vinje, 219–232.

Recommended citation: Ole Thomsen, Lidt om synet på Holberg i anledning af en engelsksproget bog om ham [Review of Knud Haakonssen & Sebastian Olden-Jørgensen (eds.): 'Ludvig Holberg (1684–1754): Learning and Literature in the Nordic Enlightenment' (New York, 2017)], *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 218–224. <https://doi.org/10.7557/4.5647>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Men den prisværdigt tørre titel: "Lærdom og litteratur i den nordiske Oplysning", er desværre ikke træffende: Ordet 'lærdom' træffer ikke Holberg; han havde et tvetydigt og rebelsk forhold til lærdommen og dens institutioner. Og titlen strider mod det, som Knud Haakonssen, den ene af udgiverne, erklærer i konklusionen på sin indføring, nemlig at det er tvivlsomt, hvad der "fra et historisk synspunkt" vindes ved at betragte Holberg som en Oplysnings-tænder. 'Oplysningen' er jo, hører vi, blevet så vidt et begreb, at enhver kan "få bekræftet sine moderne, formodet universelle Oplysnings-værdier" dér. Termen Oplysning er blevet "belastet med så mange moderne bibetydninger, at den er "an obstacle to the sheer plurality and complexity of Holberg's mode of operating, which is the subject of this book".

Det er altså det, der er bogens emne: mangfoldigheden og kompleksiteten i Holbergs fremgangsmåde. Sky enhedssynspunkter! I Holberg-studiet er – sådan ser Haakonssen på sagen – 'Oplysning' en trojansk hest med bugen fuld af moderne ønsketænkning. Dette er én måde at anlægge et "historisk synspunkt" på; jeg vil om lidt kort plædere for en anden.

Ifølge Haakonssen har "den nationale forskningstradition" hidtil godtaget Holbergs selvfremsættelse, bl.a. i "den formodede (*supposed*) selvbiografi". Men det er misvisende sagt, så sandt som selvbiografien har haft en hel række u-naive fortolkere (læs Ejnar Thomsen, *Sfinxen*, Gad 1954). Og forskningen skulle ifølge Haakonssen have fremsættet Holberg som Oplyser. Alt for generelt sagt: Den, der gennem 65 år styrede Holberg-studiet i Danmark og med sine kommentarer stadig præger det dybt, også i Norge, nemlig formalisten, "genrologen" Billeskov Jansen, anlægger ikke dette synspunkt, i alt fald ikke i sine videnskabelige værker (til forskel fra de populariserende).

I lighed med andre gennem tiden betragter jeg Ludvig Holberg som en tidlig eksponent for just Oplysningen. Ét aspekt heraf, et afgørende: I selvbiografien (men ikke kun dér) taler Holberg *for* tolerance, *mod* censur og selvcensur.¹ Et brudstykke (III 51ff.):

Jeg for min part mener, at det litterære liv i ikke ringe grad bremses af de strenge bogcensurer; ved hvilke der opnås, at man ikke kan vente sig andet end noget pjevset, lavsindet, krybende, kønsløst, sløvt og affældigt stads. Som følge af enten nervøsiteten eller uvidenheden eller elendig smag hos censorerne går det nemlig tit og ofte sådan, at de allerbedste bøger bliver undertrykt, eller de allerædlest tænker kradset ud. Så er det klogere – tænker forfatterne – at kvæle vore åndsfostre i selve fødselsøjeblikket eller give dem som mad til møl og maddiker, frem for at overlade censorerne dem til skamfering.

¹ *Lævnedsbrevne*, oversat af Ole Thomsen, bind XXII i *Ludvig Holbergs hovedværker* (Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Aarhus Universitetsforlag, 2018). – Om tolerance se især III 81ff. og om censur især III 16ff. og III 51ff.

Hvis nogen skulle være i tvivl om virkningen af disse censurer, kan han bare sammenligne de bøger, der har været udsat for denne tortur, med dem, der er trykt uden censur, og han vil se, hvor stor forskellen er på skidt og kanel. For det *Imprimatur* (Må trykkes), der normalt sættes foran i bøgerne, indebærer cirka det samme, som hvis censor sagde: "Værsgo, her er en bog, som ikke indeholder andet end tankebrokker, banaliteter og ting, som er gentaget indtil kvalme af andre", eller: "Dette værk må trykkes, da det ikke rummer andet end **visse lokale sandheder, altså meninger, der er god tone her i vores stat**".

Man indvender ganske vist, at visse skribenter er så tøjlesløse, at de bør aves med censurens fodlænker. **Men af to onder bør man vælge det mindste**; for den nytte, denne forsigtighedsforanstaltning fører med sig, er ubetydelig, sammenlignet med den fortræd, den volder. Vort høje Nord frembringer brillante begavelser; men de bliver, i mine tanker, næppe nogen sinde modne, førend disse bremsemekanismer bliver ryddet af vejen, og før alle trevler af **den gamle middelalderlige surdej** helt trækkes ud. **Jo højere et givet folk står i kultur, desto længere snor giver det sine forfattere.**

Så vidt 1700-tals-Oplyseren, som burde være bogens stolthed. Men nej. Dens redaktion tænker nemlig i anti-universalistiske baner; og så bliver Oplysnings-værdierne "formodet universelle", *supposedly universal*.²

I hvilket omfang Holberg virkelig kendte sig selv, det kan vi ifølge Haakonssen aldrig få svar på. Hvad vi *kan* konstatere, er, at han – indtil denne bogs fremkomst – havde held til at promovere sig selv som ægte og *in control*. Meninger, dem havde Holberg ingen af, eller rettere: alle mulige. Man spørger efter Holbergs personlighed og anskuelser, efter "Holberg selv"; men "these questions are misconceived", siger Haakonssen, med en tilgang, der var ny, da Billeskov Jansen introducerede den i 1930'erne.³

Postmoderne, reduktivt og spydigt lyder det hos Knud Haakonssen: "[...] *he staged himself more effectively than any of his other figures [...]*". Ja, selvscenesættelse og imagepleje, dét er universalnøglen her.

I stedet kunne man eftertænke (for nu at tage det eksempel), hvor risikabelt det var for professor Holberg og hans renommé at udnævne Petronius, Martial og Juvenal, de tre mest obskøne og gay romerske forfattere, han kunne opdrive, til sine favoritter⁴ – og med inspiration fra Petronius' *Satyricon* at gøre sin selvbiografi til et stort stykke af en skælmeroman.⁵

² "Formodet selvbiografi", "Formodet universelle værdier"... Her har vi mistænksomhedens hermeneutik (filolog Nietzsche og følge) i aktion.

³ Se fx bind II s. 12 i Billeskovs *Holberg som Epigrammatiker og Essayist* (København: Munksgaard, 1938–39).

⁴ 3. *Levnedsbrev*, III 30ff. Om de tre forfattere kan man læse i min *Veje til Rom. Romersk litteratur fra Plautus til Juvenal* (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2008).

⁵ Herom Georg Misch *Geschichte der Autobiographie*. 4. Band, 2. Hälfte (Frankfurt a.M.: Klostermann, 1969, s. 818).

At han skulle præsentere sig selv som *ægte*, er en højst misvisende fremstilling, både af Holbergs selvbillede og af det billede, hans fortolkere har tegnet af ham gennem tiden. Naturligvis ser Holberg det sokratiske KEND DIG SELV som idealet; men igen og igen understreger han, at det ideal kan intet menneske i verden leve op til (se fx epistel 372). Mennesket er en fejlkonstruktion. Homo sapiens er berusede guders opfindelse, lavet for sjovs skyld og narrestreger, hastigt og sjusket. Ved slutningen af Holbergs 1. satire (773-780) udtrykkes dette menneskesyn anskueligt. Galehuset Verden er et syn for grinende guder.⁶

Det er en mangel ved bogen, at *Skæmtedigtene*, også kaldet *Satirerne* (1722) ikke har fået deres eget kapitel. Disse lidet læste, centrale og fængslende tekster kalder på en hjælpende indføring. Og det er *satirikeren* Holberg, der i selvbiografien (I, 208) om sig selv siger:

I spøgefulde sammenhænge lyver jeg altid, i alvorlige kun sjældent.

Noget lignende siger alle Europas store satirikere om sig selv (at alle siger det, udelukker jo ikke, at de hver især siger det med rette!). 'Satirikerens satiriseret' er et grundmotiv.⁷

Det afsporede afsporer sin revser. Sådan ser Holberg sig selv, ikke kun i *Satirerne*, men vidt ud over forfatterskabet. I epigram 1.82 sammenfatter han på latin dette tema fra sit værk og liv: min ubestemmelige sygdom, mit sortsyn, mit opfarende og flakkende væsens mangel på forbilledlighed,⁸ i disse to linjer:

Grundløst griber Amyntas til våben mod menneskeheden:
Alt ser pilråddent ud for det sygt sårede sind.

Det sygt sårede sind ser kun rådden sygdom hos de andre, hos *alle* andre, hvilket er så fjernt som tænkes kan fra det holbergske ideal Upartiskhed. Men sådan er en satiriker, sådan er *jeg* – siger han.

Har man indset denne sammenhæng, som er både litteraturvidenskabelig og psykologisk, vil man lytte, når Holberg selv finder udspringet til sin komisk-satiriske kreativitet i noget hidsigt og dybt uskønt: dels i Juvenals (ubeskriverligt ob-skøne) sjette satire, dels i sin egen hævnørstige polemik mod kollega Andreas

⁶ Læs venligst selv passagen på <http://holbergsskrifter.no> eller <http://holbergsskrifter.dk>

⁷ Alvin Kernan, *The Cankered [trøskede/mørnede] Muse: Satire of the English Renaissance* (New Haven: Yale University Press, 1959) er en gave til den på én gang genrebetonede og personorienterede udforskning af Holberg – som Kernan ikke nævner med et ord. Holbergs selvkritik er ellers så omfattende og nærgående, at han kunne være blevet Kernans hovedvidne.

⁸ Se bl.a. konfessionen i *I. Levnedsbrev*, I 199-211 og *Moralske Tanker* III 6.

Hojer.⁹ Den ene udgiver af bogen her, Olden-Jørgensen, mener at vide, at alt det der om Hojer-striden er ren "mytologi".

Mere besindigt ytrer Thomas Ewen Daltveit Slettebø sig om Hojer-striden i sit kapitel "Holberg's authorial personae". Emnet for dette skarpt skelnende bidrag er moralisten Holbergs "selviscenesættende pligt-retorik". Hvad Slettebø i sin konklusion siger om Holberg og satire, er ren reduktion.

En bidragyder siger ét om grundspørgsmålene (om Holberg og Oplysningen; om kilden til Den Poetiske Raptus, osv.), en anden noget andet, måske ligefrem det modsatte. I fortalen vedkender udgiverne sig denne pluralitet af stemmer. Godt. Men hvis en antologi med forskningsbidrag er så mangestemmig som den foreliggende, bør den rumme et problemkatalog ("I kapitel X belyses dette problem sådan og sådan, hvorimod kapitel Y tackler det på den og den måde. Uenigheden kan ses på baggrund af problemets forskningshistorie, som er denne, etc."). I anden del af introduktionen, "The author and the work", søger Haakonssen at dække et sådant behov; men ind til benet bides der ikke.

I bogens fortale søger udgiverne at undgå at støde Det Store Udland på manchetterne. Om Norge og Danmark står der:

[...] there is a certain anxiety about persuading the rest of the world that it ought to know and recognize the greatness [of Holberg]. Occasionally this has the usual expressions in the form of embarrassingly exaggerated claims and Lilliputian chest beating.

Udgiverne kunne, i stedet for at ty til disse kokette kniks, have valgt at meddele fakta:

Paa Holbergs første 15 Karakterskuespil hviler hans Berømmelse som en af Verdens største Komedieførfattere først og fremmest; med Bredde og Frodighed i sit Syn paa Livet og Menneskene forener han en uovertræffelig Sikkerhed i Replikken og en overdaadig Rigdom af levende Smaatræk i Situationsmaleriet.

Således Holbergs udgiver Carl S. Petersen.¹⁰ Da tysk komedieforskning endnu var præget af, at Holbergs komedier foreligger på tysk (fra 1741 og frem), og at han en kort overgang var den mest spillede dramatiker på de tyske borgerteatre, gjaldt det dér som fastslået, at:¹¹ De tre største komediedigtere, Europa har kendt siden

⁹ *I. Levnedsbrev*, I 122ff. Den mest reduktive Holberg-fortolker af alle er... Holberg.

¹⁰ I *Dansk Biografisk Haandleksikon* bind II (København: Gyldendal, 1923) under 'Holberg'. Citatet er let ombygget her.

¹¹ Albrecht Dieterich, *Pulcinella* (Leipzig: Teubner, 1897, s. 276). Jf. Heinz Kindermann, *Meister der Komödie. Von Aristophanes bis G.B. Shaw* (Wien: Donau-Verlag, 1952, s. 174).

renæssancen, er Shakespeare, Molière og Holberg. Skulle det ikke være muligt at fremlægge og begrunde kendsgerninger som de to netop citerede, uden at man "på pinlig lilleput-vis slår sig for brystet"?

Det engelske sprog er ypperligt i nogle af bidragene. Idet jeg er mig bevidst, at jeg forbigår meget værdifuldt, vil jeg drage følgende frem: Holbergs *Kirkehistorie* (1738) og hans *Jødiske Historie* (1742) er sagligt nært forbundne. Om *Jødiske Historie* har Sejersted skrevet klart og subtilt, også vedrørende Holbergs forhold til deismen og generelt til Oplysningen. Nøtvik Jakobsens kapitel om *Kirkehistorien* lever ikke op til sin indledende hensigtserklæring. Ældre forskning behandles blasert, her og andetsteds i bogen: Om den eminente norske forsker Ludvig Selmer, forfatter af *Holberg og religionen* (1914), hedder det med en utrolig reduktion, at han fremstiller Holberg som "simply a staunch critic of the Roman Catholic church".

Historikeren Olden-Jørgensen udtaler i optakten til sit kapitel "History: national, universal and dynastic", at Holberg "først og sidst var historiker". Det synspunkt skal der imidlertid mere til at underbygge, end der her leveres. Olden-Jørgensen belyser Holberg som *gentleman scholar*, som fortæller og karakterskildrer, som 'pragmatisk historiker', og hans humor analyseres. Agter man på første og sidste side i bidraget, ser man, at en unævnt diskussionspartner er Ellen Jørgensen, der i sit standardværk om de danske historikere fremstiller Holberg som foregangsmand i den europæiske Oplysning, *før* Voltaire, Robertson, Hume og Gibbon.¹²

At Holberg på den måde var en fakkelbærer for de såkaldte filosofiske historikere, så vidt vil Olden-Jørgensen ikke gå (jf. denne bogs hovedtendens).¹³

Det er misvisende, at Olden-Jørgensen, som andre, sætter lighedstegn mellem 'moraliserende' og 'opbyggelig' (*edifying*), trods Holbergs bestandige protester mod at blive slået i hartkorn med de opbyggelige. *Ikke prædike, ikke deklamere, men moralisere* siger Holberg igen og igen.¹⁴ 'Moraliserende' betyder 'kritisk bevidstgørende' langt mere, end det betyder 'opbyggende'.

I sit priseligt åbne bidrag "Morals and religion in Holberg's essays" skriver Jørgen Magnus Sejersted om det "moraliske system", som 3. *Levnedsbrev* munder ud i:

¹² Ellen Jørgensen, *Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800* (København, 1931, s. 186).

¹³ Om Holberg som foregangsmand på *komediens* felt ("to introduce a contemporary and recognizable reality on the stage", "in the light of the era's modernization and Enlightenment processes") se Bent Holms bidrag, s. 136.

¹⁴ Se fx forberedelse til *Moraliske Tanker*, 21. – Haakonssen har s. 19 afklarende ord om det at moralisere hos Holberg.

The misanthropy, close to nihilism, of this 'moral system' is a recurrent challenge in much of Holberg's work that has also been important in twentieth-century interpretations of his comedies [Jens Kruuse *Holbergs Maske* anføres]. This dark challenge [...]

Man forstår nok, hvorfor jeg ovenfor efterlyste et kapitel med en uforfærdet konfrontation af forskernes standpunkter. Så kunne i det mindste på dén måde Holberg-udforskende historikere, idéhistorikere, dramaturger og litteraturforskere bringes til at tale med hinanden.

Knud Haakonssen er en international autoritet på det vigtige, filosofisk komplekse felt naturret, og hans kapitel om Holbergs *Introduktion til Natur- og Folkeretten* (1716) bringer forståelsen af dette værk et stort skridt frem. Haakonssen er forbeholden over for dem, der finder progressive, liberale anskuelser hos Holberg; men dette forbeholdne formulerer han så klart, at der kan *diskuteres* med det.

I kapitlet "Holberg's comedies: intentions and inspirations" gør Bent Holm *Jeppé på Bjerget*, Holbergs "most popular and most discussed play", til genstand for en tæt læsning (en sympatisk hovedperson, *men* den ideologiske kassation af ham). Holm indfører ikke blot i komedierne, men i det holbergske univers, ud fra dette enhedssynspunkt:¹⁵

[...] theatre notions and metaphors imbue even his philosophical and historical writings. Roleplaying, masking, staging are significant concepts in his view of human behaviour. His gaze on the world is very much that of the man of the theatre. There are no firewalls between the playwright, the philosopher and the historian [...].¹⁶

Her leveres dette sjældne: interpretation af en komedieverden, et komedichus så at sige. I kapitlet her er Bent Holm på niveau med Valdemar Vedel i *Molière* (1929).¹⁷

¹⁵ Bent Holm kunne have nævnt Jens Kruuse (*Holbergs Maske*, København: Gyldendal, 1964/1970) som meningsfælle og inspirator.

¹⁶ Jf. Erasmus af Rotterdams *Tåbelighedens Lovprisning* (orig. 1511). Holbergs gæld til Erasmus søger jeg at påvise i min kommende Holberg-bog "Besindig rebel". Om motivet se Walter Kaiser, *Praisers of Folly: Erasmus. Rabelais. Shakespeare* (Mass.: Harvard, 1963).

¹⁷ *Molière* blev oversat til fransk i 1934. Bogen inddrages endnu af vor tids molierister. – Den ovenfor nævnte Jens Kruuse var elev af Vedel.

Svar til Ole Thomsen

[Replik til 'Lidt om synet på Holberg i anledning af en engelsksproget bog om ham']

Af Knud Haakonssen, St. Andrews/København &
Sebastian Olden-Jørgensen, København

Ole Thomsen har gjort os den ære at læse og tænke over antologien *Ludvig Holberg (1684–1754). Learning and Literature in the Nordic Enlightenment* (Routledge 2017).¹ Som altid, når Thomsen skriver, er stilen let og lærd på samme tid, og man føler sig både oplyst og underholdt, nok mest det sidste. Oplysning er der dog også at hente, men i altovervejende grad om, hvad Thomsen selv mener og tænker i den anledning. Anmeldelsen – for på trods af titlens afvæbnende ”Lidt om synet på Holberg i anledning af en engelsksproget bog om ham” så er det en anmeldelse – er med andre ord af den velkendte type, hvor anmelderen i stedet for at tage værket alvorligt i sin egen ret, mest skriver om, hvad han i øvrigt mener og den bog, han gerne selv ville have skrevet og som note 16 stiller i udsigt. At vi f.eks. har at gøre med den første engelske Holberg-antologi i en menneskealder, den første omfattende engelske indføring i Holbergs liv og værk, og at behandlingen af forfatterskabet er bredere end i nogen anden fremstilling på dansk eller engelsk, lades uomtalt.

I stedet får vi at vide, at vi sandelig burde have haft et kapitel om skæmtedigtene. Ja, vi elsker også skæmtedigtene, men det er jo bare ikke altid, man kan få

Recommended citation: Haakonssen, Knud & Sebastian Olden-Jørgensen, Svar til Ole Thomsen [Replik til 'Lidt om synet på Holberg i anledning af en engelsksproget bog om ham'], *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 225–228. <https://doi.org/10.7557/4.5648>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

¹ Jævnfør Ole Thomsens anmeldelse i dette nummer af *1700-tal*, s. 219–225. Crossref (—Redaktionel note)

dækket alt ind, når man ikke har uendelig med tid, plads og forfattere. Skulle vi for eksempel have udeladt Kristoffer Schmidts kapitel om helte- og heltindehistorierne, som Thomsen end ikke nævner, for at gøre plads til skæmtedigtene? Eller Karen Skovgaard-Petersens kapitel om de selvbiografiske breve eller hendes andet bidrag om *Peder Paars* og *Niels Klim*, som Thomsen også lader uomtalt? Alle antologier, der skal dække en periode, et forfatterskab eller et emne i sin bredde vil i større eller mindre grad kæmpe med dette problem.

Selv titlen er der noget i vejen med, mener Thomsen, idet han uden videre oversætter "learning" med "lærdom" og derefter hævder, at vi rammer ved siden af, fordi Holberg "havde et tvetydigt og rebelsk forhold til lærdommen og dens institutioner". Det sidstnævnte er korrekt, og vi er ganske enige i substansen, som man kan læse i indledningen. Holberg var præcis lige så tvetydig og rebelsk som en moderne kystbanesocialist, der fuld af foragt for borgerlighed og kapitalisme lever hele sit liv som universitetslektor i en strandvejsvilla og til slut bærer sin Dannebrogorden med stolthed. Men i øvrigt er det Thomsen, der rammer ved siden af, for "learning" er på engelsk langt bredere end "lærdom", der snarere svarer til "erudition", men det er jo ikke det, der står.

Mere alvorligt er dog, at vi får at vide, at når bogen ikke har noget "enheds-synspunkt" (fast, fælles tolkning), så burde den i det mindste "rumme et problem-katalog", dvs. en udførlig forskningsoversigt, der placerede de enkelte bidrag i forhold til hinanden og forskningen (en "uforfærdet konfrontation af forskernes standpunkter", som han så smukt kalder det). Det er helt korrekt, at forskningsdiskussionen er skåret ned til et minimum. Hvis vi dog et øjeblik ser bort fra, at det præcise snit altid kan diskuteres, så er der indlysende grunde til at tøjle denne side af teksten. For det første er der hensynet til læserne. De primære intenderede læsere er ikke den snævre klub af danske og norske Holberg-eksperter, men en bred nordisk og international læserskare, der kun har begrænset kendskab til Holberg, hans værk og litteraturen om ham, men som ud fra viden om mange andre sider af tidens litteratur- og idéhistorie ønsker at udvide deres horisont (jf. forordet). For denne læserskare er en omfattende forskningsdiskussion gift, og for dem, der alligevel har brug for den og forudsætninger for at kunne håndtere den, er der hjælp at hente i de omfattende litteraturhenvisninger, som Thomsen åbenbart heller ikke ser grund til at nævne. For det andet er der de praktiske hensyn. For den, der via et internationalt forlag ønsker at nå det brede publikum, er der simpelthen snævre rammer mht. sidetal og økonomi. Det er banalt og prosaisk, men et grundvilkår i den akademiske verden.

Det med enhedssynspunktet er typisk for Thomsens fremgangsmåde. Han forudsætter, at der må være en fast helhedsopfattelse og mener derfor, at det er lødlig kritik at gøre opmærksom på dennes fravær. Nu er det imidlertid sådan, at vi netop

forsøger at suspendere sådanne forudfattede helhedsideer for i stedet at undersøge de enkelte dele af forfatterskabet og pege både på sammenhænge og manglen derpå. Vi forsøgte os med andre ord med en tilnærmelse, der i det mindste ikke har som første præmis, at der er en fast og formodentlig smukt oplyst kerne i Holberg og hans forfatterskab. Hvis vi på den måde har bidraget til, at fremtidige helhedsfremstillinger ser lidt anderledes ud end de hidtil gængse, er vi godt tilfredse.

Når det er sagt skylder Thomsen egentlig at oplyse læseren om, at Haakonssen ved hjælp af to begreber (Holberg som eklektiker og Holberg som "epistemisk entertainer") i sin indledning faktisk skitserer en ny, mere fleksibel og mindre kliché-tyngt helhedsforståelse af Holberg. At denne helhedsopfattelse harmonerer med de forskellige bidrag (nogle mere end andre ganske vist), men på den anden side ikke er konsekvent presset ned over dem alle som en skabelon, det er sandt. Haakonssens enhedssynspunkt svæver over antologien, det gennemtrænger den ikke. Det ville kræve diktatoriske beføjelser, som kun ganske få redaktører råder over!

Hvis Thomsen kunne (eller ville) skelne mellem fortolkningsstilnærmelser til konkrete tekster og generelle fortolkningsmønstre, ville han sikkert også kunne have sagt noget mere frugtbart om oplysningen (som han konsekvent og i alle sammensætninger staver med stort). Er det virkelig en intellektuel og måske ligefrem moralsk brist at stille spørgsmålstegn ved denne hellige ko i beskæftigelsen med det 18. århundrede? Selv et overfladisk bekendtskab med videnskabelige og formidlende fremstillinger af oplysningstiden vil hurtigt gøre det klart, at begrebet er blevet benyttet til så vidt forskellige formål, at det er ganske umuligt at sige, hvad det egentlig bør stå for i empirisk-historisk betydning. Følgelig må enhver brug af termen begynde med en præskriptiv definition, som fanger de ideer og bevægelser, som man personligt abonnerer på. Denne fremgangsmåde er naturligvis nødvendig i mange videnskabelige sammenhænge for at styre materialet, men i tilfældet med oplysningen må man bare konstatere, at begrebet efterhånden er så belastet, at det er hinsides reparation, fordi enhver kan gøre som Thomsen, nemlig insistere på, at oplysningen er sådan og sådan (f.eks. for tolerance og mod censur) og så insinuere, at den som spørger efter, hvor nyttigt dette begreb er sådan rent historisk, har visse intellektuelle og moralske mangler.

Hvis en af os er en lidt skidt fyr, fordi han ikke uden videre godtager enhedssynspunkter og oplysning, så er den anden simpelthen overfladisk. Også her er det svært at tage Thomsen alvorligt, og vi vil tillade os at gøre læserne opmærksomme på hans sorgløshed i forhold til den tekst, han angiveligt tager alvorligt. Det kan ikke blive til andet end et par eksempler. F.eks. hævder Thomsen, at Olden-Jørgensen "mener at vide, at alt det der om Hojer-striden er ren 'mytologi'". Det er ikke særlig klart udtrykt – hvad er egentlig "alt det der om Hojer-striden"? – men læseren forstår udmærket, at Olden-Jørgensen er både naiv og overfladisk.

Slår man efter, vil man dog se, at Olden-Jørgensen tager stilling til et ganske konkret spørgsmål (var det Hojer-striden, der vækkede satirikeren i Holberg?), som han besvarer negativt med henvisning til, at man også i tidligere, historiske skrifter af Holberg finder de stiltræk, som først Hojer-striden angiveligt skulle have fremkaldt. Hvis man mener noget andet, kunne man jo passende begynde med at referere præcist og gendrive det begrundet.

Det falder også Thomsen for brystet, at Olden-Jørgensen mener, at Holberg "først og sidst var historiker". Det synspunkt, skriver han, "skal der imidlertid mere til at underbygge, end der her leveres". Man forstå igen, at Olden-Jørgensen er letkøbt og overfladisk. Det ville Thomsen også have fuldstændig ret i, hvis Olden-Jørgensens standpunkt var, at man kun forstå Holberg ret, hvis man primært anskuer ham som historiker. Det er imidlertid ikke, hvad der står. De ord, Thomsen har misforstået, optræder i følgende sammenhæng:

It is quite literally correct to say that he was an historian first and last, that is from his first published work, the *Introduction to the History of the Most Prominent European States* (1711) to his last, the *Remarks on some Positions found in L'Esprit des Loix* (1753), a very historically minded rejoinder to Montesquieu. Even his famed "poetical raptures" bears an historical stamp in the sense that his debut, the verse mock-epic *Peder Paars* (1719-20), is a travesty not only of Vergil's *Aeneid* but also of antiquarian style history.

Der er således tale om en helt ukontroversiel konstatering af, at Holbergs historiske værker faktisk indleder og afslutter hans forfatterskab og i øvrigt fylder godt hele vejen igennem (i alt ca. 11.000 sider eller ca. 50 % af alt, han skrev). Det er ikke et normativt udsagn om, hvordan man i det hele taget bør forstå Holberg. Man skal faktisk læse fuldstændig hen over ordene "quite literally" for at forstå det på den måde, som Thomsen åbenbart gør.

I øvrigt er det pudsigt, at Thomsen antager, at Olden-Jørgensen vil gøre Holberg som historiker til omdrejningspunkt for forståelsen af hele Holbergs oeuvre, når Thomsen netop kritiserer redaktørerne for *ikke* at anlægge et enhedssynspunkt på Holberg. Hvorfor, kunne man spørge, skulle den ene redaktør så pludselig gøre det her?

Og sådan kunne man blive ved, men vi skal skåne læseren og i øvrigt give enhver det gode råd at afvente den i note 16 varslede bog, hvor Thomsens kan boltre sig frit på egen hjemmebane. Og hvis man i mellemtiden er interesseret i Ludvig Holberg selv og i, hvad andre mener, så kan man f.eks. begynde med *Ludvig Holberg (1684–1754). Learning and Literature in the Nordic Enlightenment* og derefter gå i gang med manden selv, enten på nettet (www.holbergsskrifter.dk) eller i DSL's og Aarhus Universitetsforlags netop afsluttede moderniserede udgave *Ludvig Holbergs hovedværker* (22 bind plus et bind med udvalg fra hele forfatterskabet).

Commentary on an article by Tine Reeh and Ralf Hemmingsen in Sjuttonhundratat 2018: 'Common Sense, No Magic: A case Study of Female Child Murderers in the Eighteenth Century'

Tyge Krogh, The Danish National Archives, Copenhagen

In their article,¹ the two authors launch a harsh critique of my book *A Lutheran Plague. Murdering to Die in the Eighteenth Century* (Leiden: Brill, 2011). In the headline, the authors claim that I present a magical explanation on some murders, whereas they document that the murders are explained by common sense. Magic versus common sense is a colourful opposition. The only problem is that I do not speak of any magic. Actually, I do not use the word 'magic' at all.

I shall return to my book's arguments, but let us first see what the position of Hemmingsen and Reeh is. I use a variety of sources – Danish as well as European – to piece together an understanding of the suicide murders and the responses of the societies in which they took place. In their critique, Hemmingsen and Reeh forget the majority of my sources and arguments and instead choose to focus on one specific type of source material, the court records. These are important sources, but they are also problematic. A suicide murder is defined by its motive, but the

Recommended citation: Krogh, Tyge, Commentary on an article by Tine Reeh and Ralf Hemmingsen in *Sjuttonhundratat* 2018: 'Common Sense, No Magic: A case Study of Female Child Murderers in the Eighteenth Century', *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies*, 17 (2020), 229–232. <https://doi.org/10.7557/4.5649>

Copyright: © 2020 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

¹ Tine Reeh and Ralf Hemmingsen, 'Common Sense, No Magic: A case Study of Female Child Murderers in the Eighteenth Century', *Sjuttonhundratat*, 15 (2018), 113–137. [Cross-ref](#)

motive was not relevant for the courts until 1767, when a decree was issued against murders with intent to be executed. The courts were interested in establishing the facts and in premeditation. In addition, the only way to avoid a death sentence was an insanity plea, and therefore the defense often worked hard to elucidate the mental state of the murderer.

In my count of suicide murders, I have looked for characteristics such as stating a wish to be executed, as when the murderer had no reason to harm the victim, when the murderer gave him- or herself up, when the authorities considered it a suicide murder. In addition, I generally stress the approximate nature of my figures (p. 16). The motives were always complex. The mass of murders and attempted murders pointing at a suicidal motive was however considered a serious problem and prompted the society to act.

Hemmingsen and Reeh analyses the court records of 21 of the 83 cases that I have found in Copenhagen. They have not looked at the additional 46 cases of attempted murder, nor at the 15 cases where the perpetrator invented a murder with the purpose to be executed. They are especially interested in the mental aspects of the cases, and in the cases that they have chosen, the court records provide extensive descriptions hereof. They make an interesting analysis of the mental state of the murderers, as their symptoms would be judged in a present day psychiatric investigation. They conclude that in all the cases that they have chosen to analyse, some sort of mental disorder was present, and that the disorders were “probable causative or concomitant motivators for murder”. Here they could have mentioned that this is in line with my conclusions (p. 32–33).

Furthermore, they scrutinize the cases for expressions of religious motives for committing the murders and conclude that they were practically absent. This conclusion is also in line with my study: “If the court records were our only source, it would be difficult to maintain a dominant religious motivation” (p. 34). Religious motives were not of relevance for the attorneys in their defense, and they were not of relevance for the judges in order to choose which sentence to pass.

The third conclusion from the case studies is that in only four of the 21 cases they find a formulated suicide intention. Based on this they conclude that in the majority of the cases the murderers did not have a death wish. Here I disagree. It is true that a death wish is not formulated in all the court records. However, in the early period a death wish had no relevance for the courts sentencing, whereas in the later period a formulated death wish would lead to a harsher death penalty. Furthermore, they seem to assume that the murderers were ignorant of the fate of killers brought to trial. All killers that were brought to justice were executed in this period, and the executions were large public events where street ballads were published.

Hemmingsen and Reeh's empirical approach is thus to look at each court record in isolation. When they for instance analyse the case of Margrethe Christensdatter, they stress her denial of the accusation that she had killed in order to lose her life. However, they do not consider the benefits of this denial. The ordinary penalty for suicide murderers around 1742, when she got her sentence, was to be decapitated with an axe and afterwards the head to be exposed on a pole and the corpse to be buried by the nightmen at the place of execution. Furthermore, in 1736 and again in 1744 the terrifying additional penalty of pinching with red-hot tongs was used. Such was the penalty that the prosecuting attorney wanted. Margrethe Christensdatter however, got away with the honourable decapitation by sword, which implied that her body was buried in the churchyard.

Furthermore, the authors never mention that her case was recounted in the memoirs of the pietist dean Henrik Gerner. He knew Margrethe Christensdatter. She had visited him and other pietist pastors several times because she was anxious to be saved, but she could not find the inner certainty of salvation. Shortly before the murder, he had forbidden her to visit him anymore. Gerner's private tutor had offered to prepare Christensdatter for her meeting with God, and in the goal she found God and went happily to her execution.

The numerous street ballads written to the executions of suicide murderers also escape mention by Hemmingsen and Reeh. All these ballads present the narrative of the murderers being tempted by the Devil to commit the murder, but afterwards, through the intervention of God, the murderers repent and go happily to the execution with the certainty that their soul will rise to Heaven.

The authorities were alarmed by the murders, and in their analysis, a major reason for the murders was the execution ceremony. The decree of 1749 ordered the harsh additional penalty of pinching with red-hot tongs for the murders and ordered that the public appearance of the convicts should be made more humiliating and defamatory. The High Court judges suggesting the decree argued that one reason for the suicide murders was "that the condemned are being led to the execution with such ceremony [...] that the ordinary crowd [...] get the impression of a happy death, and this fantasy makes evil mature in many ungodly hearts" (p. 55).

The 1767 decree, which finally stopped the murders, ordered that a murder with the motive to lose one's life should not be punished by death, but instead with branding, yearly whippings and hard labour. The fact that the suicide murders faded away after this decree is in my opinion a rather solid proof that the certainty of execution was of major importance when depressed people chose to commit murder.

Based on sources like these and numerous other Danish as well as European sources, I conclude (on pp. 79–81) that the social reasons and the psychological

state of the suicide murderers were very similar to those generally found among people who commit suicide. When these people chose not to kill themselves, but instead to kill an innocent child or stranger, a basic precondition was the inevitable death penalty for killers. However, the religious discourse in which the executions were understood, added additional motivating factors to seek the executioner as the tool for their suicide. This was the case for religious people that could see themselves in the standard narrative of a weak person succumbing to the Devil's temptations, but afterwards to be saved by God. Besides, some of the murderers seemed to be attracted to the attention given to prisoners awaiting execution, and to being the key figure in the solemn execution ceremony, attended by a large group of citizens.

When I call my book 'A Lutheran Plague', it is not to argue that the individual murderer necessarily had to be especially religious. It was the Lutheran state that felt obliged by God to execute killers and thereby provided the certainty of execution, and it was the Lutheran soteriology elaborated in the church ritual that created execution ceremonies that provided additional motivations for suicidal people to become murderers.

Hemmingsen and Reeh call my conclusions a myth constructed by academics of later times. This conclusion is only possible with an extremely eclectic and ahistorical reading of the sources and arguments presented in my book.